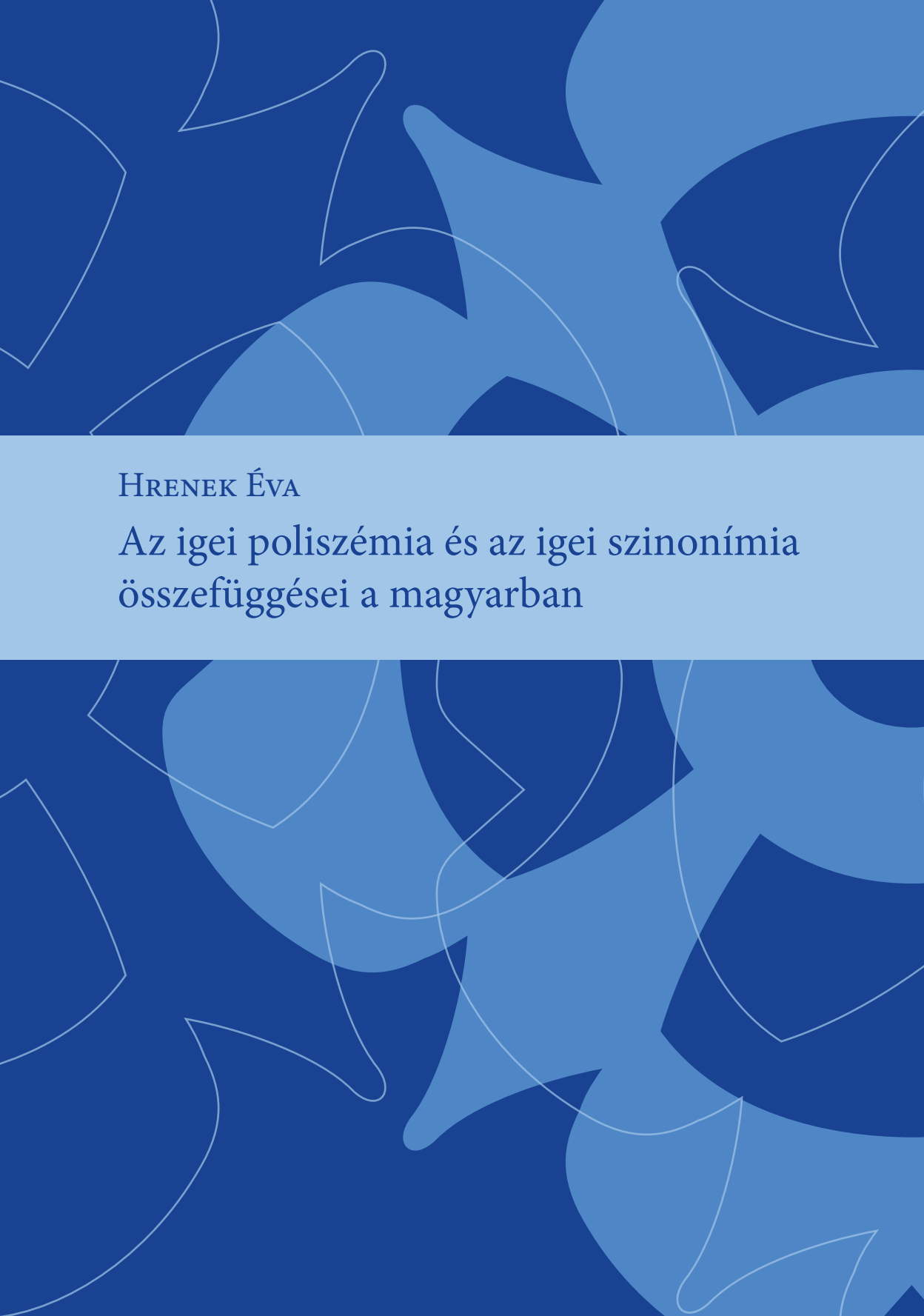

HRENEK ÉVA

Az igei poliszémia és az igei szinonímia
összefüggései a magyarban

HRENEK ÉVA

Az igei poliszémia és az igei szinonímia
összefüggései a magyarban

HRENEK ÉVA

**Az igei poliszémia és az igei szinonímia
összefüggései a magyarban**

Budapest, 2026

A kötet megjelenését az Eötvös Loránd Tudományegyetem Oktatási és Képzési Tanácsának tankönyv- és jegyzettámogatási pályázata támogatta.

Lektorálta: Dér Csilla Ilona, Laczkó Krisztina

© Hrenek Éva, 2026

ISBN 978-963-489-935-8

ISBN 978-963-489-936-5 (pdf)

DOI: 10.21862/Igeipoliszemia/2026/9358

ELTE | EÖTVÖS
KIADÓ
Az ELTE hivatalos könyvkiadója

ELTE | BTK
BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KAR

eltebook.hu

Felelős kiadó: az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar dékánja

Projektvezető: Egresi Nóra

Kiadói szerkesztő: Berka Attila

Tördelő, borítótervező: Balogh Katalin

Nyomdai kivitelezés: Multiszolg Bt.

Tartalomjegyzék

Köszönetnyilvánítás	9
Előszó	11
I. Bevezetés	15
1. A kutatás témája és célkitűzései	15
2. Kutatási kérdések	15
II. A kutatás elméleti és módszertani alapvetései	17
1. Elméleti háttér	19
1.1. Elméleti kiindulópont: a szerves nyelvelmélet	19
1.2. A funkcionális kognitív nyelvészet szemléleti kerete	22
1.3. A szerves nyelvelméletnek és a funkcionális kognitív nyelvészetnek a kutatás szempontjából releváns megállapításai	25
2. Anyag és módszer	29
2.1. A feldolgozott anyag	29
2.2. A jelentéselemzések módszertani háttere és a jelentésmozzanatok fogalma ...	32
2.2.1. Jelentéselemzések	32
2.2.2. Az általános és specifikus jelentésmozzanatok fogalma	33
III. Igei poliszémia	35
1. Az igék jelentésrendszere: elméleti kiindulópont	35
1.1. Az igei jelentések és jelentésmozzanatok rendszere	36
1.2. Tulajdonképpeni és metaforikus jelentések	43
1.2.1. A tulajdonképpeni jelentés fogalma a szerves nyelvelméletben	44
1.2.2. A tulajdonképpeni jelentés fogalmának átértelmezése a poliszémia és a szinonímia összefüggésrendszerében	46
1.2.2.1. A tulajdonképpeni jelentés fogalmának átértelmezése	46
1.2.2.2. A tulajdonképpeni jelentés körvonalazása a <i>szór</i> ige példáján keresztül	49
1.3. Igék és igei konstrukciók	51
1.3.1. Az igék és az igei konstrukciók viszonya	51
1.3.2. Az igei konstrukciók egy sajátos típusa: az egységként metaforizálódó szerkezetek	55
2. Az igei jelentések elhatárolása	58
2.1. Szempontok az igei jelentések elhatárolásához	60
2.1.1. A grammatikai konstrukció megváltozása	60

2.1.1.1. Az igei vonzatkeret megváltozása	60
2.1.1.2. A <i>mint</i> vagy a <i>-ként</i> elemek megjelenése a mondatban	64
2.1.1.3. A névelő hiánya az igei szerkezeten belül	64
2.1.2. Az igével szerkezetet alkotó névszók jelentése	65
2.1.3. Szinonimakörökhöz való kapcsolódás	66
2.2. Jelentéselhatárolás a gyakorlatban: Az ige vonzatkeretének és vonzatainak szerepe a <i>csap</i> ige jelentéseinek elhatárolásában	67
2.2.1. A feldolgozott anyag sajátosságai és a feldolgozás módszerei	68
2.2.2. A <i>csap</i> ige jelentésrendszerét meghatározó mozzanatok: rövid áttekintés	71
2.2.3. A <i>csap</i> ige jelentéseinek elhatárolása az igei vonzatok alapján	76
2.2.3.1. A <i>csap</i> $N_1-t N_2-(V)n$ vonzatkeret (57 találat)	76
2.2.3.2. A <i>csap</i> $N_1-t N_2-hOz$ vonzatkeret (145 találat)	81
2.2.3.3. A <i>csap</i> $N-bA$ vonzatkeret (429 találat)	83
2.2.4. Áttekintés: az ige vonzatkeretében megjelenő névszók jelentésének szerepe az igei jelentések elhatárolásában	94
2.3. Összefoglalás: az igei jelentések elhatárolása	95
3. Általános jelentésmozzanatok az igék jelentésrendszerében	96
3.1. Az általános és specifikus jelentésmozzanatok szerepe az igei jelentésrendszerek leírásában	97
3.2. Általános jelentésmozzanatok és hierarchiájuk az igei jelentésrendszerekben	98
3.2.1. Az általános igei mozzanatok szerepe a <i>dob</i> ige jelentésrendszerének szerveződésében	99
3.2.1.1. A <i>dob</i> ige jelentésrendszerének felvázolása	99
3.2.1.2. Áttekintés: a <i>dob</i> ige általános (igei) mozzanatainak szerveződése és összefüggései	111
3.2.2. Az általános igei mozzanatok szerepe a poliszém jelentésrendszerek leírásában	115
3.2.2.1. Általános igei mozzanatok és igei konstrukciók: a <i>csap</i> ige jelentéstípusai és az igével alkotott konstrukciók közötti összefüggések	115
3.2.2.2. Az igei jelentések körvonalazása az általánosság különböző szintjein	123
3.2.3. Összefoglalás: általános jelentésmozzanatok és hierarchiájuk az igei jelentésrendszerekben	129

4. Specifikus jelentésmozzanatok az igék jelentésrendszerében	131
4.1. Specifikus jelentésmozzanatok és változataik a <i>lök</i> ige jelentésrendszerén belül	131
4.1.1. A <i>lök</i> ige jelentésrendszere	132
4.1.1.1. A <i>lök</i> ige tulajdonképpeni jelentése	132
4.1.1.2. A <i>lök</i> ige néhány metaforikus jelentése.	133
4.1.2. Áttekintés: a <i>lök</i> ige specifikus mozzanatainak változatai és a mozzanatok összefüggései	145
4.2. Specifikus jelentésmozzanatok módosulásai a metaforizációval összefüggésben	149
4.2.1. Az 'erővel', a 'lendületesen' és a 'hirtelen' mozzanatok körvonalazása és összefüggései	149
4.2.2. Az 'erővel', a 'lendületesen' és a 'hirtelen' mozzanatok, illetve ezek módosulásai a <i>dob</i> , a <i>csap</i> és a <i>lök</i> igék jelentésrendszerében	151
4.3. Összefoglalás: specifikus jelentésmozzanatok az igék jelentésrendszerében . .	157
5. Összegzés: az igei poliszmia	158
IV. Poliszm igei jelentésrendszerek szinonim jelentésviszonyai	161
1. A hasonlóságtól a különbözőségig: tulajdonképpeni jelentésükben (is) szinonim igék jelentéseinek differenciálódása– a <i>bök</i> , a <i>szúr</i> és a <i>döf</i> igék esetében.	162
1.1. Szinonímia a tulajdonképpeni jelentések szintjén: hasonlóságok és különbségek	164
1.2. Szinonímia a metaforikus jelentések szintjén	166
1.2.1. A szinonímia fennmaradása: közeli szinonim viszonyok	167
1.2.2. A különbségek neutralizálódása	169
1.2.3. A különbségek előtérbe kerülése	170
1.2.4. A szinonímia határai: nem szinonim használatok	171
1.3. Áttekintés: a tulajdonképpeni jelentések közötti szinonim viszony változatai és határai a metaforikus jelentések szintjén	174
2. A különbözőségtől a hasonlóságig: szinonim igei jelentések kialakulása	176
2.1. Metaforizáció és szinonímia: a <i>taszít</i> ige különböző jelentéseinek szinonimakörei	177
2.1.1. Szinonim jelentésviszonyok a <i>taszít</i> ige tulajdonképpeni jelentésének szintjén	178
2.1.2. Szinonim jelentésviszonyok a <i>taszít</i> ige metaforikus jelentéseinek szintjén	179
2.1.3. Áttekintés: a <i>taszít</i> ige különböző jelentéseinek szinonimakörei	184

2.2. Az általános igei mozzanatok szerepe a szinonim jelentésviszonyok kialakulásának leírásában	185
3. Összegzés: poliszém igei jelentésrendszerek szinonim jelentésviszonyai	191
V. Összegzés és kitekintés	191
1. Összefoglalás	193
2. A kutatás eredményeinek áttekintése	194
2.1. A poliszém igei jelentésrendszerek leírása	194
2.2. Az igei poliszémia és az igei szinonímia összefüggései	197
3. Továbbvezető kérdések	199
Források	201
Hivatkozott irodalom	202

Köszönetnyilvánítás

Hálásan köszönöm Ladányi Máriának a kitartó támogatást, a rengeteg segítséget, a mindig konstruktív, elgondolkodtató kritikát, az együtt gondolkodás örömét és szabadságát, a szellemi kalandokat, az otthonosságot és a jó hangulatú közös munkát. Jobb tanárt, inspirálóbbs témavezetőt nem is kívánhatna magának az ember.

Köszönöm ezenkívül Mózes Dorottyának a nagy tapasztalat- és eszmecseréket, a sok biztatást.

Köszönettel tartozom továbbá a jelen kötet alapjául szolgáló disszertációm előopponenseinek, illetve opponenseinek, Dér Csillának, Laczkó Krisztinának és Simon Gábornak a disszertációhoz fűzött észrevételeikért, kritikai javaslataikért, valamint a DiAGram Funkcionális nyelvészeti műhelynek a dolgozatba is beépített néhány kéziratom megvitatásáért és véleményezéséért. Köszönet illeti a *Nyelvtudományi Közlemények* 120. számában megjelent tanulmányom anonim lektorait is, akik hasznos javaslatokat fogalmaztak meg, illetve olyan szempontokat vetettek fel a tulajdonképpeni jelentés értelmezésével kapcsolatban, amelyeket fel tudtam használni az ezzel a témával foglalkozó alfejezet átdolgozásában is.

Előszó

A poliszémia – mint az emberi nyelvek inherens jellemzője – központi fogalom a szemantikai kutatásokban. Bizonyos vonatkozásainak tárgyalása szinte megkerülhetetlen (többek között) a jelentésváltozási folyamatokra irányuló vizsgálatok során is, így – explicit vagy kevésbé explicit formában – számos kutatás, konkrét nyelvi anyagot feldolgozó elemzés foglalkozik a jelenséggel. Abban vélhetően minden megközelítés egyetért, hogy a *poliszémia* terminus azokat az eseteket jelöli, amikor egy nyelvi egység egy adott nyelvélapotban több, egymással összefüggő jelentéssel rendelkezik. A poliszémia jelenségének átfogó értelmezése és jellemzőinek szisztematikus feltárása során ugyanakkor – mivel rendkívül komplex és több különböző szempontból megközelíthető fogalomról van szó – a szakirodalomban számos elméleti és gyakorlati probléma merül fel, hiszen az említett (látszólag egyszerű és egyértelmű) definíció olyan alapvető kérdéseket hagy nyitva, mint például hogy mit értünk egy (vagy több) jelentésen, hogyan határolhatók el egymástól ezek a jelentések, és mit tekintünk egyetlen nyelvi egységnek (pl. az alak- vagy ejtésváltozatok esetében ez utóbbi kérdés sem magától értetődő). Mindezekből adódóan a poliszémia jelisége elválaszthatatlan mind a homályosság és a többértelműség, mind pedig a homonímia jelenségétől (összefoglalóan l. pl. Gries 2015). A jelen kötetben ismertetett kutatásom, amely elsősorban a jelentések elhatárolásának és az igei jelentésrendszerek modellálásának problematikájával foglalkozik, illetve a poliszémiának a szinonímiával való kapcsolatát vizsgálja, e kérdések egy részének tisztázásához szeretne hozzájárulni.

A szinonímiára – bár szintén alapvető fontosságú szemantikai jelenségről van szó – a nyelvészeti kutatásokban általában kevesebb figyelem irányul, mint a poliszémiára. A kifejezetten a szinonímia, illetve a szinonim viszonyok vizsgálatát célzó kutatások viszonylag alacsony száma egyfelől oka, másfelől azonban (részben) következménye is lehet a jelenség értelmezése körüli bizonytalanságoknak – a szinonímia lényegi jellemzőinek, mibenlétének meghatározását illetően ugyanis a szakirodalom még kevésbé tekinthető egységesnek, mint a poliszémia értelmezésének tekintetében, és ezzel együtt a különböző irányzatok, megközelítések a szinonímia körébe vonható jelenségek határait is eltérő módon jelölik ki (összefoglalóan lásd pl. Andor 1998, Dobos 2009: 27–42., Glynn 2014a). A szinonim viszonyt a szakirodalom a különböző nyelvi egységek közötti jelentés- és stílusbeli hasonlósággént (esetleg azonossággént) értelmezi (vö. pl. Cruse 1986, Lyons 1995) – ugyanakkor nem alakult ki egységes álláspont, nem született egységes szempontrendszer arra vonatkozóan, hogy milyen mértékű hasonlóság esetén beszélhetünk szinonímiáról, illetve hogyan, milyen konkrét módokon vizsgálható és ragadható meg ez a hasonlóság (vagy azonosság).

A poliszémia és a szinonímia szorosan, lényegi módon összefügg egymással. Kapcsolatukat, lehetséges kölcsönviszonyaikat azonban jelenleg kevésbé kutatják: annak ellenére, hogy a poliszém jelentésrendszerek feltárására irányuló elemzések jelentős részében

implicit módon összekapcsolódik egymással a két jelenség,¹ magyar nyelven mindössze néhány (elsősorban szerves nyelvelméleti keretben született) tanulmány foglalkozik részletesebben a témával (pl. Horváth 1996, 1998; Ladányi 1993, 2004). A poliszémia és a szinonímia közötti összefüggések természetének a feltárásához, jellemzéséhez tehát további vizsgálatok szükségesek.

Kutatásomban ezt a kérdéskört igyekszem körüljárni: empirikus, korpuszalapú, funkcionális szemléletű vizsgálataim az igei poliszémia és az igei szinonímia jellemzőinek és összefüggéseinek jobb megismerésére irányulnak. A főként a Magyar Nemzeti Szövegtár (MNSZ2) anyagára épülő, a különböző szinonimakörök több tagját bevonó, és így az igeik, illetve az igei konstrukciók² viszonylag széles körére kiterjedő elemzések (lásd II.2.) hozzájárulhatnak a két jelenség árnyaltabb leírásához.

A jelen kötet felépítése a következő:

A II. fejezetben – a szerves nyelvelmélet (II.1.1.) és a funkcionális kognitív nyelvészet (II.1.2.) releváns megállapításait alapul véve – röviden felvázolom a kutatás elméleti hátterét, vagyis azt a nyelvszemléleti keretet, amelyben az elemzéseim és azok eredményei értelmezhetők (II.1.3.), majd ismertetem a vizsgálatba bevont anyag főbb sajátosságait, valamint az adatgyűjtés és a jelentéselemzések módszereit, kitérve az elemzések központi fogalmainak rövid értelmezésére is (II.2.).

A kutatás elméleti és módszertani alapjainak tárgyalása után a kötet elemző része két fő tematikus egységből áll, amelyek közül az első az igei poliszémia jelenségével foglalkozik (III.), a második pedig az igei szinonímia felől (IV.) tárgyalja, értelmezi újra, illetve helyezi tágabb összefüggések közé a poliszém jelentésrendszerek jellemzése során tárgyalt jelenségeket.

A poliszémiára fókuszáló III. fejezet első nagyobb tematikus egységében az igei jelentésrendszerek leírásának alapkérdéseit – a jelentések, jelentésmozzanatok mibenlétének (III.1.1.), a tulajdonképpeni és a metaforikus jelentések értelmezésének és viszonyának (III.1.2.), valamint az igeik és az igei konstrukciók jelentése közötti kapcsolatnak (III.1.3.) a kérdését – tematizálom.

Az ezt követő 2. nagyobb egységben a jelentések elhatárolásának, illetve elhatárolhatóságának kérdéskörére fókuszálok (III.2.1.), valamint azt vizsgálom meg részletesebben, egy esettanulmány keretében, hogy hogyan járulhat hozzá az igei vonzatok – részben szerkezeti, részben lexikai, illetve szemantikai szempontok szerinti – elemzése az igei jelentések körvonalazásához (III.2.2.). Ez a rész alapozza meg (mind elvi, mind módszertani szempontból) a konkrét jelentéselemzéseket, amelyeknek az esetében döntő

¹ Például szerves nyelvelméleti keretben a jelentésintegráció jelensége elválaszthatatlan az integrált és az integráló ige(i tartalom) közötti szinonimától (vö. pl. Zsilka 1978a), és a fogalmimetafora-elméletre épülő elemzések is érintik a poliszémiának a szinonímiával összefüggő aspektusait, amikor arra keresik a választ, hogy egy-egy céltartomány milyen különböző forrástartományokkal kapcsolódhat össze a különböző metaforikus nyelvi kifejezésekben (vö. pl. Lakoff–Johnson 1980/2003, Kövecses 2005). Ezekben a megközelítésekben azonban a poliszém jelentésrendszerek vizsgálata az elsődleges cél, miközben sem a poliszémia és a szinonímia közötti kapcsolat természetének, sem pedig a szinonim jelentésviszonyoknak a szisztematikusan vizsgálatára nem kerül sor.

² Konstrukción tkp. a kognitív nyelvtan konstrukciós sémáit értem (vö. pl. Langacker 2009). A fogalom értelmezésére – az igeik és az igei konstrukciók közötti összefüggések kérdését vizsgálva – a III.1.3. alponthban térek ki részletesebben.

fontosságú kérdés, hogy hogyan és milyen szempontok szerint húz(hat)unk határokat a poliszmén igék egyes, egymással szorosan összefüggő jelentései között.

A jelentéshatárolás kérdéseit tárgyaló alfejezetet követően konkrét jelentéselemzéseken keresztül mutatok be néhány olyan, a poliszmén jelenségéhez szorosan kötődő kérdéskört, amelyeknek a megválaszolása hozzájárulhat a poliszmén és a szinonímia közötti – lényeginek tételezett – összefüggések jobb megértéséhez.

A III.3. szerkezeti egységben a poliszmén igék jelentéseit nyálábokba szervező általános (igei) mozzanatok szerepével foglalkozom, illetve kitérek arra a kérdésre is, hogy ezen mozzanatok értelmezése hogyan függhet össze a jelentések elhatárolásának a kérdéskörével.

Ezt követően, a III.4.-ben az igei jelentések specifikus jelentésmozzanataira kerül a hangsúly: ebben az alfejezetben egyrészt a specifikus jelentésmozzanatok és a metaforizáció kapcsolatát (III.4.1.), másrészt a különböző specifikus jelentésmozzanatok összefüggéseit vizsgálom (III.4.2.).

Az igei szinonímiához kapcsolódó jelenségeket előtérbe állító IV. fejezet első nagyobb tematikus egységében (IV.1.) a tulajdonképpeni jelentésükben is szinonim igék közötti kapcsolatok alakulásával foglalkozom: arra keresem a választ, hogy hogyan értelmezhető, illetve hogyan magyarázható az általános és specifikus jelentésmozzanatok fogalmával operálva a tulajdonképpeni jelentésükben is szinonim igék szemantikai kapcsolatainak módosulása a metaforikus jelentések szintjén.

A IV.2. alfejezetben a metaforikus jelentések szintjén kialakuló szinonímiához kötődő kérdésekkel foglalkozom: azt tekintem át, hogy egy poliszmén ige különböző jelentéseiben milyen szinonimakörökhöz csatlakozhat, és hogyan hozható ez összefüggésbe az adott ige jelentésrendszerében tételezett általános és specifikus jelentésmozzanatok változásával – vagy másfelől: hogyan befolyásolhatja a jelentésváltozás az adott ige szinonim jelentésvizonyainak alakulását (IV.2.1.). Ezután azt vizsgálom, hogy milyen összefüggések mutathatók ki az általánosság különböző szintjein megragadható általános (igei) mozzanatok és a szinonimakörök kiépülése, illetve bővülése között (IV.2.2.).

A kötet a kutatás eredményeinek összegzésével, az elemzések alapján levonható következtetések megfogalmazásával, valamint néhány, a kutatás során felmerült továbbvezető kérdés felvetésével zárul (V.).

I. Bevezetés

1. A kutatás témája és célkitűzései

Kutatásom elsődleges célja a nyelvhasználatból származó adatokkal és konkrét jelentés-elemzésekkel igazolni, hogy a poliszmia és a szinonímia egymásra vonatkoztatva és egymással való viszonyukban értelmezhető jelenségek, amelyek együttesen formálják az igék (és feltehetően a más szófajokba sorolható nyelvi egységek) jelentésrendszerét (is). A jelen kötetben azonban alapvetően az igei poliszmia jelenségére, a poliszm igei jelentés-rendszerek leírásának elvi és módszertani kérdéseire fókuszálok, míg a szinonímia jelen-ségét csupán a poliszmiával való összefüggéseiben vizsgálom – elsősorban arra keresve a választ, hogy a) hogyan járulhat hozzá a szinonim jelentésviszonyok elemzése a poliszm igei jelentésrendszerek leírásához, valamint b) hogyan árnyalhatja a szinonim jelentés-viszonyok értelmezését a poliszm jelentésrendszereken belüli összefüggések elemzése.

A kutatás szemlélete, módszertana és terminológiája egyfelől a szerves nyelvelméletre épül (az elméletnek a jelen téma szempontjából releváns előfeltevéseit, megállapításait a II. fejezet II.1.1. alpontjában tárgyalom részletesebben), másfelől elemzéseim során felhasználom a funkcionális kognitív nyelvészet egyes megállapításait is (amelyeket a II.1.2. alpontban ismertetek). Fontos ugyanakkor hangsúlyozni, hogy kutatásomnak nem célja sem a modellalkotás, sem a különböző elméleti keretek szisztematikus összevetése, tudománytörténeti áttekintése vagy értékelése; sokkal inkább a konkrét nyelvi anyagok elemzéséhez és a vizsgált jelenségek értelmezéséhez kerestem a gyakorlatban is alkal-mazható szemléletmódot, illetve szempontokat.

2. Kutatási kérdések

Kutatásom (az 1. pontban említetteknek megfelelően) az igei poliszmia jelenségének empirikus vizsgálatára, valamint az igei poliszmia és az igei szinonímia közötti lehet-séges összefüggések feltárására fókuszál. Különösen a következő – egymással szorosan összekapcsolódó és (mint a későbbiekben látni fogjuk) egymásból következő – kérdések-re keresi a választ, különböző esettanulmányok keretében:

- Hogyan modellálhatók a jelentések összefüggései és a jelentésváltozási folyamatok az elemzések háttérét adó komponenses, jelentésmozzanatok tétélező jelentésleírási keretben? (III.1.)

- Hogyan értelmezhető és hogyan jellemezhető az igék tulajdonképpeni (elsődleges) jelentése? Milyen szempontok szerint különíthető el ez a jelentés a metaforikus jelentésektől? (III.1.)
- Hogyan körvonalazhatók, illetve milyen mértékben és milyen szempontok szerint határolhatók el egymástól a poliszém igék egyes jelentései? (III.2.1.)
- Hogyan és milyen mértékben járulhat hozzá az igei vonzatok szemantikai csoportjainak vizsgálata az igei jelentések leírásához, illetve elkülönítéséhez? (III.2.2.)
- Milyen szerepet tulajdoníthatunk az általános igei mozzanatoknak az igei jelentésrendszerek szerveződésében? Hogyan függhet össze egymással az általánosítás, valamint a jelentések elhatárolásának, illetve a szinonim jelentésviszonyoknak a kérdésköre? (III.3., IV.2.2.)
- Milyen szerepet játszhatnak a specifikus jelentésmozzanatok az igei jelentésrendszerek és a metaforizációs folyamatok modellálásában? Miként írhatók le a metaforikus jelentések a tulajdonképpeni jelentés specifikus mozzanatainak változatain keresztül? (III.4.)
- Tulajdonképpeni jelentésükben is szinonim használatú igék esetében az érintett igék tulajdonképpeni jelentései közötti összefüggések befolyásol(hat)ják-e, és ha igen, akkor miként befolyásol(hat)ják az igék metaforikus jelentései közötti szinonim viszonyok alakulását? (IV.1.)
- Hogyan befolyásolhatja a jelentésváltozás egy ige szinonim jelentésviszonyainak alakulását? (IV.2.)

A felvázolt kutatási kérdésekre elsősorban a Magyar Nemzeti Szövegtár újabb, kibővített adatbázisából (az MNSZ2-ből) származó korpuszadatoknak a feldolgozásával kísérek meg válaszolni. Ezt az anyagot egészítik ki az MNSZ1 korpuszára épülő, de sajátos listázási, illetve rendszerezési elveket érvényesítő Mazsola keresőeszköz segítségével gyűjtött adatok, amelyek azáltal, hogy segítséget nyújtanak az adott igék tipikus vonzatainak, vonzatkereteinek feltárásához, hozzájárulnak a szemantikai elemzések árnyaltabbá tételéhez (vö. pl. III.2.2.). A vizsgálat elsősorban szerves nyelvelméleti keretben végzett, a tágabb kontextust is figyelembe vevő jelentéselemzések segítségével, tehát alapvetően kvalitatív módszerekkel történik (vö. pl. NyMDK. 1–11; II.2.). A kutatás elméleti és módszertani hátterét a következő, II. fejezetben tekintem át részletesebben.

II. A kutatás elméleti és módszertani alapvetései

A különböző funkcionális szemléletű nyelvelméleti irányzatok térhódításával a nyelvi leírásban egyre nagyobb figyelem irányul a korábban háttérbe szorított szemantikai jelenségekre. Ennek megfelelően számos kutatás foglalkozik (többek között) a poliszémia, a metaforák és a jelentésváltozási folyamatok sajátosságaival; ugyanakkor a poliszémia empirikus vizsgálatára vállalkozó munkákban jelenleg is sok a megoldatlan kérdés és a bizonytalanság a poliszém jelentésrendszereken belüli összefüggések megragadásával kapcsolatban (ezek közül néhányat részletesen tárgyal pl. Evans–Green 2006, Gries 2015 és Tyler–Evans 2001; vö. III.).

Kutatásaim során mind elméleti szempontból, mind pedig a jelentéselemzések módszertanát illetően a szerves nyelvelmélet³ szemléleti keretét tekintettem kiindulópontnak, mivel ez a megközelítés – a jelentést a fogalomalkotással (a konceptualizációval) összefüggésben értelmező és döntően sematikus szemantikai kategóriákkal operáló funkcionális kognitív nyelvészettel⁴ szemben – lehetővé teszi a különböző nyelvi egységek jelentéseinek és szemantikai viszonyainak árnyaltabb, részletező leírását, valamint elvi és módszertani alapokat biztosít az egyes igék poliszém jelentésrendszerén belüli, a különböző igék jelentései közötti, illetőleg az igei konstrukciók különböző komponenseinek viszonyában értelmezhető dinamikus folyamatok, kölcsönhatások megragadásához (részletesebben l. az 1.1. alpontban).

A szerves nyelvelmélet keretében azonban bizonyos, a szemantikai jelenségek leírásához szorosan kötődő kérdések nem – vagy csupán érintőlegesen, implicit előfeltevésként – merültek fel. Ilyen például a jelentések elhatárolásának a kérdése, a perspektivizáció, a nyelvi konstruálás, vagy éppen a jelentés stilisztikai vonatkozásainak a tematizálása, illetve itt említendő a korpuszadatok gyűjtésének, feldolgozásának, értelmezésének elméleti és módszertani háttere is. Az igei jelentések, jelentésviszonyok ezen vetületeit vizsgálva a funkcionális kognitív nyelvészet megfelelő megállapításait vettem alapul – törekedve az egymással bizonyos mértékig rokon, esetenként azonban egymástól nagymértékben különböző következtetésekre jutó fenti megközelítésmódok egyfajta szintetizálására.⁵

³ Összefoglaló jelleggel lásd pl. Zsilka 1994, 1989; a poliszémiára és a szinonímiára vonatkozóan pl. Zsilka 1975, 1978a, Ladányi 1982, 1993, Horváth 1996, 1998, NyMDK. 1–4., 10.

⁴ Összefoglaló jelleggel lásd pl. Ladányi – Tolcsvai Nagy 2008, Geeraerts–Cuyckens (eds) 2007, Tolcsvai Nagy 2013, Tolcsvai Nagy (szerk.) 2017; a poliszémiára és a szinonímiára vonatkozóan pl. Glynn–Fischer (eds) 2010, Glynn–Robinson (eds) 2014, Riemer 2008.

⁵ A szintetizálást segíti többek közt az is, hogy a funkcionális kognitív nyelvészet olyan alapfogalmai, mint például a nyelvi konstruálás, a nézőpont, a kontextus vagy éppen az analógia a szerves nyelvelméleti keretben született elemzésekben is fontos szerepet töltenek be – azzal együtt is, hogy ezeknek a fogalmaknak, jelenségeknek a szemantikai relevanciája sokkal kevésbé kifejtett a szerves nyelvelméleti munkákban, mint a funkcionális kognitív nyelvészetben (vö. 1.). A két nyelvfelfogás összevetését, illetve összekapcsolásuk lehetséges módjait – más-más nyelvi jelenségeket vizsgálva – lásd pl. Ladányi (1998a), Dér (2016), Imrényi (2016) és Kugler (2016) munkáiban is.

Mindemellett az elméleti és módszertani kiindulópontot elemzéseim során a feldolgozott nyelvi anyagból kirajzolódó összefüggések is árnyalták. Célom nem egy adott elméleti keret mechanikus alkalmazása, és nem is valamely előzetes előfeltevések igazolása, esetleg cáfolata volt. Nem arra törekedtem, hogy elméleti kérdésekben egyértelmű és általános érvényű állásfoglalásra jussak, hanem egy olyan egységes és koherens szemléleti keretet igyekeztem felvázolni, amelyben a valós nyelvhasználatból származó adataim elemzése során megmutatkozó szemantikai jelenségek minél szélesebb köre értelmezhető.

Vizsgálataim során ugyanakkor csupán a prototipikus igék (vö. Tolcsvai Nagy 2015: 33–36) egyetlen szemantikai osztályára – a tulajdonképpeni jelentésükben konkrét, fizikai mozgásra, mozgatásra, tárgymanipulációra vonatkozó igékre – fókuszáltam. További anyagok és további elemzési szempontok bevonásával természetesen (akár jelentősen) módosulhat a jelen kötetben ismertetett megközelítés, és ugyanígy árnyalhatja az itt tárgyalt összefüggéseket az is, ha a felmerülő kérdéskörökhöz más anyagon, illetőleg más módszerekkel közelítünk.

A következőkben röviden felvázolom a szerves nyelvelmélet (1.1.) és a funkcionális kognitív nyelvészet (1.2.) szemléleti keretének néhány, a kutatásom témájának szempontjából kiemelt jelentőségű alapelvét, illetve összefoglalom, hogy jelentéselemzéseim során a szerves nyelvelmélet és a funkcionális kognitív nyelvészet mely fogalmait és megállapításait vettem tekintetbe (1.3.). (Kitérve arra is, hogy mely pontokon és hogyan módosítottam, illetve egyes esetekben miért vettem el az elméleti kiindulópontok bizonyos alapfogalmait vagy alapelveit.) Röviden értelmezem egyúttal az elemzések két kulcsfogalmát, a poliszémiát és a szinonímiát is. Nem célom ugyanakkor átfogó képet nyújtani az adott jelenségek különböző értelmezési lehetőségeiről és ezek változásáról, csupán azt a megközelítést vázolom fel, amelyet a kutatásaim során alapul vettem. A fogalmak értelmezésének különböző vetületeit a jelen kötet elemző fejezeteiben (III–IV.), elemzéseim eredményeinek bemutatásával összekapcsolva fejtem ki részletesebben.

Ezt követően átfogóan ismertetem az anyaggyűjtés módját és a kutatás anyagát (2.1.), valamint a szemantikai elemzések módszertani hátterét (2.2.). Mivel azonban a különböző kutatási kérdések megválaszolása a vizsgálatba bevont nyelvi anyagok más-más keresési és elemzési módszerekkel történő feldolgozását, illetve különböző szempontok szerinti rendszerezését igényli, a jelen munkában tárgyalt egyes kérdéskörökhöz esetenként sajátos metódusok kapcsolódnak. Az egyes részkutatások konkrét módszertani hátterére a III. és a IV. fejezet megfelelő részeiben, az adott részkutatásokat tárgyalva térek ki.

1. Elméleti háttér

1.1. Elméleti kiindulópont: a szerves nyelvelmélet⁶

A szerves nyelvelmélet az 1960-as évek második felében kezdett kibontakozni, és megközelítőleg az 1990-es évek végéig, Zsilka János haláláig végeztek ebben a keretben kutatásokat. Az elemzések eredményeinek fényében szükségképpen időről időre dinamikusan módosultak a vizsgált nyelvi rendszer leírásának egyes elvi-módszertani alapvetései, illetve eljárásai is.

Ez az irányzat elkülönült nem csupán Saussure strukturalizmusától és a magyar hagyományos nyelvészettől,⁷ hanem a 20. század utolsó harmadában Magyarországon rendkívül modernnek számító formális megközelítésmódoktól, így például a (transzformációs) generatív grammatikától is. Az ezen felfogásokkal szemben megfogalmazott kritika azonban nem jelentett teljes elzárkózást: Zsilka János az általa kidolgozott szintaxis bizonyos pontjain módosított formában ugyan, de éppúgy érvényesítette például Chomskynak a felszíni és mélyszerkezetre vonatkozó egyes megállapításait, mint ahogyan szemantikájába is beépítette Katz és Fodor jelentéseméletének néhány gondolatát (pl. Zsilka 1982: 10–15).

A szerves nyelvelmélet gyökerei, fontosabb előzményei ugyanakkor ennél lényegesen korábbra, egészen az ókori görög grammatikákig (pontosan: Dionüsziosz Thrax nyelvtanáig, vö. pl. Zsilka 1994: 3) nyúlnak vissza; de szemléletét emellett – többek között – az újgrammatikus Hermann Paul, a mezőelméletéről ismert Walter Porzig vagy a lexikális és kontextuális jelentés különbözőségét hangsúlyozó Wilhelm Schmidt is jelentős mértékben formálta. Az elmélet tehát alapjaiban az európai, különösen a német nyelvészeti hagyományokhoz kötődik. Bár sok tekintetben rokonságot mutat a funkcionális szemléletű irányzatokkal, sajátos módon sem a kezdetekkor, sem pedig a későbbi, átdolgozott változataiban nem épít és lényegében nem reflektál az időközben elsősorban brit és amerikai nyelvészek által kidolgozott, egyre inkább meghatározóvá váló funkcionális szemléletű irányzatokra.⁸

⁶ Az áttekintés alapjául elsősorban a következő monográfiák vonatkozó (esetenként több kötetben is megfogalmazott, máskor csupán implikált) megállapításai szolgálnak: Zsilka 1967, 1973, 1975, 1976, 1978a, 1982, 1994. A szerves nyelvelmélet bizonyos vonatkozásait emellett részletesen tárgyalja pl. Horváth 1983, Ladányi 1997, 1998a, 2016a, Kállay 2016 és Kelemen–Ladányi–Spannraft 1985; ezenkívül további, rövidebb összefoglalások találhatók még a „*Nyelvi mozgásformák dialektikája*” kutatócsoport munkái (NyMDK. 1–11.) c. sorozat egyes kötetiben, az elemzések bevezetéseként.

⁷ Ha az elmélet (úgy tudománytörténeti, mint nyelvelméleti) jelentőségét próbáljuk felmérni, érdemes szem előtt tartani többek között azt a tényt is, hogy megszületése idején, az 1960-as és '70-es években a magyar nyelvészeti gondolkodást elsősorban olyan, a hagyományos nyelvészeti irányt képviselő kézi- és tankönyvek tükrözték és határozták meg, mint a Tompa József által szerkesztett *A mai magyar nyelv rendszere* (MMNyR.) vagy *A mai magyar nyelv* (MMNy.). Ezekhez képest a modern nyelvészetet elsősorban az újabb formális irányzatok (különösen Chomsky generatív grammatikája, illetve annak különböző változatai) jelentették.

⁸ Érdemes ugyanakkor megemlíteni, hogy a funkcionális kognitív nyelvészet számos állítása, alaptétele a 17–18. századtól kezdődően egyértelműen jelen volt a nyelvről való gondolkodás európai hagyományaiban is (l. pl. Nerlich 2003) – a funkcionális kognitív nyelvészettel való közvetlen kapcsolat hiánya tehát nem szükségszerűen jár együtt az ebben a keretben alapul vett megállapítások figyelmen kívül hagyásával.

A következőkben a szerves nyelvfelfogásnak csupán néhány különösen jellemző és (közvetve vagy közvetlenül) a kutatás témájának szempontjából is lényegesnek mutató vonását tekintem röviden át.

1) A szerves nyelvelmélet – a funkcionális kognitív nyelvészethez hasonlóan – nem fogadja el a nyelvi rendszer autonóm, valamint a nyelv (és a nyelvtan) alapvetően önkényes voltát (lásd pl. Zsilka 1973). A nyelvet társadalmi, illetve antropológiai jelenséggént fogja fel, amely nem függetleníthető az emberi gondolkodástól; ugyanakkor (bár összefüggésüket nem vitatja) elválasztja egymástól a nyelvet és a gondolkodást, illetve a nyelvi és a gondolkodásbeli (kognitív) jelenségeket, a nyelvi leírás során pedig az előbbiekre fókuszál.

2) Vizsgálódásai a korban a legtöbb nyelvhasználati adatot tartalmazó, hétköteset ÉrtSz. anyagára épültek (vö. NyMDK. 1–11.). A nyelvi rendszer feltárását a nyelvi anyagra, a nyelvi adatokra építve tartja megvalósíthatónak, és ebben az értelemben nem különíti el élesen a rendszert a használattól. Az elmélet középpontjában ugyanakkor a nyelvi rendszer (rendszerszintű) jelenségeinek kutatása áll.

Fontos azonban megemlíteni, hogy az ebben a keretben végzett kutatások többsége az 1990-es évek közepét megelőző időszakban született – egy olyan időszakban, amikor még nem álltak rendelkezésre nagyméretű számítógépes korpuszok, illetve adatbázisok. A hétköznapi nyelvhasználat vizsgálata így – elsősorban nem elméleti vagy módszertani, hanem praktikus, technikai okokból – csak korlátozott mértékben valósulhatott meg: az elemzések egy jelentős része a tényleges nyelvhasználatot csupán részlegesen tükröző ÉrtSz. szócikk- és példaanyagára, valamint az elemzők nyelvi intuícióira épül. Ennek megfelelően a szerves nyelvelméleti keretben született munkák a szó mai értelmében nem tekinthetők használatalapú leírásoknak.

3) A nyelvi adatok értelmezése a szerves nyelvelmélet felfogásában nem csupán alapja, hanem eredménye is az elméletalkotásnak – e szemlélet szerint ugyanis a nyelvi jelenségek leírása során egyszerre kell érvényesülnie az indukciónak és a dedukciónak: a konkrétól az általánosig és az általánostól a konkrétig megtett út egymással szorosan összekapcsolódik, és egyaránt fontos (Zsilka 1976).

Ez a megállapítás (pl. Ladányi 2016b szerint) részben összefüggésbe hozható a kognitív nyelvtan sémákra és azok megvalósulásaira vonatkozó állításaival (Langacker 1987, Taylor 2002, Evans 2007: 188); a funkcionális kognitív nyelvelmélethez – különösen annak újabb, a korpusznyelvészettel összefonódó irányzataihoz (vö. pl. Steen 2007, Simon 2016) – képest azonban lényeges különbség, hogy a szerves nyelvelmélet nem tekinti elsődlegesnek, kitüntetett szerepűnek az induktív eljárásokat a nyelvi jelenségek leírása során. Módszertanát az indukció és a dedukció egyenrangúsága jellemzi. Jelentéselemzései emlékeztetnek a ciklikus és prizmatikus építkezésre (Kertész–Rákosi 2007): például újra és újra visszatérnek a kiinduló tulajdonképpeni jelentéshez, és átértelmezik azt (vö. III.1.2.).

A módszertan kapcsán ugyanakkor felmerülhet, hogy a szerves nyelvelmélet sokkal inkább nevezhető az emberi nyelv működésére és természetére vonatkozó (strukturált) gondolkodási, illetve megismerési folyamatnak, mint valamiféle statikus, lezárt vagy lezárható modellnek (vö. Kállay 2016). A nyelv működésében feltételezett dinamizmus

és dialektika az ebben a keretben végzett kutatások szellemiségét és módszertanát is erősen áthatja.

4) Bár expliciten nem tematizálja a kategorizáció kérdéseit, az ebben a keretben végzett jelentéselemzésekben kitűnik, hogy – a funkcionális kognitív nyelvészethez hasonlóan (vö. pl. Tolcsvai Nagy [szerk.] 2017) – a szerves nyelvelmélet is elveti az eleve adott, homogén, statikus, merev határokkal jellemezhető kategóriák gondolatát. E felfogás szerint a nyelvi kategóriák dinamikusan változó, újra és újra átértelmeződő és ezáltal folytonosan újrakonstruálódó, nyitott, éles határokkal rendszerint nem rendelkező osztályokként értelmezhetők. Ennek megfelelően a kategorizáció lényegét ez a megközelítés sem a kategóriák egyértelmű elkülönítésében látja, hanem elsődlegesen a kategóriák közötti (szinkrón és/vagy diakrón) összefüggések, kölcsönhatások megragadására törekszik – így nem jelent számára nehézséget az átmenetek, illetve a pontosan körül nem határolható kategóriák kezelése sem.

5) Az e keretben végzett kutatások elsősorban a nyelvi rendszer állapotának, szinkrón összefüggéseinek feltárására töreksenek, ez azonban – az elmélet egyik kulcsfontosságú megállapítása szerint – egyúttal a nyelv történetének megismeréséhez is elvezethet, mivel a (dinamikus) szinkroniában ugyanazok a mozgások és törvényszerűségek érvényesülnek, mint amelyek a történeti folyamatokat is meghatározzák. Szinkronia és diakronia így tehát összefonódik egymással: egységet alkot (pl. Zsilka 1982: 206–216).

6) Az elmélet a pragmatikai tényezőket is bevonja a leírásba: leszögezi, hogy „a mondat szerkezet a beszélő és hallgató viszonyának, a pragmatikus szempontnak kikapcsolásával aligha érthető meg” (Zsilka 1982: 10) – ugyanakkor (részben mivel nem álltak rendelkezésre a valós nyelvhasználatból származó adatok széles köréhez hozzáférést biztosító szövegkorpuszok) a pragmatikai jelenségeket elsődlegesen a kutatók intuíciójára, illetve (tág értelemben vett) anyanyelvi kompetenciájára támaszkodva vizsgálja.⁹

7) Emellett – szintén a funkcionális kognitív nyelvészet felfogásához hasonló módon (vö. pl. Tátrai 2011, 2017) – hangsúlyozza a nyelvnek a valósággal, pontosabban a valóság nyelvi megkonstruálásával összefüggő (szóhasználat szerint ún. pragmatikus) aspektusát. Fontos megállapítása, hogy a különböző szerkezetek (például a transzformációs csoportok különböző mértékben általánosító sorai, l. Zsilka 1967, Horváth 1983) a valóság összefüggéseit más-más perspektívából jelenítik (konstruálják) meg. E megközelítés szerint a metaforizációt, a jelentésváltozási folyamatokat is alapvetően meghatározza az, hogy a beszélő milyen nézőpontból tekint egy adott szituációra: mit tart belőle lényegesnek, kiemelendőnek (lásd pl. Zsilka 1978a). (Vö. a funkcionális kognitív nyelvészetben profilálásként említett jelenséggel, pl. Talmy 2000, Langacker 1987, Tolcsvai Nagy 2017: 216–222.)

8) A szerves nyelvfelfogás egy további alapgondolata, hogy a jelentésrendszer, a mondatformák rendszere és az esetrendszer nem választható el élesen egymástól. Szoros kapcsolat van közöttük egyfelől abban az értelemben, hogy kölcsönösen hatnak egymásra és értelmezik egymást, másfelől (ettől nem függetlenül) abban az értelemben is,

⁹ Érdekes ugyanakkor hangsúlyozni, hogy az ebben a keretben született elemzések jelentős része a „Nyelvi mozgásformák dialektikája” kutatócsoport munkájának eredményeként formálódott, és a kutatócsoport tagjai bizonyos értelemben társелеmzőkként működtek együtt, ami rendszerint csökkentette az elemzések szubjektivitását.

hogy párhuzamosan zajló folyamatok, illetve hasonló összefüggések tárhatók fel a nyelvi rendszer mindhárom síkján (pl. Zsilka 1967; összefoglaló jelleggel: Berrár 1970). A szintaxis és a szemantika között tehát nem vonható egyértelmű határ – de ezzel együtt az elméletben (ahogyan az újabb funkcionális szemléletű irányzatokban is, vö. pl. Ladányi – Tolcsvai Nagy 2008, Kövecses–Benczes 2010, Tolcsvai Nagy [szerk.] 2017) egyértelműen a szemantika szerepe a meghatározó: a formák összefüggései ezen megközelítés szerint is a jelentések összefüggésein alapulnak.

9) A jelentés ebben a felfogásban nem bonthatatlan egységként értelmeződik, hanem különböző komponensekből épül fel, amelyeket csak az egyes nyelvi egységek tényleges használatából, vagyis magából a nyelvből lehet kifejezni (vö. 2.). Azaz a szerves nyelvelmélet a nyelvi anyagból indul ki, és – miközben hangsúlyozza a gondolkodás és a nyelv folyamatos és kölcsönös egymásra hatását – a jelentést inkább nyelvi, nem pedig (vagy legalábbis nem elsősorban) fogalmi természetűnek gondolja el. (E tekintetben Szilágyi N. Sándor szemléletével mutat rokonságot, vö. Szilágyi N. 1996: 37–49.)

10) A szerves nyelvfelfogás szemantikájában, amely a jelentés dinamikus aspektusát, változási folyamatait állítja vizsgálódásai középpontjába, kiemelkedően fontos szerepet játszik a metafora, illetve a metaforizáció folyamata – e tekintetben például Lakoff és Johnson (1980/2003) megközelítésével is kapcsolatba hozható, bár a metaforák értelmezését illetően a két szemlélet gyökeresen eltér egymástól (vö. III.).

11) A szerves nyelvelmélet felfogása szerint – mivel a mondat középpontjában az ige áll – a szemantikán belül kitüntetett szerepe van az igeszemantikának. Az ebben a keretben végzett elemzések jelentős része ennek megfelelően az igék jelentéseire, illetve az igei jelentésváltozásokra fókuszál (lásd pl. az NyMDK. köteteit). Ugyanakkor az elmélet megállapításai nem csupán az igékkel kapcsolatosan lehetnek érvényesek: például a névszók jelentésváltozási, metaforizációs folyamatai (pl. Horváth 2000), a grammatikai jelentésváltozások és a különböző grammatikai elemek jelentéviszonyai is leírhatók ebben a keretben (pl. Ladányi 1998a, 1998b, Dér 2016).

1.2. A funkcionális kognitív nyelvészet szemléleti kerete

Az elsősorban az angol-amerikai nyelvterülethez kötődő, mára azonban számos más nyelv leírásában is meghatározó irányzattá vált funkcionális kognitív nyelvészet alapvetéseiről (mind magyar, mind angol nyelven) nagy mennyiségben áll rendelkezésre összefoglaló szakirodalom (pl. Evans–Green 2006, Geeraerts–Cuyckens [eds] 2007, Dąbrowska–Divjak [eds] 2015, Dancygier [ed.] 2017, Xu–Taylor [eds] 2021, Ladányi – Tolcsvai Nagy 2008, Kövecses–Benczes 2010, Tolcsvai Nagy 2021, Tolcsvai Nagy [szerk.] 2017), ezért ennek a nyelvelméleti keretnek az ismertetésére még áttekintő jelleggel sem vállalkozom. Csupán néhány olyan szempontot, alapelvet emelek ki és foglalkok röviden össze, amelyek szorosan kapcsolódnak a kutatásom központi témájához – vagy azért, mert (a szerves nyelvelmélet megfelelő megállapításaival összekapcsolva, illetve összeegyeztetve; vö. 1.3.) fontosak voltak az elemzéseim során, vagy azért, mert a jelen kötetben használt egyes fogalmakat ezekhez képest, az ezektől való szemléletbeli eltéréseket alapul véve értelmeztem.

1) A nyelv ebben a megközelítésben sem autonóm rendszerként tételeződik; lényeges különbség azonban, hogy a szerves nyelvfelfogással ellentétben a funkcionális kognitív nyelvészet (ahogyan erre a megnevezés is utal) a nyelvi jelenségeket a fogalmi jelenségekkel szoros összefüggésben értelmezi, és gyakran másodlagosnak tartja a kognitív folyamatokhoz képest. Ennek megfelelően számos irányzat a nyelvi leírást olyan eszköznek tekinti, amelynek segítségével a fogalmi összefüggések feltárásához, az elméműködés modellálásához, végső soron pedig az emberi gondolkodás jobb megismeréséhez juthatunk közelebb (vö. pl. Lakoff 1987, Brugman–Lakoff 1988, Lakoff–Johnson 1980/2003, Kövecses 2005, 2020).

Ezen az elméleti kereten belül is vannak azonban olyan – a kutatásaim szemléleti keretéhez e tekintetben közelebb álló – irányzatok is, amelyek a nyelvi tevékenységet vizsgálva a működő, használatba vett nyelvről kívánnak megállapításokat tenni, nem pedig a mögöttes (nek tételezett) fogalmi struktúrák vizsgálatára törekszenek (pl. Cameron–Deignan 2006, Divjak 2006, Glynn 2010, 2014a, Sandra–Rice 1995, Zinken–Mussolf 2009, Steen 2007).

2) Ez a megközelítés a nyelvi tudást a világról való tudás részeként értelmezve nem húz éles határokat a nyelvi és az enciklopédikus tudás között, a nyelvi tevékenység és a nyelvi rendszer sajátosságait pedig olyan általános kognitív folyamatokkal összefüggésben írja le, mint az általánosítás, a sematizáció és a kategorizáció (vö. pl. Langacker 1987, Taylor 2002, Sinha 1999; Tolcsvai Nagy [szerk.] 2017). A leírás számára relevánsnak tételezett különböző (nyelvi és nem nyelvi) kategóriákat nem eleve adott, egyértelműen körülhatárolható, szükséges és elégséges feltételekkel jellemezhető csoportokként értelmezi, hanem a megismerés, a tapasztalás során kialakuló, (bizonyos mértékig) változó, a kulturális, illetve társas-társadalmi környezet által is befolyásolt egységekkel számol. A kategóriák ebben a szemléleti keretben a prototípuselvnek és a családi hasonlóság elvének megfelelően szerveződő, dinamikusan formálódó rendszerek, amelyek nem feltétlenül rendelkeznek egyértelmű és merev határokkal, a kategóriatagok pedig nem egyenértékűek abban az értelemben, hogy prototipikus (centrális) és kevésbé prototipikus (nem centrális, illetve periférikus) tagok különíthetők el egymástól az egyes kategóriákon belül (vö. pl. Rosch–Mervis 1975, Rosch 1986, 2009).

3) A funkcionális kognitív nyelvészet összekapcsolódik a kognitív pszichológiával (összefoglalóan lásd pl. Eysenck–Keane 2003), illetve támaszkodik annak eredményeire. Elfogadja például a holista modellt, amely szerint az elméműködést azonos vagy analóg kognitív folyamatok szervezik a reprezentációalkotás különböző területein. Ezenkívül tételezi, hogy a világról való elvont ismeretek a közvetlen tapasztalás útján szerzett ismeretekre épülnek, és ezek az (akár elvont, akár közvetlen) ismeretek a nyelvi ismereteknek is a részét képezik, ezzel együtt pedig közvetlen hatással vannak a (fogalmi természetűnek tartott) jelentésekre (vö. pl. Langacker 1987, Lakoff 1987, Taylor 1995).

4) E felfogás szerint mind a világról, mind a nyelvről való tudás hálózatokban rendeződik el, illetve hálózatszerű működést, hálózatos szerveződést tételezve modellálható, a poliszém nyelvi egységek jelentései pedig – ennek megfelelően – egy olyan hálózat részeként írhatók le, amely egy (vagy néhány) prototipikus jelentés köré szerveződik (vö. pl. Lakoff 1987, Brugman–Lakoff 1988, Lewandowska-Tomaszczyk 2007, Tolcsvai Nagy 2013: 50, 53).

5) A kognitív szemantikában a fogalmi alapúnak tartott, a konceptualizáció folyamataival szoros összefüggésben értelmezett (a nyelvi konstruálás eredményeképpen létrejövő) jelentések is a posteriori, prototípushatásokat mutató kategóriákként írhatók le, és döntően radiálisan szerveződő, szerkezetes fogalmi egységekként tételeződnek (vö. pl. Langacker 1987, Lewandowska-Tomaszczyk 2007).

6) Másfelől – a nyelvi megnyilatkozások kontextusba ágyazottságát is figyelembe véve – a jelentés a konkrét diskurzusok során formálódó (fogalmi) jelenségnek tekinthető, amelyet a nyelvi interakciók mindenkor résztvevői közösen hoznak létre (vö. pl. Verschuere 1995, 1999, Tátrai 2011). Az ekként felfogott jelentések a sémák és megvalósulások dinamikus viszonyában ragadhatók meg, illetve változásuk is a konkrét megvalósulásoknak a sémától való eltéréseivel hozható összefüggésbe (vö. még pl. Langacker 1987; Tátrai 2017, Tolcsvai Nagy 2013: 50–60).

7) A metaforák – amelyek ezen megközelítés szerint (is) központi szerepet töltenek be a nyelv működésében – fogalmi tartományok (jelentésszerkezetek) közötti leképezésekként írhatók le, és nyelvi megnyilvánulásaik, a metaforikus nyelvi kifejezések vizsgálatán keresztül válnak megragadhatóvá (vö. pl. Lakoff 1987, Kövecses 2005, 2020). A metaforakutatások elsődleges célja ebben a szemléleti keretben tipikusan a nyelvi összefüggések feltételezhető fogalmi alapjainak felderítése (pl. Langacker 1987, Taylor 2002), egyes irányzatok azonban a nyelvi jelenségek elemzését csupán egy eszköznek tekintik a gondolkodás bizonyos sajátosságainak megragadásához (pl. Lakoff 1987, Lakoff–Johnson 1980/2003).

8) A nyelv ebben a felfogásban nem a nyelven kívüli világ jelenségeinek leképeződése: az egyes nyelvek beszélői világmodelleket hoznak létre, a nyelvi kifejezések pedig ezekre a modellekre vonatkozóan értelmeződnek, és olyan konstrukciókként ragadhatók meg, amelyeknek az alkalmazásba vételével a megnyilatkozó sajátos nézőpontból tesz hozzáférhetővé egy adott jelenetet, illetve valamely referenciális jelenetre irányítja a beszédpartnere(i) figyelmét (vö. pl. Tátrai 2011: 153–204). A konstruálási mód szorosan összefügg az észleléssel, a megismeréssel, a kontextussal, illetve a beszédhellyezettel, valamint a megnyilatkozó perspektívájával és szándékaival is (vö. pl. Tátrai 2017, 2021, 2023).

9) Ebből következik, hogy a megnyilatkozások a világbeli jelenségek, jelenetek különböző nézőpontokból történő nyelvi megkonstruálásainak tekinthetők, a nyelvi megformálást pedig jelentős mértékben befolyásolja az, hogy a megnyilatkozó hogyan észlel és értelmez egy adott situációt, illetőleg miként kívánja (nyelvileg) interpretálni, hozzáférhetővé tenni a beszédpartnere(i) számára ezt a jelenetet (vö. Verhagen 2007, Langacker 2008; Tátrai 2017, 2021).

10) A nyelvi egységek, illetve nyelvi kifejezések mint (a komplexitás különböző szintjein értelmeződő) konstrukciók fonológiai és szemantikai pólussal jellemezhető szimbolikus egységekként írhatók le (Langacker 1987: 277–326). A különböző nyelvi elemek a közöttük lévő szemantikai kapcsolatok, megfelelések alapján olyan összetett grammatikai struktúrákká – ún. kompozitumszerkezetekké – szerveződhetnek, amelyeken belül a tagok (komponensek, illetőleg komponensszerkezetek) kidolgozzák egymás jelentésének (viszonylag) sematikus alszerkezeteit. Ebben a keretben a konstrukciós sémák vagy konstrukciók (vö. pl. Langacker 1987, 2009) a nyelvi egységekhez hasonlóan szimbolikus egységekként, forma–jelentés párokként írhatók le, amelyek általánosítás eredményeként

jönnek létre. A konstrukciók mint sémák a konkrét nyelvi kifejezésekből általánosulnak, ami azt is jelenti, hogy a nyelvi kifejezések a (konstrukció) sémák megvalósulásai. A sémák és megvalósulásaik között ez a megközelítés dinamikus viszonyt, folyamatos kölcsönhatásokat feltételez.

A következő, 1.3. alponban azt tekintem át, hogy kutatásaim során a szerves nyelv-elmélet, illetve a funkcionális kognitív nyelvészet mely megállapításait vettem alapul, valamint kitérek kutatásom két központi fogalmának, a poliszemiának és a szinonímiának az értelmezésére is. Az itt csupán röviden, összefoglalóan felvázolt értelmezéseket és alapvetéseket a jelen kötet későbbi fejezeteiben, a konkrét kutatási kérdésekkel, illetve a konkrét elemzések eredményeivel összefüggésben tárgyalom részletesebben.

1.3. A szerves nyelvelméletnek és a funkcionális kognitív nyelvészetnek a kutatás szempontjából releváns megállapításai

A nyelvet a funkcionális kognitív nyelvészet felfogásának megfelelően társas-társadalmi és kulturális kontextusától, illetve az emberi gondolkodástól elválaszthatatlan jelenségként értelmezem, amely nem vizsgálható ezen vetületeitől függetlenül, illetőleg ezen tényezők tekintetbevétele nélkül (l. pl. Langacker 1987, Taylor 2002, Sinha 1999). Elfogadom ugyanakkor a szerves nyelvelméletnek azt az alapvetését is, amely szerint a nyelvi elemzések célja a konkrét nyelvi anyagból kirajzolódó, elsődlegesen nyelvi természetű összefüggések feltárása és értelmezése (l. pl. Zsilka 1975). Elemzéseimben egyrészt erre, másrészt a megnyilatkozási perspektívával összefüggő nyelvi konstruálási módok vizsgálatára törekedtem, és bár ezek nem választhatók el teljes mértékben az emberi gondolkodás bizonyos sajátos mechanizmusaitól (mint amilyen például a kategorizáció, a sematizáció vagy az analógiák keresése), nem célom a pszicholingvisztika, illetve a neurolingvisztika hatáskörébe tartozó, adekvát módon csupán ezen diszciplínák módszertani eszköztárával vizsgálható jelenségek leírása.

Kutatásomban – mind a szerves nyelvszemlélet, mind a használatalapú funkcionális kognitív nyelvészet elméleti alapvetéseivel összhangban – a valós nyelvhasználatból származó adatokkal dolgozom (vö. 2.). A ma már rendelkezésre álló nagyméretű annotált szövegtárak (különösen a Magyar Nemzeti Szövegtár, amelyet készítői a mai írott magyar nyelv reprezentatív korpuszának szántak) lehetővé teszik, hogy a leírás ne csupán elvi, hanem módszertani szempontból is valós diskurzusok anyagára épüljön. A korpuszadatok feldolgozása során emellett együttesen kezelhetők például a szépirodalmi, illetve sajtónyelvi szövegekből, valamint a hétköznapi, kevésbé megtervezett narratív, illetve dialogikus szövegtípusokból származó adatok. (Az általam feldolgozott anyag sajátosságait összefoglalóan lásd a 2.1. alponban.)

Nem vitatom, természetesen, hogy a nyelvnek vannak fogalmi vetületei is; ugyanakkor elemzéseim során elhatárolódom attól, hogy a nyelvi jelenségeken keresztül fogalmi jelenségeket, mentális folyamatokat is vizsgáljak. Bár a nyelv és a gondolkodás viszonyát, illetőleg a nyelvi leírás céljának és határainak kijelölését tekintve nem a kognitív nyelvészet tételeit veszem kiindulópontnak, a nyelvelméletnek a különböző (nyelvi és nem nyelvi) kategóriák szerveződésére vonatkozó megállapításai fontos alapvetésekként

épültek be az elemzéseimbe. Kutatásaim során – ahogyan erre a megfelelő alpontokban, az eredmények részletes ismertetése során is utalni fogok – a vizsgált jelenségeket rendszerint bizonyos mértékig heterogén, prototípushatásokkal jellemezhető kategóriákként kezelem, és nem ezek éles, egyértelmű elkülönítésére, hanem sokkal inkább a közöttük lévő lehetséges összefüggések modellálására törekszem, a különböző kategóriák periferikus tagjait pedig nem kivételekként vagy problematikus esetekként, hanem a szóban forgó kategóriák kapcsolatának, skalárisan értelmezhető sajátosságainak feltárására különösen alkalmas példányokként igyekszem megragadni.

A jelentések leírása elválaszthatatlan az egyes nyelvi egységek használatának kontextusaitól, valamint attól, hogy a megnyilatkozó miként észleli és értelmezi, illetve hogyan – mely tényezőire, sajátosságaira fókuszálva – interpretálja¹⁰ azokat a(z észlelt) valóság-összefüggéseket, amelyekre az általa használatba vett kifejezések vonatkoznak (pontosabban amelyekre az adott kifejezéseket aktuálisan vonatkoztatja). Ennek megfelelően – és ebben az értelemben – elemzéseimben fontos kérdés, hogy a megnyilatkozó a vizsgált igéket alkalmazva milyen perspektívából, mely (észlelt vagy vélt) sajátosságai felől sarkítva konstruál meg, illetve láttat egy adott szituációt. A kutatás során igyekeztem tekintetbe venni az elemzett igék előfordulásainak tágabb szöveggörnyezetét is, hiszen ez nagymértékben árnyalhatja, módosíthatja a jelentések értelmezését, és hozzájárulhat annak feltárásához, hogy milyen (kontextuális és/vagy szemantikai) tényezők motiválhatták az adott nyelvi egység használatát egy-egy konkrét megnyilatkozáson belül. Mivel azonban elemzéseim döntően korpuszadatok vizsgálatára épültek, a megnyilatkozások szituatív kontextusát nem volt lehetőségem vizsgálni – a kontextuális tényezőket és ezek hatását csupán olyan mértékben vonhattam be (közvetetten) a leírásba, amilyen mértékben a szöveg explicit vagy implicit módon utalt rájuk.

Az igei jelentések elemzése során – a szerves nyelvelmélet terminológiáját és megközelítésmódját alapul véve – megkülönböztetem egymástól a tulajdonképpeni és a metaforikus jelentések szintjét, és a metaforikus jelentéseket a tulajdonképpennel szemben határozom meg, azaz minden olyan jelentést metaforikusnak tekintek, amely nem tulajdonképpeni jelentés.¹¹ Azonban (a fent említetteknek megfelelően) a két kategória között nem tételezek éles, egyértelmű határokat, a tulajdonképpeni jelentés kijelölése során pedig nem csupán az adott ige jelentérendszerén belüli kapcsolatokat, hanem a szinonim használatú igék adott jelentései közötti szemantikai viszonyokat is igyekszem tekintetbe venni (vö. 2.2.). A tulajdonképpeni és a metaforikus jelentések közötti különbségtétel tényezőivel, a tulajdonképpeni jelentés (újra)értelmezésével és sajátosságaival a III.1.2. alpontban, míg a(z akár tulajdonképpeni, akár metaforikus) jelentések elhatárolásának, elhatárolhatóságának kérdéskörével a III.2. alpontban foglalkozom részletesebben.

¹⁰ A funkcionális kognitív nyelvészet terminológiájától eltérően a nyelvi konstruálási módokat vizsgálva nem a *reprezentáció*, hanem az *interpretáció* megnevezést alkalmazom, amely arra utal, hogy a megnyilatkozó választásaival nyelvileg adja egyfajta értelmezését a szóban forgó szituációknak, a különböző kifejezésmódok pedig más-más szempontból sarkítanak egy-egy jelenetet.

¹¹ Ennek megfelelően rendszerint nem teszek különbséget például a metaforikus és a metonimikus jelentések között sem. Ez a különbség természetesen számos esetben, számos kutatás során fontos és releváns lehet, kérdésfeltevéseim szempontjából azonban általában nincs számottevő magyarázó értéke. (A metafora és a metonímia viszonyáról l. pl. Horváth 2001; funkcionális kognitív nyelvészeti keretben pl. Panther-Thornburg–Barcelona [eds.] 2009.)

A szerves nyelvelméleti keretben végzett elemzésekben nagy hangsúly kerül a jelentések, valamint a jelentésmozzanatok közötti dinamikus, kétirányú kapcsolatokra, kölcsönhatásokra. Kutatásaimban alapvetően ezt a szemléletet igyekeztem érvényesíteni, azonban – a szerves nyelvelmélet felfogásától eltérő módon – a jelentések komponenseit, vagyis a jelentésmozzanatokat nem nyelvi realitásként értelmezem, hanem elsősorban a vizsgált nyelvi (szemantikai) jelenségek modellálásának egy lehetséges eszközeként tekintek rájuk, amelyekkel véleményem szerint más lehetséges leírási módokhoz képest árnyaltabb képet kaphatunk mind a poliszém jelentésrendszereken belüli, mind a különböző igék jelentésrendszerei közötti (pl. szinonim) jelentésviszonyokról és azok változásáról. Ezek a jelentésmozzanatok egyfelől fogalmi természetűek abban az értelemben, hogy a) a konkrét használatokból vonódnak el (sematizálódnak), valamint b) feltételezhető, hogy (főként) a karakteres, kiemelkedő jelentésmozzanatokkal intuitíve a beszélők is tisztában vannak. Másfelől azonban a felvett mozzanatok mégis a leírás eszközei, hiszen a nyelvhasználók tudásában nem pontosan körvonalazódó mozzanatoknak a kutatói megfogalmazásaiként, leképzéseiként tekinthetünk rájuk (vö. 2.2.).

Szintén elfogadom – a fent említett értelmezési keretben – azt a feltevést, amely szerint az igei jelentések általános és specifikus jelentésmozzanatok dinamikus rendszereként írhatók le. A szerves nyelvelméleti keretben született munkákban azonban nem merül fel kérdésként, hogy mit tekintünk általános és specifikus jelentésmozzanatnak, illetőleg hogy mikor és miért tekinthetünk egy (tétélezett) jelentésmozzanatot általánosnak vagy éppen specifikusnak – ezekre a kérdésekre az elemzéseim eredményeinek ismertetése során, a III.3.1. alponthban kísérek meg választ adni.

A fentiekből következik, hogy a jelentéseket nem feltétlenül radiálisan szerveződő (fogalmi) kategóriákként értelmezem – a szemantikai folyamatok leírása és magyarázata során sokkal inkább a jelentések komplex hálózataira, illetve a jelentésmozzanatok dinamikus, részben hierarchikusan szerveződő rendszerére és az egyes jelentések, valamint az egyes jelentésmozzanatok között tételezhető kölcsönhatásokra fókuszálok (vö. 2.2.). Esetenként utalok olyan általános, részben fogalmi természetű összefüggésekre is, amelyek motiválhatják az általam elemzett igék bizonyos jelentéseinek kialakulását, azonban – Szilágyi N. Sándor (1996) felfogását követve – ezeket is elsődlegesen a nyelvi relevanciájuk felől igyekszem megragadni. Ezzel együtt a leírás során sem a fogalmi metaforák elméletét (vagy annak bármely átdolgozott változatát), sem a fogalmi integrációs (blending) megközelítést (pl. Fauconnier–Turner 2002, Fauconnier 2007, Turner 2007) nem veszem tekintetbe.

Kutatásomban ugyanakkor a szerves nyelvelmélet alapfogalmain sem vettem át minden tekintetben és változatlanul. Nem használom például a jelentésintegráció (Zsilka 1978a) fogalmát, mivel elemzéseim eredményei arra utalnak, hogy a szerves nyelvelméleti keretben jelentésintegrációként értelmezett jelenség egyfelől az általánosítás (pontosabban az egyes jelentésmozzanatok között tételezhető hierarchia), másfelől a szinonim jelentésviszonyok kérdéskörével kapcsolódik szorosan össze, és ezen szempontokat alapul véve elkerülhető, hogy az elemzés során egyértelmű döntést kelljen hozni abban a (konkrét nyelvi anyagokat vizsgálva gyakran nehezen vagy csak esetlegesen megválaszolható) kérdésben, hogy az egyes esetekben mit tekintünk integrált igei tartalomnak. Erre a kérdéskörre a III.3.2.2. alponthban röviden még visszatérek.

Hasonlóképpen nem használok a Zsilka János által kidolgozott szemantikában szintén fontos szerepet betöltő hipotetikus jelentés fogalmát sem. A hipotetikus jelentések a szerves nyelvelméletben „a közös elemek együttese, amelyek ugyanannak az igének a különböző jelentéseit összetartják” (Zsilka 1978b: 450). Ezt a fogalmat nem az elvi és/vagy módszertani szempontból problematikus volta miatt kerülöm, hanem azért, mert további (elsősorban elméleti) kutatásokat igényel, hogy a jelentéseknek ez a hipotetikus szintje hogyan illeszthető be az általam körvonalazott értelmezési keretbe, és milyen magyarázati értékkel bírhat ebben a megközelítésben.

Fontos ezenkívül rögzíteni, hogy mind a poliszémia, mind a szinonímia jelenségét a szerves nyelvelmélet szemléleti keretéből kiindulva értelmezem,¹² mivel úgy vélem, hogy ez a keret, illetve az ebben a keretben kidolgozott (komponenses, jelentésmozzanatokkal és azok kapcsolataival operáló) elemzési mód a legalkalmasabb a két jelenség, valamint a közöttük lévő összefüggések részletes, empirikus adatokon alapuló leírására és értelmezésére. (A kognitív nyelvészetben a szóban forgó jelenségek közötti különbségek elsődlegesen a szemasziológiai, illetve az onomasziológiai variáció terminusaival fogalmazhatók meg [vö. pl. Geeraerts–Grondelaers–Bakeman 1994, Glynn 2010] – ez a megközelítés azonban nem ad módot a poliszémia és a szinonímia lehetséges összefüggéseinek árnyalt megragadására.)

Poliszémián azokat az eseteket értem, amikor egy fonológiai formához több különböző jelentés kapcsolódik, amelyek egy adott nyelvallapotban összefüggésben állnak egymással (vö. pl. Taylor 2003, Gries 2015, Glynn 2014a, b). Közel sem magától értetődő ugyanakkor, hogy mikor beszélhetünk több jelentésről. Ezzel a kérdéssel – a konkrét elemzéseim, illetve egy konkrét esettanulmány eredményeit ismertetve – a III.2. alpontban foglalkozom részletesebben.

Kutatásom másik kulcsfogalmát, a szinonímiát különböző nyelvi egységek jelentései közötti kapcsolatként értelmezem, amely szemantikai szempontból a (tétélezett) jelentésmozzanatok viszonyában, szintaktikailag a szöveggörnyezettel összefüggésben, stilisztikai értelemben pedig az adott jelentésű nyelvi egységek használati körét vizsgálva jellemezhető. A szinonímiát a szakirodalom jelentős része jelentésbeli hasonlósággként, esetleg azonossággként értelmezi (vö. pl. Quine 1961, Ruzsiczky 1985, Cruse 1986, Janda–Solovjev 2009), és a különböző nyelvi egységek jelentéseinek közös jegyeire fókuszálva kísérel meg leírni. Mivel azonban a teljes jelentésbeli azonosság a valós nyelvhasználatban rendkívül ritka jelenség, elemzéseim során azt a felfogást veszem alapul, amely szerint a szinonim jelentésviszonyok a hasonlóságok és különbözőségek összjátékaként ragadhatók meg (vö. pl. Murphy 2003), vagyis értelmezésükben a különbségek éppolyan fontosak, mint a hasonlóságok. A szinonímia eszerint az esetek jelentős részében hasonló és eltérő jelentésmozzanatok keresztmetszetében írható le.¹³

¹² Bár Zsilka János munkáiban ezek a terminusok ebben a formában nem merülnek fel, az említett fogalmak alapvetőek az igeszemantikai modelljében.

¹³ Éppen ezért pontosabb lehet közeli vagy kvázi-szinonímiáról beszélni, mint a teljes jelentésbeli azonosságot implikáló *szinonímia* terminust alkalmazni – az egyszerűség érdekében azonban mégis következetesen ez utóbbit használok, és szinonim jelentésviszonynak nevezem (a ritka azonosságon túl) azokat az eseteket is, amikor a jelentések (kisebb vagy nagyobb mértékű) hasonlósága az adott szöveggörnyezetben, használatban relevánsnak tételezhető. (E tekintetben Murphy [2003] értelmezését követve, aki a szinonímia legfontosabb ismérvének nem az azonosságot, hanem a jelentések kontextuálisan releváns jegyeinek hasonlóságát tartja.)

Kutatásom elsődleges célja a valós nyelvhasználatból származó adatokkal és konkrét jelentéselemzésekkel igazolni, illetve tovább árnyalni azt a hazai szakirodalomban jelenleg kevésbé elterjedt – vagy legalábbis kevésbé hangsúlyozott – vélekedést (l. pl. Ladányi 1993, 2004, Horváth 1996, 1998), amely szerint a szinonímia és a metaforizációs folyamat, illetőleg a szinonímia és a polisziémia egymásra vonatkoztatva és egymással való viszonyukban értelmezhető jelenségek, amelyek együttesen határozzák meg az igék jelentérendszerének komplex hálózatát (vö. I.).

2. Anyag és módszer

A kutatásaim elméleti kiindulópontjának, szemléleti keretének rövid felvázolását (1.) követően a következőkben elsőként az elemzések során feldolgozott anyag sajátosságait tekintem át (2.1.), majd pedig az elemzések bizonyos kulcsfogalmaihoz kapcsolódó módszertani megfontolásokat veszem sorra (2.2.).

2.1. A feldolgozott anyag

A jelen kötetben felvázolt összefüggések, fogalomértelmezések, illetve következtetések 18 ige – az *ad*, a *bombáz*, a *bök*, a *csap*, a *dob*, a *dőf*, a *folytat*, a *hasít*, a *hint*, a *köt*, a *lök*, a *merül*, a *szór*, a *szúr*, a *taszít*, a *tép*, az *üt*, valamint a *vet* – jelentérendszerének részletes, korpuszalapú és kvalitatív, a szerves nyelvelmélet metódusaira épülő (vö. 2.2.) elemzésének eredményein alapulnak.

A vizsgált igék kiinduló (tulajdonképpeni) jelentésükben nagyrészt konkrét fizikai mozdulatokra, illetve tárgyak mozgására vonatkoznak, és különböző jelentéseikben különböző szinonimaköröket alkotnak (pl. *szúr* ~ *bök* ~ *dőf*; *szór* ~ *hint*; *lök* ~ *taszít*; *lök* ~ *dob* ~ *vet*). Kiválasztásukban ugyanis fontos szerepet játszott az a szempont, hogy az anyag ne csak a metaforizációs folyamatok, hanem a szinonim jelentéviszonyok vizsgálatára is alkalmas legyen – ezért kerültek be a kutatásba tulajdonképpeni jelentésükben is szinonim igék mellett olyan igék is, amelyek csak bizonyos esetekben, egy-egy metaforikus jelentésükben válnak szinonim használatúvá egymással (ilyen pl. a *taszít* és a *bök*).

A jelentések elhatárolásának kérdéseivel foglalkozó III.2. alpontban, a jelentéselhatárolás szempontjainak körvonalazása során ezenkívül nagymértékben támaszkodtam az igei jelentésváltozás és az igei vonzatkeret megváltozása közötti kapcsolatokat vizsgáló alapszakos szakdolgozatomhoz felhasznált nyelvi anyagra, amelyben nagy arányban fordulnak elő funkcióigés szerkezetek, valamint szépirodalmi és sajtónyelvi szövegekből származó ún. pregnáns kifejezések¹⁴ is (l. Hrenek 2014, 2016b).

¹⁴ Az igekötős igékkel foglalkozó szakirodalom (pl. D. Máta 1989, 2011: 205) terminológiáját követve pregnáns jelentésű szerkezeteknek nevezem azokat a – gyakran igekötős igét tartalmazó – szerkezeteket, amelyek egyszerre több folyamatot képesek megjeleníteni: egy adott esemény lezajlásán kívül annak módjára, előzményére vagy okára is utalnak, és ezt a tartalmi összetettséget az igekötők és/vagy az ige vonzatai is jelzik. Ilyen pregnáns jelentésű szerkezet pl. a *lesárgul a levél a fáról* ([el]sárgul × lehullik), amelyben az igekötő és a delatívuszragos vonzat a levél lehullására, a *sárgul* alapige pedig egy a lehullást megelőző folyamatra (mint előzményre) utal.

A következőkben ismertetett kutatásaim tehát – a fent említetteknek megfelelően – korpuszalapú (vö. Tognini-Bonelli 2001), elsődlegesen szövegtári adatokra épülő elemzések, amelyeknek forrása rendszerint a Magyar Nemzeti Szövegtár (v.2.0.5; a továbbiakban: MNSZ2) korpusza (vö. Oravecz-Váradi-Sass 2014). Az adatok egy jelentős részét azonban nem az MNSZ2 keresőfelületét használva, hanem az igei vonzatkeretek vizsgálatára kidolgozott és a Magyar Nemzeti Szövegtár korábbi korpuszára (MNSZ1) épülő Mazsola keresőeszközzel gyűjtöttem (vö. Sass 2018). Ezenkívül, amennyiben egy-egy kérdéskör esetében felmerült, hogy az adott jelenség vizsgálatában a történeti adatoknak is lehet (közvetlen) relevanciájuk, a Magyar Történeti Szövegtár adatait is figyelembe vettem; az újszerű, szokatlan, a szövegtárakban nem (vagy csak elvétve) adatolt használatok, illetve jelentések feltárásához pedig esetenként a Google keresőeszköz találatait is felhasználtam. A Google természetesen nem alkalmazható szövegkorpuszként, és kvantitatív kutatások során még korlátozottan sem volna használható; kvalitatív jelentéselemzések esetében azonban egyes találatai árnyalhatják az igék poliszém jelentésrendszeréről a szövegtári adatok alapján kirajzolódó képet.

Bár az elemzések minden esetben a szövegtári adatok, azaz a valós (döntően írott) nyelvhasználatból származó kifejezések vizsgálatán alapultak, a kutatás során bizonyos mértékig támaszkodtam a rendelkezésre álló magyar egynyelvű szótárak (ÉrtSz., ÉKsz.¹, ÉKsz.², Nsz., Ball., CzF.; TESz., ÚESz.) megfelelő szócikkeinek anyagára is. A felhasznált egynyelvű (értelmező, illetve etimológiai) szótárak gazdag és általában tudatosan, reflexív módon összeállított anyagot jelentenek, amely a szótárírók professzionális nyelvi intuícióit tükrözve megerősítheti vagy árnyalhatja a korpuszadatok elemzése során kirajzolódó összefüggéseket. A szótárak emellett megemlíthetnek olyan, a szinkrón nyelvállapotot reprezentáló korpuszokban nem feltétlenül adatolható jelentéseket is, amelyek a szinkroniában is fontos szemantikai összefüggésekre világíthatnak rá. Ugyanakkor fontos rögzíteni, hogy ezeket a forrásokat nem tartom megfelelő kiindulópontnak sem az elsődleges/tulajdonképpeni jelentés meghatározásához (kijelöléséhez), sem az igei jelentések közötti összefüggések árnyalt leírásához, mivel a szócikkek elkészítése mögött tudomásom szerint egyik szótárunk esetében sem áll elvi és módszertani szempontból egyaránt következetes elemzés, illetve koherens szemantikai modell.

A kutatás elsődlegesen tehát az MNSZ2 korpuszából származó találatokra, illetőleg az MNSZ1 korpuszán alapuló Mazsola keresőeszközzel nyert adatokra épül. Előbbi esetben igényként 1500 előfordulást dolgoztam fel részletesebben, és – a korpusz sajátosságai-ból adódóan – az igei szerkezetek tágabb szöveggörnyezetét is lehetőség volt tekintetbe venni. Utóbbi esetben rendszerint nagyobb anyagot vontam be a vizsgálatba: csaknem minden ige esetében kigyűjtöttem a V + N-t vonzatkeretbeli előfordulásokat, valamint lekérdeztem további két-három, az adott ige esetében tipikusnak tekinthető vonzatkeret adatait is.¹⁵ A Mazsola segítségével végzett elemzések során egyes esetekben – amikor ez az adott kérdésfeltevés esetében releváns lehetett – kísérletet tettem a kapott adatok számszerűsítésére, azonban sem ebben az esetben, sem az MNSZ2 korpuszát vizsgáló kutatási fázisban nem alkalmaztam statisztikai módszereket, és nem törekedtem a

¹⁵ Hogy mely igék esetében mely vonzatkeretek tekinthetők tipikusnak, annak eldöntésében részben az MNSZ2-ből vételezett minták, részben pedig az említett szótárak megfelelő szócikkei nyújtottak segítséget.

vizsgálatba bevont anyagok tisztán (vagy döntően) kvantitatív szempontú megközelítésére.¹⁶ A két különböző lekérdezés során nyert adatok elemzése kiegészítette egymást:

1) Az MNSZ2-ből származó 1500 elemű véletlen minta lehetőséget nyújt az egyes előfordulások részletező jellegű, a specifikumokat is feltáró megközelítésére, valamint az ige mellett az adott mintán belül megjelenő névszói elemek jelentéséről is közeli képet ad (abban az esetben is, amikor névmás jelenik meg vonzatként). Ugyanakkor a mintákban előforduló adatok (szemantikai szempontból is releváns) rendszerezésére, például a találatok vonzatok szerinti csoportosítására az MNSZ2 kevésbé alkalmas, a listákon szereplő 1500 előfordulás alapján pedig – különösen ha ebből eltávolítjuk a kereső által hibásan elemzett előfordulásokat, az ismétlődéseket és az igekötős ígét tartalmazó példákat¹⁷ – nem vonhatunk le általános következtetéseket az egyes igék jelentésrendszerének szerveződésére vonatkozóan.¹⁸ Emellett látni kell azt is, hogy egy 1500 elemű minta egészen másként aránylik például a *hint* összesen 2376 előfordulásához, mint a *szór* 19 289 előfordulásához, és önmagában feltehetően nem ad egyformán árnyalt, illetve hiteles képet a különböző gyakoriságú igék használatáról. A véletlen minták egységesen 1500-as elemszámát a kutatás során az a tette mégis indokoltta, hogy ez az adatmennyiség egyrészt még áttekinthető, feldolgozható manuális, kvalitatív szempontok szerinti elemzéssel is egy doktori kutatás keretében, másrészt – még a vaktalálatok kiszűrését követően is – viszonylag gazdag anyagot biztosít a kutatás számára.

2) A Mazsola keresőeszköz automatikus elemzése ezzel szemben éppen az általános összefüggések megragadásához, illetve az ígével szerkezetet alkotó névszók tipikus jelentéscsoportjainak feltárásához nyújthat jelentős segítséget. Ezzel az adatgyűjtési módszerrel rendszerint az elemzett igéknek az MNSZ1-ben (vagyis a Mazsola keresésének alapjául szolgáló korpuszban) szereplő valamennyi előfordulása vizsgálható, és a találatokat lehetőség van az adott vonzatok/bővítmények szerint rendezni, figyelembe véve az ígével való együttes előfordulások gyakoriságát is. A lekérdezett anyagban természetesen ebben az esetben is előfordulhatnak hibás elemzések, de a vizsgálatba bevont adatok nagy száma miatt ezek általában kisebb jelentőségűek, mint egy-egy 1500 elemű minta esetében. Az így kapott találati listák ugyanakkor gyakran csupán egy vagy néhány szónyi kontextust tesznek hozzáférhetővé, így az esetek jelentős részében inkább a vonzatkeret, illetve a vonzatok mint konkrét lexikai egységek vizsgálatára alkalmasak, míg az árnyalt szemantikai elemzést önmagukban nem feltétlenül teszik lehetővé.

¹⁶ A kvantitatív, korpusz-, illetve adatvezérelt elemzések árnyalt képet nyújthatnak a korpuszbeli előfordulásokról, használati mintázatokról, ugyanakkor szemantikai szempontból nem törekszenek a finom elemzésekre. Ahogyan ez a kutatási kérdéseimből is kitűnik, jelen munkám egyértelműen szemantikai fókuszú vizsgálat, amely a használat mögötti szemantikai összefüggések feltárását tűzi ki célul, ezek az összefüggések pedig kvantitatív módszerekkel nem elemezhetők ki az adatokból.

¹⁷ Az ilyen vaktalálatok aránya egyes esetekben, illetve egyes alkorpuszokra vonatkozóan akár 70-80% is lehet. Például a *taszít* ígének az MNSZ2 személyes-közösségi alkorpuszában adatolható összes (1719) előfordulása közül 1317 (!) vagy hibás elemzést, vagy – sokkal gyakrabban – ismétlődő példákat tartalmazott.

¹⁸ Itt érdemes megemlíteni, hogy a kutatás során a duplumok és a hibás találatok mellett bizonyos, az ige jelentésének szempontjából értelmezhetetlen vagy csak nagyon esetlegesen értelmezhető szépirodalmi példákat is figyelmen kívül hagytam, magát a szépirodalmi alkorpuszt azonban nem zártam ki a keresésből.

A kétféle keresési mód ebben az esetben jól kiegészítette egymást. Együttesen vizsgálva a különböző módokon nyert adatokat, valamint a fentebb említett egyéb forrásokat is tekintetbe véve az egyes lekérdezések hiányosságai bizonyos mértékig ellensúlyozhatók.

Az egyes (rész)kutatások során gyűjtött és feldolgozott adatok körét a megfelelő (rész)kutatásokat tárgyaló fejezetekben, illetve alpontokban, az adott kérdésfeltevések, problémák megfogalmazásával együtt ismertetem részletesebben.

2.2. A jelentéselemzések módszertani háttere és a jelentésmozzanatok fogalma

2.2.1. Jelentéselemzések

Az igék szemantikai viszonyainak leírása során – mind a poliszém jelentésrendszereken belüli összefüggéseket, mind pedig a szinonim jelentések közötti kapcsolatokat vizsgálva – a szerves nyelvelmélet keretében kidolgozott, kvalitatív szempontokat érvényesítő komponenses jelentéselemzések metódusait tekintettem kiindulópontnak (l. különösen: NyMDK 1–11.), következtetéseimet pedig – ahogyan ezt a 2.1. alpontban is említettem – alapvetően a feldolgozott korpuszadatokra építem.

A jelentéselemzések során az adatok gyűjtését és a vaktalálatok, ismétlődő példák kiszűrését követően az egyes előfordulásokat a jelentések elhatárolásával foglalkozó fejezetben (III.2.) felvázolt szempontok alapján, valamint a saját anyanyelvi, illetve elemzői intuícióimra is támaszkodva rendszereztem, majd körvonalaztam az egyes igék jelentéseit, amelyeket közös szemantikai jegyeik alapján csoportosítottam: ún. jelentéstípusokba soroltam (vö. III.1.1.). Ez a rendszerezés azonban szükségszerűen elnagyolt volt, hiszen nem számolt a jelentések közötti összefüggésekkel, kölcsönhatásokkal és átmenetekkel. Éppen ezért az elemzések következő fázisában egymásra vonatkoztattam az egyes jelentéseket a vizsgált igék saját jelentésrendszerén belül, ilyen módon vázolva fel a jelentések leírásában releváns általános és specifikus jelentésmozzanatok rendszerét, majd a szinonim igei jelentések bevonásával igyekeztem tovább árnyalni ezt a rendszert (ahogyan ezt a szinonímiával foglalkozó IV. fejezet elemzései is szemléltetik).

Az elemzések során egyaránt támaszkodtam a saját (anyanyelvi és elemzői) intuíciónyra, a rendelkezésre álló szótárak íróinak gyűjtéseire, nyelvi intuíciójára és kompetenciáira, valamint az enciklopédikus tudásra is – ezek a tényezők pedig bizonyos mértékig bevonják a leírásba a laikus nyelvhasználók nyelvi intuícióját, illetve (nyelvi) tudását is.

A kutatás során tudatos és (szándékaim szerint) következetesen érvényesített döntés volt, hogy nem köteleződöm el sem az elmélet-, sem pedig az adatvezérelt megközelítés mellett, hiszen az a fentebb is hangsúlyozott alapelv, amely szerint az induktív és a deduktív módszerek együttesen és egymással összefüggésben érvényesülnek, csupán ilyen módon – az elmélet és az adatok folyamatos egymásra vonatkoztatásával – látszott érvényesíthetőnek. Az adatok gyűjtése és elemzése során természetesen az elméleti háttér megállapításaiból indultam ki, ezek az elméleti megfontolások azonban újra és újra módosultak, formálódtak az adatokból kirajzolódó összefüggések fényében. (Semmi esetre sem utasítom el tehát az adatvezérelt megközelítést, ugyanakkor produktívabbnak

tartom az elmélet és az empiria folyamatos és reflektív egymásra vonatkoztatását, mint a tisztán adatvezérelt – vagy akként interpretált – szemléletmódot.)

2.2.2. Az általános és specifikus jelentésmozzanatok fogalma

Az 1.3.-ban említettem, hogy a(z) általános és specifikus) jelentésmozzanatokat kutatásaim során a részletes, árnyalt szemantikai leírást segítő eszközökként kezelem – anélkül, hogy kitérnék ezek nyelvi és/vagy kognitív realitásának kérdésére.¹⁹ Fontos ugyanakkor ehhez azt is hozzátenni, hogy az ilyen módon értelmezett jelentésmozzanatok felvétele nem önkényes vagy véletlenszerű (bár – mint a nyelvi megnyilatkozások bármely, akár laikus, akár kutatói értelmezése – bizonyos mértékig szükségszerűen intuitív és szubjektív): az egyes mozzanatok az elemzések során újra és újra egymásra vonatkoztatott, egymással összefüggésben értelmezett és újraértelmeződő igei jelentések vizsgálata során körvonalazódtak. A kutatásom háttérét adó szemantikai modellben e mozzanatok feltételezésével kísérem meg megragadni azokat a szemantikai viszonyokat, amelyek egy holisztikus szemléletű modell számára kevésbé hozzáférhetőek: a szóban forgó igék különböző jelentései közötti hasonlóságokat és különbségeket, kontrasztokat, az egyes jelentések lehetséges kapcsolatait, valamint a jelentésváltozási folyamatok szemantikai motivációit. Ezenkívül – általánosabb szinten – az igei poliszmia és az igei szinonímia viszonyát is ebben a szemléleti keretben, ezt a leírási technikát és terminológiát követve tartom a leginkább megragadhatónak.

Az elemzések során abból a (III.1.1.-ben részletesebben is kifejtett) feltevésből indulok ki, amely szerint a poliszm ígék egyes jelentései különböző, egymással szorosan összefüggő jelentésmozzanatok dinamikusan változó együttállásaiként írhatók le, a poliszm igei jelentésrendszerek új jelentéseiben tételezhető jelentésmozzanatok pedig egyfelől a jelentés metaforizálódása, illetve az új szinonim jelentésviszonyok kialakulása során körvonalazódnak, másfelől azonban az esetek többségében a tulajdonképpeni jelentés valamely mozzanatra épülnek rá, illetve annak lehetséges változatai (vö. III.1.2.).

A leírás során tételezett jelentésmozzanatok – mint említettem – lehetnek általános és specifikus mozzanatok is, ezek a kategóriák azonban nem csupán az általánosság szintjét, illetve az általánosítás mértékét tekintve, hanem az igei jelentésrendszerek szerveződésében betöltött szerepük szempontjából is elkülöníthetők egymástól. Fontos, hogy az általánosságot, illetve a specifikusságot nem abszolút tulajdonságként, hanem különböző viszonyokban értelmezem. Bár előfordulnak vonatkoztatási rendszertől függetlenül is egyértelműen általános (pl. 'van', 'okoz') vagy egyértelműen specifikus (pl. 'negatív attitűd: tiszteletlenül', vö. III.4.1.) jelentésmozzanatok, a két szint – amelyek egy skála két végpontjaként ragadhatók meg – összeér, átfedésben van egymással, és az esetek jelentős részében a kontextustól, a nézőponttól, valamint a viszonyítási ponttól függően változhat, hogy mi tekinthető általánosnak, illetve specifikusnak. Ugyanazon mozzanat

¹⁹ Ennek megfelelően a jelen munkában szereplő minden olyan megfogalmazás, amely a jelentésmozzanatok együttállásaira, kapcsolataira, összefonódására vagy szinteződésére vonatkozik – azaz önálló létezőként interpretálja ezeket a mozzanatokot –, metaforikusan és az itt felvázoltakkal összhangban értelmezendő.

egyszerre lehet általános a specifikusabbakhoz képest és specifikus az általánosabbakhoz (az általánosítás magasabb szintjén értelmezettekhez, vö. III.3.2.2.) képest. Vagy másfelől: egyszerre lehet specifikus például egy olyan szinonim viszonyban, amelyben különbséget tesz megragadhatóvá az adott igék szinonim jelentései között, illetve általános egy olyan szinonim viszonyban, amelyben több ige adott jelentéseinek közös (tehát bizonyos mértékig szükségszerűen általános) mozzanataként egy szinonimkör összetartásában tulajdonítunk neki szerepet. Nem az a döntő kérdés tehát, hogy egy-egy mozzanat önmagában hol helyezhető el az abszolút általánosságtól az abszolút specifikusságig terjedő skálán, hanem hogy az aktuálisan, az egyes, konkrét esetekben viszonyítási pontként szolgáló más mozzanatokhoz képest miként értelmezhető, illetve hogy inkább az általános vagy inkább a specifikus jelentésmozzanatokra jellemző (vagyis inkább összetartó, egységbe szervező vagy inkább a különbségeket, kontrasztokat előtérbe állító) funkciót tulajdoníthatunk neki.

Kutatásomban (az alkalmazott jelentésleírási modellnek megfelelően) általános mozzanatoknak tekintem azokat az igei tartalmat kifejező mozzanatokot, amelyek igei jelentések közös főlérendelt mozzanataként értelmezhetők, és általuk jelentéstípusokba szervezhetők a poliszém igék különböző jelentéseinek szűkebb vagy tágabb körei (vö. III.3.2.2.1.). Az általános mozzanatokkal összefüggésben írható le az igei vonzatkeret alakulása is (vö. III.2.2.). Az általános mozzanatok az általánosság különböző szintjein állhatnak, hierarchiát alkotnak, vagyis esetenként – például a nekik főlérendelt általános mozzanatokhoz képest – relatíve specifikusak is lehetnek (ahogyan például a *dob* ige jelentésében a 'küld' általános mozzanat a juttatás egy sajátos módjára utalva bizonyos mértékig specifikus a 'juttat'-hoz képest, vö. III.3.2.1.2.).

Specifikus jelentésmozzanatoknak az igei jelentéseknek azokat a mozzanatait tekintem, amelyek az adott folyamat, cselekvés módjára vagy valamely körülményére, tényezőjére, sajátosságára vonatkoznak (ezzel függ össze, hogy nem igei természetű meghatározásokat adok meg hozzájuk). Ezek a mozzanatok – bár természetesen nem függetlenek az igei vonzatok szemantikai csoportjaitól (vö. III.1., III.3.) – rendszerint nem alkalmasak az igei vonzatszerkezet alakulásának leírására. (Ahogyan például a *lök* ige jelentésrendszerében az 'erővel' specifikus jelentésmozzanat sem befolyásolja érdemben azt, hogy az ige – szerkezeti értelemben – milyen vonzatokkal állhat együtt, vö. III.4.1.) Érdemes ugyanakkor megemlíteni, hogy bizonyos esetekben a specifikus mozzanatok is lehetnek részben igei természetűek abban az értelemben, ahogyan például (lexikai szinten) egy határozói igenév is részben igei természetűnek tekinthető. Az ilyen mozzanatok ekkor nem az aktuálisan a figyelem előtérében álló folyamatra, hanem annak egy – szintén folyamatszerű, de a szóban forgó beszédhelyzetben kevésbé feltűnő(ként interpretált) – kísérőjelenségére utalnak. Ezzel magyarázható, hogy – mint azt a III.3.2.1. elemzéseiben látni fogjuk – a *dob* jelentésrendszerében például a kényszerítés mozzanatát bizonyos esetekben jelentéstípust körvonalazó általános igei mozzanatként ('kényszerít'), más esetekben azonban körülményre utaló és kevésbé domináns specifikus mozzanatként ('kényszerítve') vettem fel az elemzések során (a kettő viszonyát lásd a III.3.2.1.2. alpontban).

III. Igei poliszémia

1. Az igék jelentésrendszere: elméleti kiindulópont

A következőkben azokat a főbb fogalmakat, illetve elméleti megfontolásokat tekintem át, amelyekre a poliszém igei jelentésrendszerek elemzése során támaszkodom. Elsőként az igék jelentésrendszerének átfogó jellemzésére teszek kísérletet, röviden értelmezve a jelentésváltozatok, jelentések és jelentéstípusok fogalmát (1.1.1.). Ezt követően a tulajdonképpeni jelentés meghatározásának, valamint a tulajdonképpeni és a metaforikus jelentések közötti viszony sajátosságainak a kérdésével foglalkozom (1.2.), végül pedig az igék és az igei konstrukciók jelentése közötti összefüggéseknek a téma szempontjából releváns vetületeit foglalom össze (1.3.1.), röviden kitérve az igei konstrukciók egy sajátos típusának, az egységként metaforizálódó szerkezeteknek a jellemzésére is (1.3.2.).

Az itt felvázolt értelmezések elsődlegesen a megfelelő pontokon hivatkozott szakirodalmi munkák egyes megállapításaiból indulnak ki, ugyanakkor a disszertáció további részeiben bemutatott konkrét jelentéselemzések fényében árnyalódtak, módosultak is. Ezek a fogalomértelmezések tehát a kutatás során nem adótnak vett, igazolni kívánt előfeltevésekként, de nem is csupán következtetésekként merültek fel: sokkal inkább a vizsgált jelenségek minél pontosabb megragadását, leírását segítő, az adatok feldolgozásának nyomán dinamikusan formálódó munkahipotézisekként kezeltem őket, amelyek más, az itt elemzettektől szemantikai szempontból viszonylag nagy mértékben eltérő (pl. tulajdonképpeni jelentésükben állapotokra vagy mentális folyamatokra vonatkozó) igék elemzésével a későbbiekben tovább árnyalhatók és árnyalandók.

A fogalmak áttekintése és a felvázolt összefüggések szemléltetése során – a gondolatmenet egységességének érdekében – elsősorban a *szór* elemzésének eredményeit ismertettem; maguk a meghatározások, értelmezések azonban a kutatásba bevont valamennyi ige, illetve igei konstrukció elemzésére épülve körvonalazódtak (vö. II.2.1.).

A *szór* jelentéselemzésének alapjául szolgáló teljes anyagot egy az MNSZ2-ből származó 1500 elemű véletlen minta, valamint a Mazsola keresőeszköznek a [szór + tárgyragos elem] keresésre adott, 1916 elemű találati listája alkotja. (Mivel azonban a Mazsola az MNSZ2 korpuszának is részét képező MNSZ1-re épül, a két listán szereplő találatok között természetesen vannak átfedések.) A jelentéselemzések során tekintetbe vettem továbbá az ÉrtSz., az ÉKsz.² és a TESz. megfelelő szócikkeit is, de a vizsgált ige egyes jelentéseinek elkülönítése és elemzése során nem a szótárak definícióiból, hanem elsődlegesen a konkrét korpuszadatokból indultam ki (vö. II.2.), valamint felhasználtam az adott igról szerves nyelvelméleti keretben készült korábbi elemzést (Ladányi 1988) is.

1.1. Az igei jelentések és jelentésmozzanatok rendszere

A jelentést (a szerves nyelvelmélet szemléleti keretével összhangban, vö. II.1.1.) elsődlegesen nyelvi természetű jelenségként értelmezem, amely ugyanakkor (a funkcionális kognitív nyelvészet egyik alapvetésének megfelelően, vö. II.1.2.) kontextusba ágyazottan, interakciókhoz kötött, dinamikus jelentéstulajdonítási folyamatok során jön létre, illetve a konkrét használatokban, diskurzusokban változik.

A szerves nyelvelmélet – ahogyan a korábbiakban (II.1.1.) is utaltam rá – hangsúlyozza a jelentésváltozási (a tág értelemben vett metaforizációs) folyamatok rendkívül dinamikus voltát, és a nyelv működésében alapvető fontosságúnak tartja a jelentések közötti folyamatos kölcsönhatásokat. Az egymással szorosan összefüggő, ugyanakkor nem feltétlenül teljes mértékben azonos jelentésmozzanatokon (vö. 4.) osztozó, folytonosan változó, egymást árnyaló, elemző, újraértelmező jelentések együttesen, egymással összefonódva alkotják (illetve alkotják meg újra és újra) az adott nyelvi egységek jelentérendszerét.

A poliszém igék jelentéseinek rendszere ebben a megközelítésben tehát különböző – a használat, illetve a megismerés során változó, formálódó – általános és specifikus jelentésmozzanatok komplex és egységes rendszereként írható le, míg a jelentésmozzanatoknak a különböző igei konstrukciókhoz kötődő sajátos együttállásait az adott ige jelentéseiként ragadhatjuk meg. (A jelentések elhatárolásáról és az elhatárolás alapvetően problematikus voltáról l. a 2. alpontot; az általános mozzanatokkal a 3. alpontban, míg a specifikus jelentésmozzanatokkal a 4. alpontban foglalkozom.)

Az igei jelentérendszerek szemantikai sajátosságait – a későbbi fejezetekben részletesen is ismertetett elemzéseim eredményeinek fényében, a II.1.3-ban vázolt elméleti kiindulópontot részben módosítva – három különböző szinten, a jelentésváltozatok, a jelentések és a jelentéstípusok fogalmán keresztül tartom megragadhatónak. Ezen fogalmak alkalmazásával az általánosság más-más szintjein írhatjuk le a vizsgált igék jelentérendszerének összefüggéseit.

Az ige **jelentésváltozatai** a tényleges használatban, a konkrét nyelvi megnyilatkozásokban közvetlenül megmutatkozó szemantikai egységek, amelyeket általános és specifikus jelentésmozzanatok sajátos együttállásaival jellemezhetünk, illetve amelyekre jelentős hatással van az adott igei konstrukciókban előforduló vonzatok mint konkrét lexikai elemek jelentése is. (Az igék és az igei konstrukciók nem-igei komponensei közötti összefüggésekre a jelentések elkülönítésének kérdése kapcsán, a 2.2. alpontban térek ki részletesebben; a kapcsolat szemantikai vetületeit a funkcióigés szerkezetek esetében l. Hrenek 2024a-ban.) Ennek értelmében jelentésváltozatok fordulnak elő például az (1)–(3) szövegrészletekben (ahogyan a jelen kötetben idézett valamennyi további példában is):

- (1) a fiatalember pusztá kézzel kezdte szétbontani a tetőt, és a földre **szórta** a cserepeket.²⁰ (#158241416)

²⁰ A jelen munkában szereplő példák többsége az MNSZ2 korpuszából származik; a továbbiakban ezt nem, csupán az ettől való alkalmankénti eltérést jelzem (a példák után zárójelben feltüntetve a forrást). Az idézett szövegrészleteket módosítás nélkül, eredeti helyesírásukat megtartva közlöm; a félkövér kiemelések ugyanakkor minden esetben tőlem származnak.

- (2) fekete kendős asszonyok virágvasárnapi mozdulattal őszirózsát **szórnak** az úttestre (#39987628)
- (3) A lelátóról rengeteg fémpénzt **szórtak** a pályára (#174422401)

Az (1)–(3) példasorban a *szór* ige ugyanazon jelentésének a jelentésváltozatai fordulnak elő azonos szintaktikai mintázattal (N_1 *szór* N_2 -t N_3 -ra) és ugyanazzal a közös általános igei mozzanattal: 'juttat [vmit vhová]'. Az egy jelentéshez sorolható jelentésváltozatokban az igék azonos vagy csaknem azonos szemantikai csoportokba tartozó főnevekkel állnak együtt (pl. N_1 'személy', N_2 -t 'több, viszonylag kis méretű, [csaknem] egyforma tárgyat', N_3 -ra 'vízszintes felületre'). Az adott megnyilatkozásokban releváns specifikus jelentésmozzanatok is közősek lehetnek az egyes változatokban – a fenti példában ilyen a 'nagy mennyiségben', az 'amiket: [az adott felületen] szétterülnek' és az 'esetlegesség' mozzanat.²¹ A jelentésváltozatok ugyanakkor egy vagy néhány – az adott szövegösszefüggések között nem döntő, de nem is elhanyagolható – specifikus jelentésmozzanat tekintetében különbözhetnek is egymástól. Például a 'széles, íves mozdulattal' vagy a 'lendületesen' a fenti példasorban szereplő kifejezések egy részében (pl. [2], [3]) releváns része (lehet) az igei jelentésnek, más esetekben (pl. [1]) azonban nem.

A jelentésváltozatok közötti különbséget okozhatja ezenkívül az is, ha más-más szövegykörnyezetekben egy jelentésmozzanat részben eltérő módokon – azaz különböző mozzanatvariánsokként – értelmeződik. Alkalmanként ugyanis az egyes jelentésmozzanatoknak is tételezhetők variánsai, amelyek ugyanazt a jelenséget, pontosabban a jelenség ugyanazon sajátosságát hasonló módon, de más nézőpontból, más megnyilatkozó attitűdöt megjelenítve interpretálják (pl. bizonyos kontextusokban, illetve bizonyos szövegösszefüggések között az 'esetlegesség' mozzanata inkább 'véletlenszerűség'-ként ragadható meg). A mozzanatvariánsok – az elemzések során önálló jelentésmozzanatokként felvett szemantikai egységekkel ellentétben – tipikusan nem annyira egymásra épülnek, mint inkább más-más vetületei felől sarkítva ragadják meg a szóban forgó jelenet valamely jellegzetességét.

Az ige egyes **jelentései** ebben a megközelítésben a jelentésváltozatokra épülő, konstrukciós sémákhoz kötődő, bizonyos mértékig elvont szemantikai egységek, amelyek – a jelentésváltozatokhoz hasonlóan – szintén nem függetleníthetők az igei vonzatok, illetőleg általában véve az ige környezetében lévő névszók szemantikai csoportjaitól (részletesebben lásd 2.; 3.2.2.2.). Az így felfogott jelentések a jelentésváltozatokból sematizálódnak.²² A jelentésváltozatok tehát a jelentések mint sémák konkrét megvalósulásaiaként is megragadhatók; a jelentések és jelentésváltozatok viszonya e szerint az értelmezés szerint a sémák és megvalósulásaik közötti kétirányú, dinamikus viszonyként értelmeződik (vö. pl. Langacker 1987, Taylor 2002).

²¹ Hiszen esetleges, hogy a szórás folyamat következtében az anyagszerű, szemcsés entitás egyes részei pontosan hol érnek földet. Hogy az itt említett (felvett) jelentésmozzanatok valóban relevánsak az ige adott jelentéseiben, az a metaforikus jelentéseket és a szinonim jelentésvizonyokat elemezve, illetve a jelentérendszer egészét tekintve válik világossá.

²² A jelentésváltozatok és jelentések itt felvázolt kategóriái részben párhuzamba állíthatók a kontextuális jelentés és a típusjelentés fogalmával (vö. pl. Tolcsvai Nagy 2015: 51–52), a két fogalompár azonban nem azonosítható teljes mértékig egymással, hiszen más-más összefüggérendszerben értelmeződnek.

Az igei jelentés részeként írhatók le ennek megfelelően az egy sémában (jelentésben) összefogható jelentésváltozatok közös általános igei mozzanatai (a fenti példánál maradva: 'juttat [vmit vhová]'), a közös specifikus jelentésmozzanatok (a példában: a 'nagy mennyiségben', az 'amiket: [az adott felületen] szétterülnek' és az 'esetlegesség' mozzanatot), valamint az igei vonzatok bizonyos mértékig sematikus szemantikai csoportjai (pl. 'személy', 'több, viszonylag kis méretű, [csaknem] egyforma entitást', 'vízszintes felületre'). A *szór* igeének az (1)–(3) példasorban megmutatkozó jelentésváltozatokból sematizálódó jelentése tehát – az általánosság egy viszonylag alacsony fokán (vö. 3.2.2.) – a következőképpen ragadható meg: N_1 *szór* N_2 -t N_3 -rA 'N₁ (személy) juttat N₂-t (több, viszonylag kis méretű, [csaknem] egyforma entitást) N₃-rA (vízszintes felületre) + nagy mennyiségben, amiket: [az adott felületen] szétterülnek, esetlegesség'.²³

Az ige **jelentéstípusai** – a jelentésváltozatokkal és a jelentésekkel ellentétben – nem önálló szemantikai egységek, hanem az igei jelentések olyan nyálábjai, amelyeket egy (kisebb vagy nagyobb mértékben) általános igei mozzanat tart össze (vö. 3.2.2.). Vagyis a jelentéstípusok a jelentéseket rendszerbe szervező általános igei mozzanatok által összefogott csoportokként értelmezhetők. Például a *szór* jelentésrendszerében az alábbi (A–E) általános mozzanatok körvonalaznak jelentéstípusokat:²⁴

A) 'juttat [vmit vhová]: okozza, hogy vmi vhová kerüljön'

Itt említhetők az (1)–(3) szövegrészek, valamint a (4)–(7) példák, amelyekben a *szór* különböző jelentéseinek megvalósulásaként értelmezhető jelentésváltozatok fordulnak elő. Az egyes jelentéseket azonban összeköti, jelentéstípusú szervezi a 'juttat [vmit vhová]' általános igei mozzanat:

- (4) Az ágyamra **szórja** a papír hólabdát, konfettit, cserépmalacot (#19738138)
- (5) a kormánykatonák vaktában **szórják** a bombákat. Helyi források szerint találat ért egy esküvői menetet és egy kompot, több mint tizen meghaltak. (#147884565)
- (6) Különös meccs volt az amerikai álomderbi, hiszen hiába **szórt** vagy negyven védhetetlen adogatást Sampras (nem erőből, hanem mérnöki pontossággal helyezve a labdákat), a mérkőzés második felében Agassi sok szervát megszeli (#179160862)
- (7) A csendes szellő olykor havat **szórt** ránk a dermedt faágakról (#220081887)

²³ Az ige jelentése – mint konstrukciós séma – az általánosság különböző szintjein ragadható meg. Ebből következően elképzelhető olyan leírási mód (illetőleg olyan mértékű általánosítás) is, amelyben az ige és az igei konstrukció jelentése a szemantikai leírás során egybeesik. Ez azonban csupán átfedésként értelmezhető, és semmi esetre sem jelenti azt, hogy az ige és az igei konstrukció jelentése általában véve azonosítható volna egymással (vö. 1.3., 3.2.).

²⁴ A jelentéstípusok körvonalazása minden esetben a poliszém igei jelentésrendszerek áttekintését, illetve a rendelkezésre álló adatok elemzését követően történt – tehát nem eleve adott, hanem az (elemzett) adatokból kirajzolódó csoportokról van szó –, és ezek a kategóriák (típusok) a szinonim igei jelentések figyelembevételével, a vizsgált igei jelentésrendszerek egymásra vonatkoztatásával tovább árnyalódtak.

B) 'részésít vkit vmiben'

A *szór* jelentésrendszerén belül a második főbb jelentéstípusba azok a példák sorolhatók, amelyekben az ige jelentése a 'részésít vkit vmiben' általános igei tartalmat tekintetbe véve írható le. Ennek a mozzanatnak a kialakulását, illetve a *szór* jelentésrendszerében elfoglalt pozícióját a 'juttat: okozza, hogy vmi vhová kerüljön' és az 'ad: juttat vmit vki-nek' általános igei mozzanatok alkalmankénti összekapcsolódásának alapján érthetjük meg: konkrét fizikai értelemben vett létezők esetében az adási folyamat – amelynek során a „kedvezményezett” részesül valamiben – értelmezhető egyúttal a szóban forgó entitás(ok) valahová történő (el)juttatásaként is (pl. a *tyúkoknak kukoricát szórt*, vö. 1.2.2.2.; a *-nAk* rag grammatikalizációjával összefüggésben: Tolcsvai Nagy 2013: 262–263, Pomázi 2021, 2022). A **B)** jelentéstípusba sorolt példák esetében azonban az ige nem valamely anyagszerű entitások tényleges, térbeli mozgatására utal, illetve nem arra vonatkozik, hogy a szóban forgó személy valakinek a rendelkezésére bocsát valamit, hanem azt fejezi ki, hogy az ágens valakit vagy valakiket részésít valamiben. (Metaforikus értelemben azonban ez a folyamat is felfogható egyfajta juttatásként.) Például:

- (8) Már hetek óta két kézzel **szórja** közéjük a kitüntetések. (#77527233)
- (9) Mint a színpad leendő dicsősége, Jolánka csak úgy **szórta** szerteszt kacér pillantásait minden rendű-rangú strandolóra (#48238340)
- (10) Ő bármilyen emberekkel érintkezett, valóságos gyermeki örömmel **szórta** ötleteit, és bocsátkozott eszmecserébe. (#48015983)

C) 'kifejez, kommunikál (és ilyen módon megoszt vkivel/vkikkel) vmit'

A harmadik jelentéstípus – különösen amennyiben személyek közötti közvetlen interakcióról van szó – szervesen összefügg a 'részésít vkit vmiben' általános mozzanat által körvonalazott **B)** jelentéstípussal. A két típus közötti különbségtételt az indokolja mégis – a szoros kapcsolat ellenére is –, hogy a **C)** típusba sorolt igei szerkezetek esetében a befogadói oldal háttérbe szorul: a nevek (11) vagy éppen hírek (12) kommunikálásának (felsorolásának, közlésének) nyelvi megkonstruálása során a megnyilatkozó magára a kifejezésre mint cselekvésre irányítja a figyelmet, és annak módját/módjait specifikálja a *szór* ige használatával, elsődlegesen (vagy akár kizárólagosan) a jelenetbeli kommunikátorra fókuszálva. (Az általános mozzanatok változékonyságáról és összefonódásáról részletesebben l. a 3.2.1. alpontot.)

Így például a (11) mondatban is a jelenetbeli megnyilatkozóra irányul a figyelem, illetve az ő megnyilvánulási módját jellemzi az igei kifejezés (míg a befogadó[k] jelenléte, személye, mentális tevékenysége és az ábrázolt szituációban megnyilvánuló személyhez fűződő viszonya egyaránt irreleváns):

- (11) Akadnak felnőttek, akik azzal dicsekednek, hogy csemetéjük csak úgy **szórja** az összes zsebszörnyecske nevét. (#228552931)

A (12) szövegrészlet ezzel szemben a *szór* igének egy konvencionális használatát mutatja, de szintén közlési folyamatra utal:

- (12) a CNN legalább első kézből **szórja** a híreket (#215778883)

D) 'okozza, hogy vmi vhol legyen/megjelenjen'

A negyedik jelentéstípust összetartó általános igei mozzanat a konkrét, fizikai értelemben vett mozgásra vonatkozó **A)** jelentéstípushoz is kapcsolódik. Ebben az esetben azonban nem anyagszerű, kézbe fogható entitások térbeli mozgásáról van szó (amelynek következtében az adott entitások olyan helyre kerülnek, illetve olyan helyen tűnnek fel, ahol korábban nem voltak jelen), hanem arról, hogy valaminek a hatására egy adott (pl. fény-) jelenség vagy érzet, érzés megjelenik, érzékelhetővé, jelenvalóvá válik valahol (egy konkrét, térbeli környezetben vagy személyközi térben). Az ebbe a típusba sorolt példákban rendszerint a kiváltó ok konstruálódik meg ágensként, a tárgyesetben álló névszó pedig a hatásra (következményre) utal. Például:

- (13) a fényt csiszolt üvegcsillárok **szórták** a kényelmes plüss pamlagokra (#22100698)
 (14) A fel-felcsattanó nevetés kis szüneteiben, amikor a sűgő hangja kétségbeesetten keresi a füleket, galambturbékolás **szórja** közénk a békességet. (#7613276)

E) 'létrehoz: okozza, hogy létrejöjjön'

Az ötödik jelentéstípus a 'létrehoz: okozza, hogy létrejöjjön' általános igei mozzanatot alapul véve írható le. Ez az általános mozzanat a *szór* jelentésrendszerén belül elsődlegesen az 'okozza, hogy vmi vhol megjelenjen' általános mozzanatot figyelembe véve érthető meg, hiszen az észleletek és/vagy érzetek valahol, valamely térben vagy közegben való megjelenése esetenként szorosan összekapcsolódhat azok létrejöttével is – ahogyan például a (14) esetében sem válik el egymástól az, hogy a békesség előnti a jelenlétüket, illetve az, hogy egy (adott esetben hang)hatás eredményeként létrejön, megteremtődik a béke mint állapot.

Másrészt érdemes itt megemlíteni azt az összefüggést is, hogy a *szór* a **B)–D)** jelentéstípusokhoz sorolt metaforikus jelentéseiben olyan szituációkra vonatkozik, amelyekben az ágens nem csupán cselekvő, hanem gyakran mintegy forrása, oka és/vagy birtokosa is a tárgyragos névszó által jelölt entitás(ok)nak – például az ötleteknek (10), a megosztott tudásnak ([11]–[12]), a fénynek (13) vagy éppen a békességnek (14) –, ezt figyelembe véve pedig érthetővé válik, hogy hogyan kapcsolódhatnak össze egymással, illetve hogyan épülhetnek egymásra az említett általános igei mozzanatok (a 'részésít vkit vmiben', a 'kifejez, kommunikál vmit', az 'okozza, hogy vmi vhol megjelenjen', valamint az alább tárgyalt 'létrehoz: okozza, hogy létrejöjjön').

A létrehozás ebben az összefüggésrendszerben tehát – ahogyan ezt a (15) és a (16) példák is szemléltetik – nem az adott kifejezésekben nyelvi ágensként megkonstruált entitástól független, tárgyszerű dolgok megalkotására, illetőleg nem tervszerű kivitelezésre

vonatkozik, hanem arra, hogy az ágens mintegy kibocsát és/vagy az észlelés számára hozzáférhetővé tesz valamit, ami önmagához mint forráshoz kapcsolódik, belőle indul ki, illetve belőle fakad.

Ilyen módon ez a jelentéstípus szorosan kötődik a **B)–D)** típusokhoz, de különösen a **D)**-hez – lényeges különbség azonban a két típus között, hogy míg az előbbi esetében a valahol történő megjelenés, az észlelhetővé válás és/vagy az ezzel összefüggő hatás áll a figyelem előterében, addig az **E)** esetében hangsúlyossá válik, hogy a szóban forgó entitás korábban nem létezett, csupán az adott – szórásként interpretált – folyamat során jött, illetve jön létre.

A (15) szövegrészletben a *szór* jelentése például abban különbözik az *ötleteket szór* (10) vagy a *szórja a zsebszörnyecskéik nevét* (11) kifejezésben megmutatkozó jelentéstől, hogy itt a szóban forgó személy (Szabó Lőrinc) nem egyszerűen kimondja, kommunikálja vagy felsorolja – tehát megosztja, hozzáférhetővé teszi – a verseket, hanem elsősorban létrehozza őket:²⁵

(15) Huszonhárom évesen csak úgy **szórja** a nagy verseket (#35059727)

Szintén ebbe a jelentéstípusba sorolható a *szór* igének a (16) mondatban megmutatkozó jelentése, amely egy természeti jelenség – pontosabban általában véve a természet – antropomorfizációjával összefüggésben értelmezhető: mintha a természet mint „gigászi” erejű cselekvő játszana a különböző természeti formákkal.

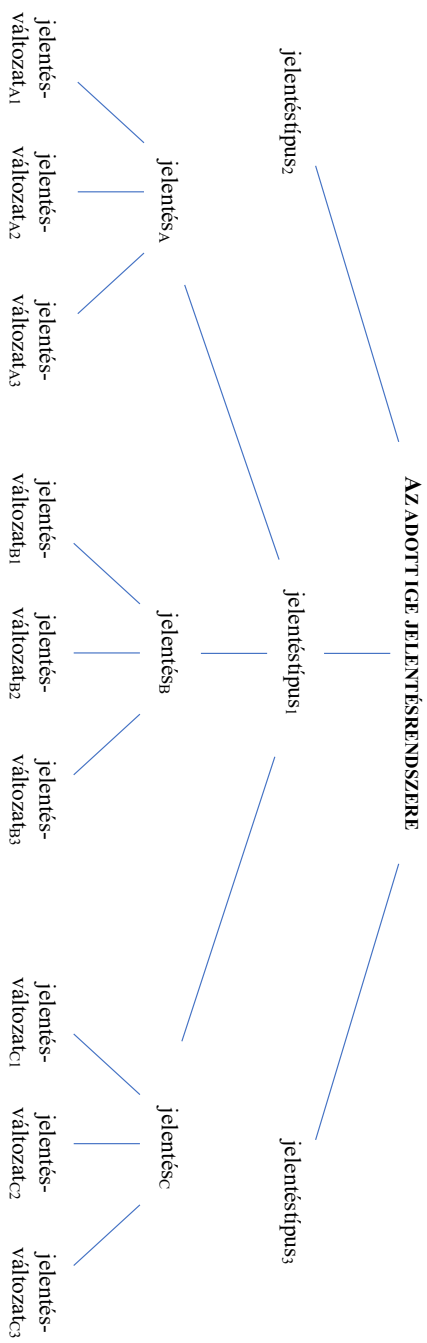
(16) A tenger vizébe ezernél is több szigetet **szórt** az időtlen idők óta gigászi vulkanikus erővel munkálkodó természet. (#226578356)

Látható tehát, hogy a jelentéstípusok esetenként egymástól látszólag viszonylag távoli jelentéseket is összefoghatnak, amennyiben az adott jelentések – akár más-más összefüggérendszerben értelmezve, de – ugyanazon általános igei mozzanatot alapul véve ragadhatók meg.

A jelentéstípusokat szervező általános mozzanatok kapcsolatával, szinteződésével és a poliszém jelentésrendszerek szervezésében betöltött szerepével a 3.2. alpontban foglalkozom; az általános mozzanatok és a szinonímia viszonyára a IV.2.2. alpontban térek ki részletesebben.

A jelentésváltozatok, jelentések és jelentéstípusok összefüggéseit (nagyon sematikusán) az 1. ábra tekinti át.

²⁵ A létrehozást, a versek mint szellemi produktumok megalkotását ez esetben a szövegek hozzáférhetővé tétele (kötetbe rendezése, publikálása) követi, ez azonban másodlagos, és – bár elvileg ez az értelmezés sem zárható ki – feltehetően az idézett szövegrész sem elsősorban a nyilvánosságra hozásra vonatkozik: az adott nyelvi kifejezés a folyamatnak nem ezt a vetületét állítja a figyelem előterébe.

1. ábra. Jelentésváltozatok, jelentések és jelentéstípusok az igék jelentérendszerében

1.2. Tulajdonképpeni és metaforikus jelentések

Nemcsak a nyelvi leírás, hanem a szótárírói gyakorlat és feltehetően a laikus beszélő nyelvi intuícója számára is szinte megkérdőjelezhetetlen alapvetés, hogy a poliszém nyelvi egységek jelentésrendszerén belül valamely jelentés elsődlegesnek, „szószerintinek” tekinthető a többihez képest. Az azonban, hogy miként ragadható meg az elsődleges jelentés fogalma, illetve hogy milyen ismérvek alapján azonosít(hat)unk elsődlegesként egy jelentést, sokat vitatott kérdés: a vonatkozó szakirodalomban számos olyan szempont merül fel, amelyek hozzájárulhatnak az elsődleges (tulajdonképpeni) jelentés meghatározásához. Ilyen például a történeti értelemben vett elsődlegesség, a gyakoriság, a konvencionális, a konkrétság vagy éppen a prototipikalitás²⁶ (vö. pl. Tyler–Evans 2001, Evans 2004, Evans–Green 2006, Geeraerts 1992, Giora 1997, Lewandowska-Tomaszczyk 2007, Nerlich 2003), de itt említhető a Pragglejaz csoportnak (2007) a metaforaazonosításhoz kidolgozott szempontrendszer és annak több módosított változata is (pl. Steen et al. 2010, Simon et al. 2019, Szabó 2021), amelyek a metaforikus nyelvi kifejezések felismerését segítő tényezőkre fókuszálva határozzák meg (a nyelvi egységek „kiinduló”, nem-metaforikus jelentéseként) az elsődleges jelentést. Ezek a szempontok azonban nem feltétlenül alkalmazhatók abban az esetben, ha a szinkrón jelentésrendszer szemantikai összefüggéseit a maguk komplexitásában, komponenses jelentéselemzéssel és alapvetően kvalitatív módszereket alkalmazva szeretnénk megragadni.

A következőkben először röviden felvázolom azt az összefüggésrendszert, amelyben a szerves nyelvelmélet szemléleti keretében a tulajdonképpeni jelentés fogalma értelmezhető (1.2.1.), mivel kutatásomban ezt a megközelítést tekintem kiindulópontnak. Ezt követően – a későbbi (al)fejezetekben ismertetett elemzések egyes eredményeit és az 1.1.-ben említett összefüggéseket is figyelembe véve – kísérletet teszek a tulajdonképpeni jelentés fogalmának árnyalására és részleges módosítására (1.2.2.1.). Végül egy példán keresztül, a *szór* ige tulajdonképpeni jelentésének körvonalazásával szemléltetem, hogy a konkrét jelentéselemzések során hogyan és milyen szempontok szerint tartom megragadhatónak ezt a jelentést – kitérve röviden arra a kérdésre is, hogy a tulajdonképpeni jelentés egyes mozzanatai hogyan módosulhatnak a metaforizáció során, illetőleg az ige különböző metaforikus jelentéseiben (1.2.2.2.).

²⁶ Az elsődlegesség és a prototipikalitás összekapcsolódása különösen egyértelmű azokban az esetekben, amikor az elsődlegesnek tekintett jelentést a *prototipikus jelentés* terminus nevezi meg; ugyanakkor más terminusok – így pl. az *elsődleges jelentés*, a *szószerinti jelentés* vagy a *tulajdonképpeni jelentés* – is vonatkozhatnak az adott jelentésrendszeren belül leginkább prototipikusnak tekintett jelentésre. (Gries [2015: 474] nyomán prototipusnak tekintve azt az entitást, amelyben együttesen vannak jelen a kategória szempontjából meghatározó tulajdonságok.) Érdekes azonban megjegyezni, hogy a prototipikalitás fogalma hasonlóan problematikus lehet, illetve hasonlóan nehezen ragadható meg, mint a szinkrón értelemben vett elsődlegesség fogalma (vö. pl. Lakoff 1987) – különösen ha tekintetbe vesszük, hogy a kategóriák (így a szemantikai kategóriák is) és az azokon belüli viszonyok dinamikusan változhatnak, illetve hogy más-más közösségek, nyelvhasználói csoportok eltérő kategóriákat alkalmaznak (vö. pl. Rosch 1986, 2009; összefoglalóan: Eysenck–Keane 2003).

1.2.1. A tulajdonképpeni jelentés fogalma a szerves nyelvelméletben

A szerves nyelvelmélet a jelentés három szintjét különbözteti meg (pl. Zsilka 1975). Ezek:

- a tulajdonképpeni jelentés, vagyis az ige (illetve a szó) legközvetlenebb jelentése,
- a metaforikus jelentés(ek), valamint
- a hipotetikus jelentés, amely a legegyszerűbben a metaforikus jelentésekből általánosuló (és azokra visszaható) elvont jelentésként határozható meg.

Ebben a megközelítésben amíg egy szó csupán egyetlen (tulajdonképpeni) jelentéssel rendelkezik, az a komplex szituáció, amelyre az igei jelentés vonatkozik, részletesen leírható ugyan, de a jelentés nyelvileg releváns mozzanatai nem azonosíthatók. A tulajdonképpeni jelentés ekkor monolit egységként tűnik fel, amely a maga közvetlenségében, elemzés nélkül érthető; a jelentéskomponensek nem különíthetők el egymástól. Amikor azonban a metaforizáció során a szó használata kiterjed, és különböző (egymással valamilyen nézőpontból összefüggésbe hozható) folyamatok jelölőjévé válik, a tulajdonképpeni jelentés egyes mozzanatai felismerhetők lesznek; vagyis a különböző metaforizálódási folyamatok következtében kialakul és egyre differenciáltabbá válik a jelentés szerkezete.²⁷ Például a *taszít* tulajdonképpeni jelentésében jelen lévő (nek tételezett), egymástól azonban ekkor még nem elkülöníthető 'durván' és '[magától] távolítva' mozzanatok a metaforizáció során, az ige metaforikus jelentéseinek fényében válnak megragadhatóvá: pl. a *kétségbeesésbe taszít vkit* típusú kifejezésekben megmutatkozó metaforikus jelentések a 'durván' specifikus mozzanat, míg a *vki messzire taszít magától vkit* [pl. a viselkedésével] típusú kifejezések a '[magától] távolítva' mozzanat körvonalazásához járulnak hozzá.

Az ige egyes metaforikus jelentéseiben a tulajdonképpeni jelentésnek – a különböző metaforikus jelentések fényében most már azonosítható, leírható – összetevői közül csak egy vagy néhány jelenik meg, így egy-egy szó különböző jelentései esetenként egymástól nagyon távolinak tűnhetnek. A jelentésrendszer egységét ekkor alapvetően az biztosítja, hogy bár más-más mozzanataival, de (közvetlenül vagy közvetve) valamennyi metaforikus jelentés kapcsolódik a tulajdonképpeni jelentéshez. (Más szemléleti keretben, de hasonló összefüggéseket említ Szilágyi N. Sándor [1996] és Dimény Hajnalka [2021] is. A 3. és a 4. alpontban ugyanakkor látni fogjuk, hogy a jelentésrendszer egységességéhez éppúgy hozzátartoznak az egyes metaforikus jelentések közötti kapcsolatok, mint a metaforikus jelentéseknek a tulajdonképpennivel való összefüggése.)

A metaforikus jelentéseknek a tulajdonképpenihez való kapcsolódása azonban nem külsődleges: a metaforikus jelentések nem egyszerűen a tulajdonképpeni épülnek rá, hanem egyúttal felbonthatóvá, belsőleg tagolttá is teszik a tulajdonképpeni jelentést, mintegy rendszerezve az azt alkotó – nyelvi szempontból releváns – komponenseket

²⁷ Fontos ugyanakkor hangsúlyozni, hogy a tulajdonképpeni jelentés – bár a poliszém jelentésrendszerek kiépülésének kezdetén szükségszerűen egybeesik a történetileg elsődleges jelentéssel – ebben a megközelítésben nem elsősorban történeti kategória. A szerves nyelvelméleti keretben született munkák erre a jelenségre expliciten nem reflektálnak, az elemzésekből (l. pl. Zsilka 1978a, NyMDK. 1–11) azonban világossá válik, hogy a jelentésváltozási folyamatok során, illetve a jelentésrendszeren belüli dinamikus kölcsönhatások következtében időben változhat, hogy mely jelentés(ek) értelmezhető(k) tulajdonképpeníként.

(mozzanatok). A tulajdonképpeni és a metaforikus jelentések közötti mozgás tehát kétirányú: egyfelől a metaforikus jelentések a tulajdonképpenihez vezethetők le, másfelől pedig a tulajdonképpeni a metaforikusokon keresztül válik elemezhetővé.

A szerves nyelvelmélet felfogása szerint ugyanígy kettős mozgás figyelhető meg a metaforikus jelentések és a belőlük létrejövő elvont általános jelentés, az ún. hipotetikus jelentés között. A hipotetikus jelentés a metaforizációval egyidejűleg zajló általánosulási folyamat eredményeként, a metaforikus jelentésekből alakul ki; ugyanakkor, ha már kialakult, belőle a metaforikus jelentések deduktív úton levezethetők, illetve új metaforikus jelentések hozhatók létre.²⁸

A hipotetikus jelentés más szempontból a tulajdonképpeni jelentés más, kibontott formájának tekinthető, mivel a tulajdonképpeni jelentés mozzanatai benne általános és elemzett formában vannak jelen.²⁹ Ugyanakkor fontos, hogy a tulajdonképpeni és a hipotetikus jelentés közötti kapcsolat szintén kétirányú – vagyis a jelentés mindhárom szintjén (pontosabban: a szintek mindegyike között) kettős mozgások működnek.

Ezek a kettős mozgások egyúttal az ebben az elméleti keretben végzett elemzések módszereit is meghatározzák; a tulajdonképpeni és a metaforikus jelentések – akárcsak az egyes jelentések különböző jelentésmozzanatai – az elemzés során folyamatosan egymásra vannak vonatkoztatva, egymást értelmezik és egymást módosítják.

Ebből a megközelítésmódból az is következik, hogy a jelentésmozzanatok nem statikus építőelemei a jelentéseknek, és semmi esetre sem lehetnek előre rögzítettek vagy rögzíthetők: a tulajdonképpeni jelentés felismert mozzanatai az elemzés (vagy másfelől: a jelentésváltozási folyamatok) során módosulhatnak, árnyalódhatnak, és bizonyos mértékig el is távolodhatnak egymástól. Az egyes mozzanatokból létrejövő új mozzanatok azonban rendszerint nem különülnek el élesen egymástól: részleges különbözőségeik ellenére is egy egységet alkotva biztosítják az adott ige jelentésrendszerének összetartó voltát.

Összegezve tehát megállapítható, hogy ebben a keretben a tulajdonképpeni jelentés fogalma nem önmagában áll, és nem is csupán a metaforikus jelentésekkel szembeállítva merül fel: a jelentés három szintje csak együttesen, egymáshoz képest és a közöttük lévő kölcsönhatásokat tekintetbe véve értelmezhető. A tulajdonképpeni jelentés a szerves nyelvelméleti terminológia szerint a nyelvi egységek (adott esetben igék) legközvetlenebb és szinkrón értelemben elsődleges jelentéseként ragadható meg, amely – a szükségszerűen elemzett hipotetikus jelentéssel ellentétben – monolit egységnek tekinthető mindaddig, amíg a ráépülő metaforikus jelentések nem teszik felismerhetővé és elkülöníthetővé az egyes jelentésmozzanatait.

Ez az értelmezés azonban – bár árnyalt képet ad az igei jelentésrendszereken belüli dinamikus kölcsönhatásokról – felveti azt a más irányzatokban, például a kognitív szemantikában

²⁸ A hipotetikus jelentések „a közös elemek együttese, amelyek ugyanannak az igének a különböző jelentéseit összetartják” (Zsilka 1978b: 450), konkrét nyelvi elemzések eredményeként tárhatók fel. A *hipotetikus* elnevezés arra utal, hogy a hipotetikus jelentés nyelvi viszonyban közvetlenül nem jelenik meg.

²⁹ Az ige egyes metaforikus jelentései gyakran más-más igei tartalmakra épülnek (vö. pl. Zsilka 1978a), és ezekből általánosul a hipotetikus jelentés egy olyan elvont mozzanata, amely mind a tulajdonképpeni jelentés, mind a metaforikus jelentések igei tartalmait általánosítja. Például „[a]z *álmodik* ige hipotetikus jelentésében a tulajdonképpeni jelentésben szerepet játszó 'alszik' és a metaforikus jelentésekbe integrálódó különféle mentális tevékenységek ['mereng', 'gondol vmire', 'vágyik vmire'] általánosítva, (lelki)állapotként jelennek meg” (Ladányi 2016a: 99).

(vö. pl. Gries 2015, Tyler–Evans 2001) is megkerülhetetlen kérdést, hogy hogyan értelmezhető egy jelentés (adott esetben a szinkroniára vonatkoztatott) elsődlegessége. Ezzel együtt pedig felmerül az is, hogy milyen tényezők mentén különíthető el – amennyiben valóban elkülöníthető – egymástól a konkrét elemzések során a tulajdonképpeni és a metaforikus jelentések szintje.

A következő, 1.2.2. alponthan elsősorban a disszertációs kutatásaim során végzett – részben az egyes igék poliszém jelentésrendszereinek feltárására, részben pedig a közöttük lévő szinonim viszonyok sajátosságainak megragadására (IV. fejezet) irányuló – elemzések eredményei alapján kísérelem meg árnyalni a tulajdonképpeni jelentésnek a szerves nyelvelméleti keretben kidolgozott értelmezését.

1.2.2. A tulajdonképpeni jelentés fogalmának átértelmezése a polisziémia és a szinonímia összefüggésrendszerében

1.2.2.1. A tulajdonképpeni jelentés fogalmának átértelmezése

A szerves nyelvelmélet felfogása szerint – az 1.2.1.-ben említetteknek megfelelően – az igék tulajdonképpeni jelentésének elsődlegessége, kitüntetett volta abból adódik, hogy ez a jelentés közvetlenül vonatkozik egy konkrét, az észlelés számára viszonylag könnyen hozzáférhető szituációra. További fontos jellemzője az ekként felfogott tulajdonképpeni jelentésnek, hogy a metaforikus jelentésekben relevánssá váló mozzanatok egyfajta forrásaként ragadható meg – vagyis olyan jelentésről van szó, amelyből az adott polisziém nyelvi egység más jelentései rendszerint levezethetők.³⁰ (Mind a jelentés „konkrétisége”, mind pedig az a sajátosság, hogy más jelentések erre a jelentésre épülnek rá, a funkcionális kognitív szemantika egyes irányzataiban is meghatározó vonása az elsődleges, illetve prototipikus jelentés fogalmának; l. pl. Lakoff 1987, Tyler–Evans 2001, Steen 2007, Steen et al. 2010, Gries 2015, Simon et al. 2019. A konkrét és az elvont, valamint a metaforikus és a nem-metaforikus szintek közötti kettős mozgások, a dinamikus, a jelentésrendszert alapvetően meghatározó kölcsönhatások – amelyeknek a szerves nyelvelmélet döntő szerepet tulajdonít – ezekben a megközelítésekben azonban kevésbé vagy egyáltalán nem tematizálódnak.)

Az eredeti szerves nyelvészeti felfogáshoz képest elemzéseim eredményei azt mutatják, hogy a tulajdonképpeni jelentés fogalmát érdemes nem csupán az adott ige polisziém jelentésrendszerén belül, hanem a szinonim igei jelentések rendszerét is tekintetbe véve

³⁰ A csupán adott korpuszon értelmezhető gyakoriság, a kontextusfüggő, számos pszichológiai, kulturális és társadalmi tényező által befolyásolt szaliencia, valamint a rendelkezésre álló történeti források szűk köre miatt gyakran nem megbízhatóan feltárható történeti értelemben vett elsődlegesség tehát ebben a megközelítésben nem tekinthető a tulajdonképpeni jelentés definiáló jegyének – noha természetesen nem zárható ki, hogy az esetek egy (akár jelentős) részében a tulajdonképpeni jelentés egybeesik a szóban forgó nyelvi egység leggyakoribb, leginkább szaliens és/vagy elsőként adatható jelentésével.

körvonalazni (vö. IV.).³¹ A szinonim jelentések hálózatait (vö. IV.) vizsgálva láthatóvá válik, hogy az észlelés számára könnyen hozzáférhető jelenetek, konkrét, fizikai értelemben vett folyamatok, cselekvések nyelvi interpretációja során is választani kell³² a különböző nézőpontok és az azokból hozzáférhetővé tett konstruálási módok, az adott jelenet nyelvi megragadására potenciálisan alkalmas különböző (szinonim jelentésű) nyelvi kifejezések közül.³³ Az alkalmazásba vett kifejezés – akár tulajdonképpeni, akár metaforikus jelentésű nyelvi egységről van szó – más lehetséges (szinonim jelentésű) kifejezésekhez képest van érvényben, azokhoz viszonyítva interpretálja valahogyan a szóban forgó jelenetet, és benne az igei jelentésnek tipikusan azon mozzanatai kerülnek előtérbe, amelyek megkülönböztetik a szinonimkör más tagjaitól. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy egy ige tulajdonképpeni jelentését más igei szinonim jelentései éppúgy elemzik, mint a saját polisziém jelentésrendszerén belüli metaforikus jelentések.

Így megközelítésemben a tulajdonképpeni jelentésű igei is sajátos interpretációknak tekinthetők; olyan sajátos interpretációk azonban, amelyek – a metaforikus jelentésű igeikkel szemben – nem bizonyos specifikumai felől sarkítva és nem valamely más folyamat analógiájára, hanem autentikus módon és a maga komplexitásában ábrázolják nyelvileg az adott folyamatot. Ebből a szempontból a tulajdonképpeni jelentés az igei jelentésrendszerén belül az a jelentés, amely a szinonim jelentésekhez képest semleges interpretációként értelmeződik, illetve amelyhez képest a szinonim jelentések specifikus interpretációknak tekinthetők. A nyelvi egységek (jelen esetben az igei) tulajdonképpeni jelentése ennek megfelelően a maga egészlegességében interpretálja az adott jelenetet – anélkül, hogy annak valamely sajátos vetületét és/vagy a megnyilatkozó attitűdjét állítaná a figyelem előtérbe.

Mindezt, valamint az igei jelentésrendszer jellemzése során az 1.1. alpontban felvázolt fogalmakat és összefüggéseket is figyelembe véve a szinkrón értelemben elsődleges jelentésnek tekintett tulajdonképpeni jelentést kutatásaim során a következőképpen, illetve a következő sajátosságaira fókuszálva értelmezem (vö. Hrenek 2023b):

³¹ Az itt felvázolttól eltérő összefüggérendszerben a Tyler és Evans (2001) nevéhez fűződő Principled Polysmy megközelítés is utal a más nyelvi egységekkel való szemantikai viszony jelentőségére a szerzők által centrálisnak nevezett jelentés meghatározásában (l. még: Evans–Green 2006). Ők azonban nem a szinonim jelentéviszonyokkal vagy a szemantikai kölcsönhatásokkal foglalkoznak, hanem különböző szemantikai kapcsolatokat tekintetbe véve kísérelnek meg következtetést levonni az egyes nyelvi egységek jelentésrendszerének szerveződésére vonatkozóan. (Például az *over* elemzése során említve meg az *above*, *under* és *below* szavakkal való kapcsolatot annak alátámasztására, hogy az *over* jelentésrendszerében a térbeli viszonyokra utaló jelentés tekinthető központinak.)

³² Ez részben összefüggésbe hozható azzal a kognitív nyelvészeti megközelítéssel, amely a polisziémiát szemaszilógiái, míg a szinonimiát onomasziológiai változatosságként értelmezi (vö. pl. Glynn 2014a).

³³ Beleértve ebbe akár a megnyilatkozó által aktuálisan, a konkrét, egyedi szituációra vonatkozóan megalkotott neologizmusokat is. Fontos azonban megemlíteni, hogy a választást nem a nyelvhasználók mentális folyamataival, illetve kognitív tevékenységével összefüggésben tárgyalom – tehát nem egyéni vagy kollektív döntési mechanizmusként tekintek rá –, hiszen ebből a szempontból a jelenség nem ragadható meg a szemantikai leírás számára. A választás mint lehetőség, potencialitás ebben az esetben sokkal inkább a működő nyelvi rendszer változatosságával és változékonyságával összefüggésben (azaz nem a nyelvhasználó, hanem a nyelvi jelentések komplex hálózata felől megközelítve) értelmeződik (vö. pl. Tolcsvai Nagy 2012). Azzal a – sokkal inkább szociolingvisztikai és stilisztikai, mint szemantikai – kérdéssel tehát, hogy az egyes nyelvi interpretációs módok, illetve az egyes szinonim jelentésű kifejezések nem minden nyelvhasználó számára és nem minden kontextusban hozzáférhetők, a jelen kutatás keretében nem foglalkozom.

1) A tulajdonképpeni jelentés – más jelentésekhez hasonlóan – olyan sematikus szemantikai egység, amely a tényleges nyelvhasználatban megmutatkozó jelentésváltozatokból sematizálódik. Például a *szór* tulajdonképpeni jelentése mint séma a (17)–(20) példákban (és más hasonló kifejezésekben) előforduló jelentésváltozatokból jön létre (vö. 1.2.2.2.):

- (17) Gyümölcscsel történő töltés esetén a darált diót a töltelékkel megegyező szélességű sávban **szórjuk** a tészta közepére. (#243797060)
- (18) Őrölt borsot **szórnak** a kocsi padlójára és az ülésekre (#218226611)
- (19) Belenyúltam a zakózsabbe, és asztalára **szórtam** a répamagot, nesze pajtás, itt a megoldás (#148745791)
- (20) A piskótamorzsát hullámosan a torta szélére **szórjuk**. (#224818824)

Ez egyúttal azt is jelenti, hogy a tulajdonképpeni jelentésnek (a metaforikus jelentésekhez hasonlóan) a konkrét megvalósulásokban, a tényleges nyelvi kifejezésekben különböző jelentésváltozatai lehetnek, jelentésmozzanatai pedig – a kontextustól, illetve a szövegkörnyezettől függően – az egyes változatokban bizonyos mértékig módosulhatnak. Ezek a módosulások egyfajta átmeneti sávot hozhatnak létre a tulajdonképpeni és a hozzá közel álló egyes metaforikus jelentések között (vö. 1.2.2.2.). A tulajdonképpeni és a metaforikus jelentések közötti átmenet ebben a megközelítésben tehát nem a kategorizációnak vagy a jelentések rendszerezésének elégtelenségéből adódó problémaként, hanem az igei jelentések rendszerének egy inherens sajátosságaként merül fel. A leírás nem az átfedések és átmenetek kiküszöbölésére, hanem ezek minél árnyaltabb megragadására törekszik.

2) A jelentéseknek az 1.1.-ben felvázolt értelmezéséből az is következik, hogy a tulajdonképpeni jelentést – az általános és specifikus jelentésmozzanatok mellett – az igei vonzatok sajátos szemantikai csoportjai is jellemzik.

Az általam vizsgált igék esetében a tulajdonképpeníként azonosítható jelentésre jellemző, hogy az igei vonzatok ekkor konkrét fizikai létezőkre utalnak (pl. a tárgyi vonzat emberi erővel mozgásra készíthető tárgy[ak]at, a latívuszragos vonzat – amennyiben része a vonzatkeretnek – egy a térben kijelölt konkrét helyet nevez meg), az alanyesetben álló főnév pedig személyre vagy személyek egy csoportjára vonatkozik. Mindez egybeesik azzal, hogy konkrét, fizikai értelemben vett tevékenységekre, mozgásokra (is) utaló igék esetében a tulajdonképpeni jelentés tipikusan a legközvetlenebb jelentésként – vagy legalábbis a legközvetlenebb jelentések egyikeként (vö. pl. 1.2.2.2.) – azonosítható (lásd még pl. Steen et al. 2010, Tolcsvai Nagy 2017: 273–274).

Ugyanakkor mivel a tulajdonképpeni jelentéseknek az itt vázolt értelmezés szerint nem definiáló jegye, hanem csupán bizonyos esetekben jellemző vonása az, hogy konkrét cselekvésekre vonatkoznak, ebben a megközelítésben – az alábbiakban említett további szempontokat érvényesítve – azon igék esetében is feltételezhetünk tulajdonképpeni jelentést, amelyek valamennyi jelentésükben az észlelés számára közvetlenül nem megragadható folyamatokra (például mentális tevékenységekre) utalnak.

3) Ha a tulajdonképpeni és a metaforikus jelentések közötti viszonyt tekintjük, a szerves nyelvelmélet felfogásának (1.2.1.) megfelelően a tulajdonképpeni jelentés a metaforikus jelentések forrásaként értelmezhető, és ugyanez igaz az egyes jelentésmozzanatok esetében is: a

tulajdonképpeni jelentés mozzanatai a metaforikus jelentések mozzanatainak a forrásaiként írhatók le. (Miközben a metaforikus jelentések is hatnak, illetőleg visszahatnak a tulajdonképpeni jelentés egyes mozzanataira, vö. pl. 1.2.1.)

4) A szerves nyelvelmélet felfogása szerint a tulajdonképpeni jelentés önmagában, az adott ige jelentésrendszerén belül monolit egységnek tekinthető mindaddig, amíg a metaforikus jelentések nem elemzik. A jelentések azonban a tényleges nyelvhasználatban soha nem önmagukban, hanem a szinonim jelentéshálózatok rendszerében értelmeződnek: más igék szinonim jelentései (a hasonlóságok és a különbségek felismerésén keresztül, vö. IV.1.1.) még az egyetlen jelentésre épülő jelentésrendszerek adott jelentését is elemzetté teszik bizonyos mértékig – ilyen értelemben tehát a tényleges nyelvhasználatot vizsgálva valószínűleg nem beszélhetünk a tulajdonképpeni jelentés monolit voltáról sem.

5) Ha a szinonim jelentéseket is tekintetbe vesszük, a tulajdonképpeni jelentés az adott valóság-összefüggések más lehetséges nyelvi interpretációihoz képest semleges interpretációként ragadható meg. Ugyanakkor ez a semleges interpretáció is egy választási lehetőségként értelmezhető, amely más választási lehetőségekhez – azaz más lehetséges nyelvi interpretációkhoz – képest van érvényben.

A következő, 1.2.2.2. alpontban a *szór* ige példáján keresztül szemléltetem, hogy az itt felvázolt szempontok hogyan érvényesíthetők a konkrét elemzések során.

1.2.2.2. A tulajdonképpeni jelentés körvonalazása a *szór* ige példáján keresztül

A *szór* jelentésrendszerét elemezve (és a vele szinonim jelentésű *dob* – vö. 3.2.1. –, illetve *hint* igék megfelelő jelentéseit is figyelembe véve) megállapítható, hogy az ige tulajdonképpeni jelentésében olyan komplex, több különböző nézőpontból megragadható cselekvésekre vonatkozik, amelyek során a cselekvő valamely azonos minőségű és apró részekből álló (ilyen értelemben homogén), szemcsés anyagot, illetve anyagszerű entitást jellemzően lendületes és íves mozdulattal egy adott területre juttat, tipikusan olyan módon, hogy a folyamat során/eredményeként a számos apró szemcséből összeálló anyag részei viszonylag nagy felületen terülnek szét, mintegy befedve az adott területet – miközben esetleges/véletlenszerű, hogy az egyes részek (szemcsék) pontosan hová kerülnek.

A *szór* tulajdonképpeni jelentésének jelentésváltozatai mutatkoznak meg például – a korábban idézett (17)–(20) kifejezések mellett – a (21a,b) megnyilatkozásrészletekben:

(21a) [személy] a búzát ívelő mozdulattal maga elé **szórta** (#45140280)

(21b) [személy] a tyúkoknak kukoricát **szórt** (#13725594)

Az ige mindkét esetben ugyanolyan jellegű (hintésszerű) folyamatot jelöl, és mindkét esetben közvetlenül vonatkozik az adott folyamatra, azonban – a tárgyi és határozói elem(ek) jelentésétől nem függetlenül – a különböző megnyilatkozásokban az adott valóság-összefüggéseknek más-más vetületeire irányítja a figyelmet (vö. Horváth 1983).

A (21a) szövegrészletben a tárgyi vonzat (*búzát*) olyan szemcsés, több apró részből, illetve egységből álló, anyagszerűen felfogható entitást nevez meg, amelyet a szóban forgó személy egy adott területre juttat. Ezzel összefüggésben a *szór* ige dobó jellegű (vö. 3.2.1.),

széles, íves mozdulatra utal – miközben a mozdulat íves jellegét az idézett példában az *ívelő mozdulattal* kifejezés teszi hangsúlyossá és nyelvileg explicitté.

A (21b) az ige jelentését tekintve mindössze abban különbözik a (21a)-tól, hogy ez esetben – a *tyúkoknak* részeshatározóval összefüggésben – az ábrázolt folyamat egyfajta adási szituációként konstruálódik meg nyelvileg, a *szór* pedig ezt az adási szituációt ragadja meg a mozdulat és a *tyúkoknak* juttatott, apró (gabona)szemekből álló entitás sajátosságai felől. A *szór* adott jelentésváltozatában tehát a jelentést meghatározó 'juttat [vmit vhová]' általános mozzanat az 'ad: juttat [vmit vkinek]' általános mozzanattal kapcsolható össze. (Az általános mozzanatok viszonyával a 3.2. alponthban foglalkozom részletesebben.)

Mindezeket tekintetbe véve³⁴ a *szór* tulajdonképpeni jelentése a következőképpen ragadható meg: N_1 *szór* N_2 -t vhová³⁵ 'N₁ (személy) juttat N₂-t (sok apró, [csaknem] egyforma részből álló szemcsés entitást) vhová (a tér egy adott pontjára) / vkinek + számolatlanul, lendületesen, íves mozdulattal, nagy mennyiségben, amiket: [az adott felületen] szétterülnek, esetlegesség'.

A tulajdonképpeni jelentés azonban – az 1.2.2.1.-ben említetteknek megfelelően – nem különül el élesen és egyértelműen az ige bizonyos metaforikus jelentéseitől. A *szór* metaforikus jelentései közül azok esnek a legközelebb a tulajdonképpenihez, amelyeknek az esetben az ige fizikai értelemben vett entitások – kisebb, kézbe fogható tárgyak, illetve viszonylag kis részekből álló egységek – mozgatására, konkrét, térbeli elmozdítására utal. Az ezen jelentéskörbe sorolható metaforikus jelentések számos esetben változatlan (vagy csaknem változatlan) formában őrzik a tulajdonképpeni jelentés bizonyos specifikus mozzanatait, miközben a jelentést meghatározó általános mozzanat és az ige vonzatkeletében előforduló névszók szemantikai csoportjai is megegyezhetnek a tulajdonképpeni jelentés leírásakor említettekkel. Ilyen például a (22) megnyilatkozásrészlet, amelynek esetében elsősorban az indokolja az adott jelentés metaforikus (azaz nem tulajdonképpeni) jelentésként történő értelmezését, hogy az ábrázolt jelenetnek a *szór* igével történő megragadása nem tekinthető semleges interpretációnak (vö. 1.2.2.1., IV.1.): a szóban forgó nyelvi kifejezésben a *szór* a szituációt valamely, a megnyilatkozó által fontosnak tartott sajátossága felől ragadja meg, vagyis sajátos, specifikus módon interpretál:

(22) A sárgabaracklekvárba nagymama barackmagokat is **szór** (#192052842)

Ebben a kifejezésben – bár konkrét, fizikai értelemben vett cselekvésről, mozgatásról van szó – a szóban forgó entitások nem alkotnak, és viszonylag nagy méretükből, illetve az észlelés számára jól elkülönülő/elkülöníthető voltukból adódóan nem is alkothatnak

³⁴ Fontos ugyanakkor itt is hangsúlyozni azt a korábban már említett alapvetést, hogy a tulajdonképpeni jelentés – bármely más jelentéshez hasonlóan – csupán az adott ige teljes poliszém jelentérendszerét elemezve írható le, és a jelentés minél árnyaltabb körvonalazásában nagy szerepe van a szinonim igei jelentések elemzésének is. A terjedelmi korlátok nem minden esetben teszik lehetővé az elemzések részletes ismertetését; az egyes jelentések leírása, illetve a tulajdonképpeni jelentés kijelölése azonban mindig az adott ige poliszém jelentérendszerének és a feldolgozott szinonim jelentésű igék jelentéseinek vizsgálatán alapul.

³⁵ A *vhová* adott esetben az *N-rA*, *N-bA* és *N-nAk*, valamint több névutós szerkezet (pl. *vkí/vmi elé, közé, felé*) általánosításaként értelmeződik.

(nagy mennyiségben sem) egyetlen, homogénként konceptualizálható, anyagszerű közeget. (Hiszen míg például egy zsák búza vagy egy maréknyi kókuszreszelék lényegében egynemű anyagként fogható fel, a barackmagok nagy mennyiségben is csupán azonos minőségű egységek csoportjaként, illetve halmazaként értelmeződhetnek.)

A *szór* jelentésrendszerének leírásában tehát – ahogyan ezt az ige szinonim jelentésvizsgálata során is látni fogjuk – kitüntetett szerepe van a szórásként interpretált folyamat pácienséhez, illetve a páciensnek a megnyilatkozó által meghatározóként észlelt sajátosságaihoz kötődő mozzanatoknak.

A tulajdonképpeni jelentés körvonalazásához azonban a fentiek értelmében szervesen hozzátartozik a metaforikus jelentések mozzanatainak a vizsgálata is, hiszen a tulajdonképpeni egyes mozzanatai csupán a metaforikusok fényében ragadhatók meg: leírásuk nem lehet teljes azon mozzanatok számbavétele nélkül, amelyeknek a forrásaiként szolgálnak. Éppen ezért a továbbiakban röviden áttekintem, hogy a tulajdonképpeni jelentés néhány meghatározó jelentésmozzanata hogyan írható le, illetve hogyan értelmeződhet át a *szór* egyes metaforikus jelentéseiben. (Bár e mozzanatok tárgyalása – az áttekinthetőség érdekében – követi a tulajdonképpeni jelentés körvonalazását, az elemzések során a tulajdonképpeni jelentés mozzanatait a metaforikus jelentésekben felismerhető, alább említett mozzanatok és mozzanatvariánsok fényében azonosítottam.)

Tulajdonképpeni jelentésében (mint láttuk) az ige apró részekből álló, szemcsés, könnyű anyagok mozgására vonatkozik. Az ilyen anyagok nem fejtenek ki ellenállást, hintésszerű mozgásuk nem igényel erőfeszítést. Ezzel, valamint a mozdulat gyakran lendületes voltával összefüggésben értelmeződik a *szór* egyes metaforikus jelentéseiben tételezhető 'könnyeden' jelentésmozzanat, amely a metaforikus jelentések szintjén a spontaneitással – illetőleg az ötletszerűséggel, a tervezés, a tervszerűség hiányával – is összekapcsolódhat. Például:

- (23) Internátusi, egyetlen ruhás szegénysége mellett csak úgy **szórta** gazdag szellemi ajándékait (#18720435)

Az ige tulajdonképpeni jelentésének 'lendületesen' mozzanata – mivel a lendületes, gyors mozgás gyakran kevésbé precíz, és éppen a lendületességből fakadóan bizonyos mértékű elnagyoltsággal is jellemezhető – egyfelől ugyancsak a spontaneitással (és közvetetten a már említett 'könnyeden' mozzanattal), másfelől azonban amennyiben negatív értékelés, illetve a megnyilatkozó negatív attitűdje kapcsolódik az adott folyamathoz, a hanyagsághoz, az oda nem figyellel is összefüggésbe hozható.

- (24) árulónak mondták, letörték palotáiról a csombokos zászlókat, az utcára **szórták** fényűző ruháit és bútorait (#30964828)

- (25) És hol a kesztyűd? Hová **szórtad** a kesztyűdet? (#43202365)

Érdeemes emellett megemlíteni, hogy mivel a 'könnyeden', a 'spontán', a 'hanyagul' és a 'meggondolatlanul' mindegyike a megnyilatkozó szubjektív értékelésére utal, nem minden esetben lehetséges ezeket egyértelműen azonosítani, illetve elkülöníteni egymástól az egyes jelentésekben: ugyanazon szituációra vonatkoztatva a kontextustól és

a megnyilatkozóknak a jelenethez és a jelenet egyes szereplőihöz fűződő viszonyulásától függően az ige jelentésének leírása során éppúgy számolhatunk például a 'spontán', mint a 'meggondolatlanul' mozzanatvariánssal (vö. 1.1.). De az sem példa nélküli, hogy két vagy több mozzanatvariáns összekapcsolódását tételezhetjük egy-egy jelentés elemzésékor.

A 'meggondolatlanul' azonban elsődlegesen nem a 'lendületesen'-re épülve érthető: a *szór* jelentésrendszerén belül ez a mozzanat sokkal inkább a nagy mennyiségű szemcsés anyag mozgására vonatkozó 'számatlanul' mozzanattal hozható összefüggésbe – amennyiben a 'számatlanul' hozzávetőlegességet, pontatlanságot, felületességet is implikálhat (és ilyen módon a 'hanyagul' és a 'spontán' mozzanatokkal is kapcsolatban áll).

A tulajdonképpeni jelentésű *szór* által jelölt folyamat esetében az anyag vagy anyagszerű entitás egyes (apró) részei, szemcséi tipikusan viszonylag nagy sík felületen oszlanak el, esetenként mintegy betérítve ezt a felületet. Az azonban, hogy a szórásként interpretált cselekvés során egy-egy ilyen apró entitás hová kerül, teljes mértékben esetleges és irreleváns. Ezt az esetlegességet és a részek számosságát figyelembe véve érthető meg a *szór* egyes metaforikus jelentéseinek leírásában is meghatározó 'mindenfelé', valamint 'megfontolás vagy válogatás nélkül [bárhová/bárkinek/bárkire]' mozzanat. Például:

- (26) Ffi: nem csak e hölgynek teszi a szépet, minden kolleginának bókokat **szór**, incselkedik. (#80379283)
- (27) Nagyképű hirdetéseit számatlanul **szórta** mindenfelé (#138410572)

Az ige több metaforikus jelentésében is releváns – és tipikusan a 'nagy mennyiségben' mozzanattal összefonódó – 'gyors egymásutánban' mozzanat tételezése pedig arra az összefüggésre épül, hogy a tulajdonképpeni értelemben vett szórási folyamat során az anyag, illetve anyagszerű entitás egyes részei gyors egymásutánban követik egymást. Például:

- (28) A repülőök szünet nélkül **szórják** kisebb-nagyobb bombáikat is. (#199735116)
- (29) A hölgyek és kisasszonyok virágokat s borostyánkorszorúkat **szórtak** a lengyelekre. (#38185832)

A terjedelmi korlátok nem teszik lehetővé a *szór* jelentéselemzése során felvázolható valamennyi jelentésmozzanatnak és mozzanatvariánsnak a számbavételét; de az áttekintés célja ez esetben nem is a teljes körű elemzések ismertetése, hanem csupán a tulajdonképpeni és a metaforikus jelentésekben felismerhető mozzanatok, mozzanatvariánsok közötti kapcsolat jellegének szemléltetése volt. Az itt röviden említett összefüggéseket a jelen kötet további fejezeteiben részletesen bemutatott elemzések pontosítják.

1.3. Igék és igei konstrukciók

A kutatás során alapul vett szemléleti keretben (1.1.) az igék jelentése alapvetően általános igei mozzanato(ka)t és specifikus jelentésmozzanatokat tételezve írható le, ám az igei jelentés nem adható meg, illetőleg nem értelmezhető az igei vonzatok és az igei konstrukciók mint egységek tekintetbevétele nélkül. Az 1.1. és az 1.2. alpontokban kifejtett elgondolás szerint az igei jelentés olyan sémaként ragadható meg, amelynek az általános és specifikus jelentésmozzanatok mellett sematikus a vonzatok szemantikai csoportjaira való utalás is a részét képezi (vö. 2.2.). (Ahhoz hasonlóan, ahogyan például egy szótári definícióban sem ragadhatók meg az igék mint viszonyt, folyamatot kifejező nyelvi egységek jelentései az igei vonzatok – az elsődleges és másodlagos figurák – említése nélkül [vö. még pl. Tolcsvai Nagy 2015: 27–68].)

A következő, 1.3.1. alpontban röviden összefezem, hogy elemzéseim során alapvetően milyen viszonyt feltételezek az igék és az igei konstrukciók jelentése között.³⁶ Ezt követően, az 1.3.2. alpontban az igei konstrukciók egy sajátos típusának – az egységként metaforizálódó igei konstrukcióknak – a főbb sajátosságait foglalom röviden össze, mivel az ilyen típusú kifejezések különösen nagy arányban fordultak elő az általam feldolgozott anyagban, és esetenként jelentős szerepet játszhatnak a vizsgált igék jelentésváltozási folyamataiban.

1.3.1. Az igék és az igei konstrukciók viszonya

Az (igei és nem-igei komponensekből álló) igei konstrukciók mint szintaktikai és szemantikai szempontból egyaránt komplex nyelvi egységek alakját és jelentését a konkrét igei szerkezetek általánosítására épülő konstrukciós sémák (vö. pl. Langacker 2009) határozzák meg. A konstrukciós sémák sajátossága, hogy alakjuk és jelentésük az általánosság különböző szintjein ragadható meg. Például az *a lány falhoz csapta a tányért*, a *Pista az asztalhoz csapta a poharat* és a *Mici néni földhöz csapta a vödört* szerkezetek esetében (l. Hrenek 2024a, 2025):

- a felsorolt igei szerkezetekre épülő konstrukciós séma alakja és jelentése az általánosság/semantikusság viszonylag alacsony szintjén:³⁷ $N_1 N_2$ -hOz csap N_3 -t 'vki vkihez/vmihez nagy erővel, hirtelen (hozzá)üt vmit úgy, hogy az ütközés csattanó hanghátással jár' – ahol N_1 személyre, N_2 -hOz személyre vagy tárgyra, N_3 -t pedig viszonylag kis tárgyra utal; ebben az esetben a konstrukciós séma jelentésében a csap specifikus mozzanata is megjelennek,³⁸

³⁶ Az itt felvázolt összefüggéseket a jelen kötetben bemutatott konkrét elemzések ismertetése során – különösen a jelentéshatárolás szempontjait vizsgáló 2. alpontban, valamint az általános jelentésmozzanatok szerepével foglalkozó 3.2. alpontban – tárgyalom részletesebben.

³⁷ Természetesen a konstrukció főnévi elemei is megadhatók kevésbé sematikus szinten, erre azonban itt nem térek ki részletesebben.

³⁸ A semantikusságnak a fenti példában említettektől eltérő fokai is lehetnek: egy adott konstrukció az általánosság, illetve a semantikusság más szintjein is megragadható (részletesebben lásd a 3.2.2.2. alpontot).

- ugyanakkor a fenti példákra, illetve más hasonló kifejezésekre épülő konstrukciós séma alakja és jelentése megadható sematikusabban is (ekkor az általánosítás a *csap*-pal szinonim jelentésű más igék hasonló konstrukcióit is átfogja): $N_1 N_2$ -hOz V N_3 -t 'vki vkihez/vmihez (hozzá)üt vmit' – ahol N_1 személyre, N_2 -hOz személyre vagy tárgyra, N_3 -t viszonylag kis tárgyra utal.

Mindebből következik, hogy ha egy – konkrét igei kifejezésekre épülő – konstrukciós séma alakját és jelentését az általánosság, illetve a sematikuság egy viszonylag alacsony szintjén ragadjuk meg olyan módon, hogy a konstrukció igei komponensének alakja (ebben az esetben: *csap*) és jelentése (ebben az esetben: 'nagy erővel, hirtelen [hozzá]üt vmit vmihez úgy, hogy az ütközés csattanó hanghatással jár') is specifikus, a főnévi komponens(ek) jelentése azonban nagymértékben sematikus (pl. 'személy', 'élőlény', 'kicsi, kézbe fogható tárgy'), akkor a konstrukciós séma és az ige jelentése a leírás során egybeeshet egymással. Ha azonban a konstrukciós séma alakja és jelentése – sematikusabban – úgy van megadva, hogy (a főnévi komponens[ek] jelentésének nagymértékű sematikusága mellett) az ige alakja (V) és jelentése ('[hozzá]üt vmit') is sematikus (tehát csupán egy viszonylag általános igei mozzanatra történik utalás), akkor ez az egybeesés megszűnik. Megszűnik az egybeesés a konstrukciós jelentés és az ige jelentése között akkor is, ha nem a konstrukciós séma, hanem egy konkrét igei kifejezés jelentését adjuk meg. Ez utóbbi esetben az igei vonzatok mint konkrét lexikai elemek jelentése is releváns, így az igei kifejezés jelentése specifikusabb, mint a konstrukció igei komponensének a jelentése, amelyben a vonzatok jelentése sematikus (vö. 1.1.).

Ha a jelentésüket tekintve (is) eltérő mértékben komplex nyelvi egységek közötti összefüggéseket elsődlegesen a szemantikai kapcsolatok szempontjából vizsgáljuk, az igei konstrukciók (konstrukciós sémák) esetében azt figyelhetjük meg, hogy

- egyrészt az ige jelentése a) sematikusán utal a konstrukciók nem-igei komponenseinek a szemantikai csoportjaira (körvonalazva a lehetséges igei vonzatok körét), valamint b) a maga általános és specifikus jelentésmozzanataival hozzájárul az igei konstrukciók – áttételesen pedig a rájuk épülő konstrukciós sémák – jelentéséhez, illetve formálja, módosítja ezek jelentését;
- másrészt a konkrét igei kifejezések mint komplex nyelvi egységek jelentése behatárolja az ige adott jelentésváltozatát: a főnévi és az igei komponensek közötti szemantikai kölcsönhatások révén mintegy „kijelöli”, hogy a szóban forgó konstrukció szemantikai leírásakor az igei jelentés mely (tétélezett) mozzanatai és milyen mozzanatvariánsokként tekinthetők relevánsnak;³⁹
- harmadrészt a konstrukciós sémák is hatással vannak az igei jelentésre: a konkrét igei szerkezetek (mint megvalósulások) alakjukat és jelentésüket tekintve is valamely konstrukciós sémába illeszkednek (miközben maguk is visszahatnak erre a sémára).

³⁹ Funkcionális kognitív nyelvészeti keretben ez a jelenség a profilálás, illetőleg a kölcsönös kidolgozás terminusaival ragadható meg (l. pl. Langacker 2013: 55–57, Tolcsvai Nagy 2017).

Tehát mind az igék és az igei konstrukciók, mind pedig az igei konstrukciók egyes komponensei között kétirányú szemantikai kapcsolatok feltételezhetők.

A jelen kötetben bemutatott elemzéseim egyértelműen az igei jelentésekre és a közöttük lévő viszonyokra fókuszálnak, illetve ezekből indulnak ki, fontosnak tartom ugyanakkor azt is hangsúlyozni, hogy az igék – a fentiek értelmében – semmi esetre sem elszigetelt egységei az igei konstrukcióknak: jelentésük csupán a konstrukciókon belül, az igei vonzatok szemantikáját is tekintetbe véve érthető meg és írható le.

1.3.2. Az igei konstrukciók egy sajátos típusa: az egységként metaforizálódó szerkezetek

Az igék és igei konstrukciók viszonyát tárgyalva mindezek mellett érdemes röviden ki térni az egységként metaforizálódó igei szerkezetek jellemzésére is. A gyakran használt igei kifejezések hajlamosak lehetnek arra, hogy egységként metaforizálódjanak, vagyis – a szerves nyelvelmélet terminológiája szerint – ún. allegóriákká (egységként [tovább]metaforizálódott szerkezetekké) váljanak.⁴⁰ Ezek a kifejezések létrejöhetnek valamely tulajdonképpeni jelentésű igei szerkezet metaforizálódásával, de kialakulhatnak úgy is, hogy egy metaforikus jelentésű igét tartalmazó kifejezés kezd el (szorosabb) egységként viselkedni, és válik további metaforizációs folyamatok kiindulópontjává (l. pl. Ladányi 1994). Mivel az allegória alapja a kiinduló – akár tulajdonképpeni, akár metaforikus jelentésű – kifejezés tagjainak gyakori együttes előfordulása, illetve az adott kifejezés bizonyos mértékű rögzültsége, az allegorikus szerkezetek rendszerint frazeológiai egységeknek tekinthetők.⁴¹

a) A tulajdonképpeni jelentésű szerkezetek metaforizációjára épülő allegorikus kifejezések között számos olyan példát találhatunk, amelyekben egy konkrét térbeli viszonyt, elhelyezkedést, pozíciót jelölő szerkezet válik metaforikusan (is) értelmezhetővé. Például:

- *vki/vmi vminek a középpontjában áll*
'az adott terület középpontjában található' → 'rá irányul a figyelem',
- *vki vki/vmi mellett/mögött áll*
'vki/vmi mellé / mögé került a konkrét fizikai térben' → 'támogat vkit/vmit',
- *vki/vmi közel áll vkihez/vmihez, vmi távol áll vkitől* (tul.) → (met.);
- *vki a helyén/posztján van/áll; talpra/lábra áll vki* (tul.) → (met.).

Más esetekben a kiinduló szerkezet vonatkozhat egy konkrét cselekvésre, cselekvéssorra is (lásd pl. az 'ünnepl' vagy 'örül vminek' jelentésű *pezsgőt bont* kifejezést).

⁴⁰ Az ekként értelmezett allegória fogalmával és jelentőségével szerves nyelvelméleti keretben A „*Nyelvi mozgásformák dialektikája*” kutatócsoport munkái c. sorozat 11. kötete (NyMDK. 11.) foglalkozik részletesen.

⁴¹ Ezt támasztja alá az is, hogy az MNSZ-ben leggyakrabban előforduló igei szerkezeteket felsoroló A magyar igei szerkezetek c. szótár (Sass et al. 2010) különösen nagy számban tartalmaz egységként (tovább)metaforizálódó szerkezeteket.

b) A metaforikus jelentésű igét tartalmazó szerkezetek egységekként történő továbbmetaforizálódását az alábbi kifejezések szemléltetik (ezek elemzését l. NyMDK. 11.):

- *vki lépést tart vmivel, vki hámba tör vkit, vkit kiráz a hideg vkitől/vmitől, vki gyökeret ereszt vhol* (tul.) → (met.)

Az ilyen típusú konstrukciók – ahogyan ezt a későbbiekben (pl. 3.2.1.1.) látni fogjuk – sajátos viszonyban állnak az egyes igék poliszém jelentésrendszerével, vizsgálatuk pedig sajátos szerepet tölthet be az igei jelentéseket meghatározó jelentésmozzanatok körvonalázásában. A továbbmetaforizálódott kifejezések mint komplex nyelvi egységek jelentése(i) alapján például következtetni lehet az igei komponens adott jelentésének (tétélezett) mozzanataira:

(30a) Hirtelen hatalmas erővel az **asztalra csap** (#9219171)

(30b) Miféle vezető az, aki soha, semmiért nem mer az **asztalra csapni**? (#18891539)

A (30a) példában a *hirtelen* és a *hatalmas erővel* is jelzi, hogy a *csap* (adott esetben tulajdonképpen, vö. 2.2.2.) jelentésének mely specifikus mozzanatai tekinthetők dominánsnak az idézett megnyilatkozásban. A (30b)-ben ugyanakkor az *asztalra csap* mint egységeként továbbmetaforizálódott kifejezés metaforikus jelentésében szerepel, és a szóban forgó személy határozott kiállására utal. Ez esetben a konstrukció jelentése alapján következtethetünk arra, hogy a kifejezés igei komponensének jelentésében is szerepet játszik a 'határozottan' mozzanat (amely szorosan összefügg a tulajdonképpen jelentésű *csap* 'erővel' mozzanatával, l. pl. 2.2.2., 4.2.).

Más esetekben azonban előfordul, hogy az egységeként metaforizálódó, frazémává váló kifejezés jelentése már nem – vagy csak nagyon áttételesen – értelmezhető a kiinduló szerkezet igei elemének jelentésével összefüggésben. Például:

(31a) Áldozatukat először megverték és utána **szíven szúrták** (#133204069)

(31b) A tudomány fegyvereivel már megint **szíven szúrtak** egy szép legendát (#214693744)

A (31a)-ban szereplő *szíven szúr* kifejezés (közvetlenül) egy olyan folyamatot jelöl, amelynek során a támadó(k) kést vagy más hegyes/éles, mély seb okozására alkalmas eszközt szúr(nak) az áldozat szívébe (vö. IV.1.1.). A (31b) esetében tehát nem a konkrét cselekvés valamely sajátossága, illetve (nyelvi oldalról közelítve a jelenséghez) nem a *szúr* ige egy vagy néhány specifikus mozzanata válik a szerkezet továbbmetaforizálódásának alapjává, hanem – tkp. metonimikusan – az a tény (körülmény, illetve következmény), hogy akit szíven szúrnak, az jellemzően belehal a sérülésbe. Így a *szíven szúr* kifejezés mint egység felveheti a 'megöl' jelentést, amelyre (tovább általánosulva) ráépülhet a 'megsemmisít, semmissé tesz' jelentés. A (31b) a *szíven szúr* egységeként metaforizálódó

szerkezetnek ezt a 'megsemmisít' jelentését szemlélteti, amely nem vezethető vissza a *szúr* jelentésének valamely általános és/vagy specifikus mozzanatára.⁴²

Megint más esetekben az egységként (tovább)metaforizálódó kifejezések gyakori használata akár ahhoz is vezethet, hogy az igei komponensnek új jelentései alakulnak ki. Például a *dob* (vö. 3.2.1.) egyes jelentéseit meghatározó 'elvet, elhagy: nem foglalkozik vele többet' általános igei mozzanat alapvetően arra vezethető vissza, hogy az ige tulajdonképpeni jelentésében tárgyak távolító jellegű mozgására utal, ami a konkrét nyelvi kifejezések egy jelentős részében a fölöslegessé, szükségtelenné és/vagy az ágens számára értéktelenné váló tárgyaktól való megszabadulás vagy valamiféle elutasítás folyamatával kapcsolódik össze. Erre utalnak expliciten is például – az *el-* és *kidob* igekötős igék mellett – a *szemétbe/szemétre/kukába dob* vagy a *sarokba/sutba dob* kifejezések, amelyek viszonylag kötött, grammatikai és szemantikai értelemben is szoros egységekként, frazémaként (azaz állandósult szókapcsolatokként, vö. pl. Forgács 2012) idővel könnyen továbbmetaforizálódhattak, a továbbmetaforizálódott szerkezetek jelentését meghatározó karakteres mozzanatok pedig a konstrukció igei elemének – ebben az esetben a *dob* igeének – a jelentésrendszerébe is beépülhettek. Vagyis létrejöhetett pl. a *szemétbe dob vkit/vmit* 'megszabadul tőle, túllép rajta' továbbmetaforizálódott szerkezet, amelynek jelentése a (tovább)metaforizálódás során elszakad a konkrét tárgyak kukába helyezésének szituációjától, és vonatkozhat – többek közt – akár személyközi viszonyok megszakítására vagy valamely gondolat, eszme, ideológia elutasítására, illetve megtagadására is.

A (32) szövegrészlet *sarokba dob* kifejezése az egységként (tovább)metaforizálódó szerkezetekre példa:

- (32) a legszebb gondolatokat is lelkiismeret-furdalás nélkül **dobják a sarokba** azaz, hogy nem ez kell most a megrendelőnek (#189116912)

A *sarokba dob* kifejezés elsődlegesen egy olyan szituációra vonatkozik, amelyben az ágens bizonyos, szükségtelenné vált tárgyakat egy adott helyiség (pl. szoba) sarkába tesz, ahol nincsenek útbán. A *sarokba dob* mint metaforikus (egységként metaforizálódott) szerkezet azonban már nem konkrét tárgyak konkrét, fizikai értelemben vett elmozdítására utal: jelentésében sokkal inkább a nyelvi kifejezésben páciensként megjelenő entitás(ok) elutasításának mozzanata kerül előtérbe, amely ez esetben (a megnyilatkozó interpretációja szerint) gyorsan, mérlegelés, megfontolás nélkül megy végbe. (A *dob* jelentéseinek elemzését lásd a 3.2.1. alpontban.)

Jelen kutatásomnak nem célja az egységként metaforizálódó kifejezések szisztematikus vizsgálata, az egyes igék jelentéselemzése során azonban esetenként utalni fogok arra, hogy milyen szerepet tölthetnek be az ilyen típusú kifejezésekre épülő konstrukciók (konstrukciós sémák) az igei jelentésrendszerek működésében és akár a szóban forgó igék jelentésváltozási folyamataiban.

⁴² Bár az itt tárgyalt esetekben természetesen nincs szó grammatikalizációról, érdemes megemlíteni, hogy a szemantikai változásoknak ez a típusa – tehát az, amikor a kontextus bizonyos tényezői alapozzák meg a jelentésváltozást – a grammatikalizációs kutatásokban is jól ismert, illetve jól adatolt jelenség (l. pl. Traugott–Dasher 2002, Dér 2009).

2. Az igei jelentések elhatárolása

Az igei jelentésrendszer szerveződésének felvázolása (1.1.), a tulajdonképpeni jelentés fogalmának értelmezése, illetve a tulajdonképpeni és a metaforikus jelentések közötti főbb különbségek körvonalazása (1.2.), valamint az igék és az igei konstrukciók viszonyának rövid áttekintése (1.3.) után, a következő, 2. szerkezeti egységben a jelentések elhatárolásának kérdésével foglalkozom. A poliszém igei jelentésrendszerek vizsgálatakor döntő kérdés, hogy a konkrét nyelvi elemzések során milyen szemantikai egységeket tekintünk jelentéseknek, valamint hogy hogyan, milyen esetekben, illetve milyen tényezők mentén különítjük el egymástól az egyes jelentéseket. E kérdések egyértelmű és általános érvényű megválaszolására nem vállalkozom (hiszen ehhez az általam vizsgálnál számottevően nagyobb és heterogénebb anyag áttekintésére volna szükség); a konkrét elemzések ismertetése előtt azonban fontosnak tartom rögzíteni, hogy az általam feldolgozott adatok elemzése során milyen szempontokat vettem figyelembe az egyes jelentések körvonalazásakor.

A poliszém nyelvi egységek különböző jelentéseinek elhatárolása elvi és módszertani szempontból egyaránt kulcsfontosságú – bár expliciten gyakran nem tematizált – kérdés a szemantikai kutatások számára (vö. pl. Tyler–Evans 2001, Evans–Green 2006). A Lakoff (1987) és Brugman (1988) nevéhez köthető fogalmimetafora-elmélet hatására és részben annak kritikájaként kialakult néhány kognitív nyelvészeti keretű kutatási irány (pl. Sandra–Rice 1995, Sandra 1998, Tyler–Evans 2001) esetenként – különösen a fogalmimetafora-elméletet alapul vevő részletes, ugyanakkor módszertani szempontból rendszerint reflektálatlan, illetve nem kellően megalapozott jelentésleírások problematikus voltát észlelve – törekszik arra, hogy egységes és objektív, a szövegkörnyezet és az enciklopédikus tudás szerepével is számoló szempontrendszert dolgozzanak ki a jelentések elhatárolására (vö. pl. Evans 2004, Evans–Green 2006). Kétséges azonban, hogy a szemantikai leírásból valóban kiküszöbölhetők, illetve feltétlenül kiküszöbölendők-e a szubjektív mozzanatok. A cél véleményem szerint nem ez, hanem sokkal inkább egy viszonylag egységes, az esetek nagy részében jól alkalmazható, ugyanakkor a kivételeket is integrálni képes, a jelentéstulajdonítási folyamatok dinamikus, kreatív és bizonyos mértékig intuitív jellegével is számoló szempontrendszer kidolgozása. Ennek megalkotására – mivel elemzéseim fókuszában nem ez a kérdéskör áll – a jelen kutatás keretében nem vállalkozom; a következőkben mindössze néhány lehetséges szempont felvázolására és a szempontok érvényességi körének körvonalazására, illetve a jelentések elhatárolása kapcsán felmerülő problémák reflektálttá tételére teszek kísérletet.

A jelentések elkülönítésének alapvetően problematikus volta lényegét tekintve feltehetően a nyelv, illetve a nyelvhasználat inherens tulajdonságaiból adódik: egyfelől a jelentések rendkívül szoros összefonódásából következik (vö. 1.1.), másfelől azzal függhet össze, hogy a jelentéstulajdonítás (bár interszubjektív abban az értelemben, hogy nem értelmezhető a társas interakciók, kontextusok figyelembevétele nélkül, vö. pl. Tomasello 2002, Tátrai 2017: 909–910) végső soron egyéni (bár természetesen nem egyedi) intuíciókra,

személyes nyelvi és nemnyelvi tapasztalatokra, vélelmekre, attitűdökre épülő művelet.⁴³ Emellett feltételezhető, hogy nem állapíthatók meg olyan szempontok, amelyek minden esetben és minden kétséget kizáróan alapot szolgáltathatnak annak meghatározására, hogy egy adott nyelvi egység különböző használataiban megmutatkozó szemantikai tartalmakat ugyanannak a jelentésnek a változataiként (esetleg specifikációiként) vagy önálló jelentésekként kell-e, lehet-e értelmezni.

A szerves nyelvelméletben explicit módon sem elméleti, sem módszertani szempontból nem tematizálódik a jelentések megragadhatóságának alapvetően problematikus volta, és a jelentések elhatárolásának, elhatárolhatóságának bizonytalanságai sem fogalmazódnak meg az ebben a keretben született írásokban. Ugyanakkor a szerves megközelítés fontos alapvetése, hogy a jelentésváltozást rendkívül dinamikus folyamatnak tételezi, és a nyelv működésében döntő szerepet tulajdonít a jelentések közötti kölcsönhatásoknak. Mindezek alapján felvethető (bár Zsilka János munkái erre a következtetésre még impliciten sem utalnak), hogy ebben a szemléleti keretben a poliszém nyelvi egységek egyes jelentései között elvileg sem lehetséges éles és egyértelmű határokat húzni. Az egymást árnyaló, elemző, értelmező jelentések egymással szorosan összefonódva alkotják a különböző nyelvi egységek poliszém jelentésrendszerét – így elhatárolásuk ebben a megközelítésben értelmezésem szerint nem elsősorban a nyelv, hanem sokkal inkább a nyelvi leírás szintjén értelmezhető. (Ugyanez állapítható meg a jelentésmozgások tekintetében is, vö. II.1.3.)

Ennek ellenére az egyes jelentésmozgásoknak feltételezhetőek olyan sajátos, más együttállásoktól viszonylag jól elkülönülő és gyakran nagy mértékben stabil, az igei vonzatok jellegzetes szemantikai csoportjaihoz kötődő együttállásai, amelyek az adott nyelvi egység különböző jelentéseiként írhatók le. Az ilyen módon felfogott jelentések azonban ebben a megközelítésben – mivel a szerves nyelvelmélet a jelentést elsődlegesen nyelvi (nem pedig fogalmi) jelenséggé tartja megragadhatónak (vö. II.1.3.) – a nyelvi szempontok bevonásával és a konkrét nyelvi anyagok vizsgálatára irányuló eszközök segítségével tűnnek körvonalazhatónak.⁴⁴

A következőkben néhány olyan szempontot mutatok be röviden, amelyek bizonyos esetekben hozzájárul(hat)nak a poliszém nyelvi egységek – adott esetben poliszém igék – egyes jelentéseinek elhatárolásához. Az alább tárgyalt tényezők az igei bővítémszerkezetek vizsgálatára kidolgozott Mazsola keresőeszközt, a Magyar Nemzeti Szövegtár (MNSZ2) korpuszát, valamint kiegészítő jelleggel néhány magyar egynyelvű szótár (az ÉrtSz., az ÉKsz.¹, az ÉKsz.², a TESz. és a Nsz.) anyagát felhasználó, a szerves nyelvelméleti keret elemzési módszereire épülő jelentéselemzések során merültek fel.⁴⁵ Elemzéseim ez ideig a II.

⁴³ Itt érdemes megemlíteni Geeraerts (2015) „the fog of meaning” modelljét is, amelyben a jelentések rendszere egyfajta ködként értelmeződik, és – ennek megfelelően – a hálózatoság helyett sokkal inkább az átmenetekre, illetve a sűrűsödési pontokra kerül a hangsúly.

⁴⁴ Ez a (szűk értelemben vett) nyelvi szempontokat előtérbe helyező megközelítés részben más összefüggérendszerbe, illetve szemléleti keretbe ágyazottan, de a funkcionális kognitív nyelvészet újabb, elsősorban korpuszvezérelt kutatásokra épülő irányzataiban is feltűnik (vö. pl. Steen 2007, Simon 2016).

⁴⁵ Az elemzések egy részét és ezek módszertani hátterét a későbbiekben, az igei poliszémia és szinonímia különböző vetületeinek vizsgálata során részletesen is ismertetem (lásd pl. a 2.2., 3.2., 4.1. és a IV.1., IV.2. alpontban).

fejezetben már említett 18 ige – az *ad*, a *bombáz*, a *bök*, a *csap*, a *dob*, a *döf*, a *folytat*, a *hasít*, a *hint*, a *köt*, a *lök*, a *merül*, a *szór*, a *szúr*, a *taszít*, a *tép*, az *üt*, valamint a *vet* – jelentésszerkezetét kísérelték meg szisztematikusan feltárni (az elemzések egy részét l. pl. Hrenek 2016a, 2017, 2019a, 2019b, 2024a, 2025). Ezenkívül a jelentések elhatárolását lehetővé tevő tényezők vizsgálata során (különösen a 2.1.1.1. alpontban tárgyalt esetekben, amikor az igei jelentés megváltozása vonzatváltással jár együtt) támaszkodtam az ún. pregnáns jelentésű szerkezetekben megjelenő igék jelentésváltozása és az igei vonzatkeret módosulása közötti lehetséges összefüggésekre fókuszáló alapszakos szakdolgozatomhoz gyűjtött, elsősorban szépirodalmi és sajtónyelvi szövegekből származó példaanyagra (l. Hrenek 2014, 2016b) is. A következő – közel sem teljes – felsorolás további anyagok bevonásával természetesen tovább árnyalható és bővíthető.

2.1. Szempontok az igei jelentések elhatárolásához

2.1.1. A grammatikai konstrukció megváltozása

2.1.1.1. Az igei vonzatkeret megváltozása

Az igei jelentés és az ige vonzatszerkezete közötti kapcsolat kétirányú (Zsilka 1982; vö. 1.3.). Egyfelől az igék jelentése nagymértékben befolyásolja azt, hogy (adott jelentésükben) milyen más nyelvi egységekkel alkothatnak szerkezetet, és ezek a nyelvi egységek milyen vonzatokként/bővítményekként jelenhetnek meg a lineáris sorban. Másfelől a vonzatok, illetve bővítmények is hatnak a velük együtt álló ige jelentésére, valamint – mivel tipikusan az igék jelentésének valamely mozzanatát vagy mozzanatait specifikálják – felismerhetővé (vagy legalábbis valószínűsíthetővé) teszik, hogy az ige jelentésének az adott kifejezésben, megnyilatkozásban mely mozzanatai tekinthetők nyelvileg relevánsnak.⁴⁶ A vonzatkeret megváltozásának szempontjai a vonatkozó szakirodalomban és a szótárírói gyakorlatban is fontos támpontként merülnek fel az igei jelentések elkülönítése során (vö. pl. Elekfi 1966: 194–214, H. Molnár 1969: 229–269, Ittész 2011: 86–93).

Az igék vonzatkeretét – a megnyilatkozó nézőpontja mellett, illetve az igei jelentésszerkezet szempontjából – nagymértékben befolyásolja az a metaforizációs folyamatok során kialakuló általános igei mozzanat, amely az ige adott jelentését, pontosabban jelentésváltozatait aktuálisan meghatározza (vö. 1.1., 3.2.). Ez az általános mozzanat közel állhat az ige más jelentéseit uraló általános mozzanat(ok)hoz, így nem ritka, hogy

⁴⁶ Hogy egy adott megnyilatkozásban az ige jelentésének mely mozzanatai és milyen mértékben relevánsak, az természetesen felvethető a mindenkori megnyilatkozó, illetve a befogadó(k) szemszögéből is. Azonban a beszédpartnernek vélelmei és értelmezései, valamint a felek között kialakuló vagy éppen ki nem alakuló (nyelvi) megértés sajátosságai (bár gyakran valószínűsíthetők) sem a nyelvészeti kutatások módszereivel, sem más tudományok – pl. a pszichológia vagy a szociológia – eszközeit felhasználva nem tárhatók fel teljeskörűen (vö. pl. Allport 1980). Ezen a ponton érdemes ismét hangsúlyozni, hogy bár a jelentésmozzanatok ebben a megközelítésben a leírás és a modellalkotás olyan eszközeiként értelmeződnek, amelyek bizonyos mértékig alkalmasak lehetnek a nyelvhasználók (általában vett) implicit nyelvi tudásának a megragadására, elemzéseimnek nem célja, hogy a mindenkori beszédpartnernek aktuális mentális (jelentéstulajdonítási) folyamatait kísérelje meg rekonstruálni.

egy ige a különböző, más-más általános mozzanatok által körvonalazott jelentéseiben (szerkezeti értelemben) azonos vonzatkeretekben fordul elő – amikor azonban olyan vonzatokkal áll együtt, amelyekkel tulajdonképpeni jelentésében nem fordulhat elő, vagy amikor nem fordulhat elő olyan vonzatokkal, amelyekkel tulajdonképpeni jelentésében szerkezetet alkot, a vonzatkeret megváltozása egyértelműen utal az ige jelentésváltozására, jelentésének átosztályozódására (l. Ladányi 2004). Ez figyelhető meg például a (33) szövegrészletben, ahol a metaforikus jelentésű *szégyenkezik* ige a 'helyváltoztató mozgást végez' általános igei tartalom által elvárt vonzatokkal áll együtt:

- (33) én utána újra **hajóra szégyenkezem** menekülő népemmel, és elnyel a távolság,
eltűnünk a közeledből (#41300204)

A vonzatkeret ilyen jellegű megváltozása következtetni enged nemcsak az ige jelentését, illetőleg a vonzatkeretet meghatározó általános igei mozzanatra (pl. 'mozog: helyváltoztató mozgást végez'), hanem arra is, hogy az ige adott jelentésében és az adott megnyilatkozásban mely szinonimakör(ök) tagjaként értelmeződik (az általános mozzanatok és a szinonímia közötti kapcsolatokról lásd a IV.2.2. alpontot). A vonzatváltás mint szempont tehát – azokban az esetekben, amikor érvényesíthető – segítséget nyújt abban, hogy a szóban forgó jelentést elkülönítsük egyrészt az ige tulajdonképpeni jelentésétől, másrészt a más vonzatkeretekben előforduló egyéb metaforikus jelentéseitől.⁴⁷

A vonzatkeret megváltozása – és az ezzel összefüggő esetekben a jelentésváltozásra történő utalás is – alapvetően három különböző módon történhet. Ezek:

- a) a vonzatkeret, illetve a lehetséges bővítmények körének szűkülése;
- b) a vonzatkeret, illetve a lehetséges bővítmények körének bővülése;
- c) a vonzatkeret, illetve a bővítési lehetőségek átalakulása.

Az a) esetben az adott jelentésű ige mellett nem jelennek (nem jelenhetnek) meg olyan vonzatok/bővítmények, amelyek az ige más – tulajdonképpeni és/vagy metaforikus – jelentéseiben az igei bővítményszerkezet részét képezik. Például:

- (34) a szóban forgó nadrág tizenhárom és fél **redőt vet** a cipő fölé (#245197694)
 (35) Mikor eljöttünk, hatalmas **búcsúebédet csaptak**, pompás kis, piros és sárga lámpákkal – ahogy ez egy kisvárosi vendéglőhöz illik – díszített teremben (#13189823)

A (34) példa esetében a *vet* jelentésében a 'létrehoz: okozza, hogy létrejöjjön' általános mozzanat előtérbe kerülését feltételezhetjük, és az ige vonzatkeretét is a 'létrehoz' igei tartalom határozza meg – ezzel magyarázható, hogy a lineáris sorban ekkor nem szerepelhet

⁴⁷ Érdemes ugyanakkor megemlíteni, hogy az átosztályozódás bizonyos esetekben csupán alkalmi és valamely sajátos vonzatkerethez vagy konstrukcióhoz kötött jelenség, amely nem feltétlenül, illetve nem minden esetben jár együtt új (metaforikus) jelentések kialakulásával – ahogyan (lexikográfiai értelemben) például a *szégyenkezik* igének sem jön létre új, 'szégyenkezve megy' jelentése a (33) példában (vö. 1.3.; a szinonímia kapcsán: IV.2.2.).

latívuszragos bővítmény (vö. pl. **hullámot/rügyet/fodrokat/buborékot vet vhova*; szemben a *vet* olyan előfordulásaival, amelyekben a jelentést meghatározó általános igei mozzanat konkrét vagy metaforikus értelemben vett mozgásra utal [pl. *magokat vet a földbe*]). A (35) mondatban a *csap* ige szintén a 'létrehoz' általános igei tartalom által kijelölt vonzatkeretben jelenik meg,⁴⁸ amelynek – a mozgásra vonatkozó *csap* igével alkotott kifejezésektől eltérően – szintén nem lehet része latívuszragos névszói elem (**búcsúebédet csap vhová*; vö. még: **zajt/bulit/murit csap vhová*).

A b)-vel jelölt esetekben, vagyis amikor az ige bővítményeinek köre bővül, a változás szintén a hangsúlyosnak tételezett általános igei mozzanattal hozható összefüggésbe. Az ilyen típusú kifejezések sajátossága ugyanakkor – a feldolgozott anyag tanúsága szerint –, hogy tipikusan pregnáns jelentésű szerkezeteknek tekinthetők, és gyakran jelenik meg bennük (irányjelen-tésű) igekötő. Különösen gyakorinak látszik az az eset, amikor egy nem mozgást kifejező ige áll együtt olyan, a 'helyváltoztató mozgást végez' általános igei tartalomhoz kapcsolódó bővítményekkel, amelyek tipikusan a különböző mozgásigék bővítményei.⁴⁹ Egy ilyen esetet mutatott be a korábban idézett (33) példa, és ezt szemléltetik a (36), (37) szövegrészek is:

(36) A szerző **számítógépbe kopogja** a szöveget (#219727508)

(37) Ki-ki választott egy cölöpsort, billegve **kiegyensúlyoztunk** a végére (#8082685)

Az idézett példákban ugyanakkor az ebbe a csoportba tartozó igei szerkezeteknek egy további közös vonása is kiolvasható: olyan tartalom jelenik meg bennük igeként (tehát állítmányi pozícióban), amely az adott szituációra vonatkozó kifejtettebb szerkezetben (pl. *egyensúlyozva kimegy a [cölöpsor] végére*) határozóként szerepel, és mint ilyen, nem a figyelem előterében álló cselekvésre/történésre magára, hanem annak valamely körülményére (pl. a mozgásminőségre) utal. Az ilyen típusú kifejezések esetében tehát az adott szituációnak (pl. annak, hogy valaki megy valahová) egy szokásosan mellékesnek, vagy legalábbis kevésbé fontosnak tekintett összetevője (pl. az, hogy a helyváltoztatás során egyensúlyozva halad) kerül a figyelem – és ezzel együtt a mondat – középpontjába olyan módon, hogy az ezt jelölő nyelvi elem jelentése (bár módosul) megőrzi a maga konkrétságát is (l. pl. Zsilka 1994: 390–395). A mozgásra ezekben az esetekben így nem elsősorban az ige, hanem az igei vonzatkeret, és/vagy – amennyiben megjelenik – az igekötő utal közvetlenül.

A c) esetben az ige vonzatkerete, illetve bővítési lehetőségei nem szűkülnek vagy bővülnek, csupán megváltoznak. Például tulajdonképpeni jelentésében a *szűr* a következő

⁴⁸ Érdemes azonban megemlíteni, hogy a létrehozás mozzanata a két említett ige jelentésrendszerében más és más mozzanatkombinációkra épülő általánosítás eredménye, és ezért nem teljesen azonos módon értelmezhető (vö. 3.2).

⁴⁹ Ezek a példák könnyedén értelmezhetők a jelentésintegráció zsilikai értelemben vett fogalmával összefüggésben is (l. pl. Zsilka 1978a, Ladányi 2016a; a pregnáns kifejezések kapcsán: Hrenek 2016b). A jelentésintegráció fogalmát a jelen kutatásaim során nem használom (vö. II.1.3.), a 3.2.2.2. alponthan azonban utalok arra, hogy a szerves nyelvelméleti keretben integrált igei tartalomként említett igei mozzanatok hogyan illeszkedhetnek az itt felvázolt összefüggérendszerbe.

szerkezetekben fordul(hat) elő (a tulajdonképpeni jelentés értelmezését és kijelölésének szempontjait lásd az 1.2. alpontban):

<i>szűr</i>	+	<i>vmivel</i>	+	<i>vmibe</i>
<i>szűr</i>	+	<i>vmít</i>	+	<i>vmibe</i>
<i>szűr</i>	+	<i>vmivel</i>	+	<i>vmít</i>

Az ige mindhárom esetben ugyanolyan jellegű (szűrési) folyamatot jelöl, és közvetlenül vonatkozik az adott folyamatra, de – a tárgyi és határozói elem(ek) jelentésének, illetve funkciójának változásától nem függetlenül – a különböző megnyilatkozásokban az adott valóság-összefüggéseknek más-más vetületeire irányítja a figyelmet. (Az ilyen típusú összefüggésekről, az ún. transzformációs csoportokról részletesen l. Zsilka 1967, Horváth 1983.)

Amikor azonban az ige jelentésében a 'rögzít' általános igei mozzanat előtérbe kerülését feltételezhetjük – vagy másfelől: amikor az ige adott jelentésében a 'rögzít' igei tartalmat specifikálja –, a tárgyi vonzat mellett (a *vmibe* helyett) a 'rögzít'-hez kötődő *vmire* vagy *vmihez* vonzat jelenik meg a szerkezetben.

Ugyanakkor a vonzatkeret, illetve annak megváltozása csupán egy bizonyos esetekben jól alkalmazható szempontként vethető fel; semmi esetre sem tekinthető önmagában és minden kétséget kizáróan alkalmas tényezőnek a jelentések elkülönítésére. Ha egy ige más-más vonzatkeretekben fordulhat elő, és ezek a vonzatkeretek jelentősen különböznek egymástól, feltehető – bár nem szükségszerű –, hogy a különböző szerkezetekben az ige eltérő jelentéseiben szerepel; az azonos vagy nagymértékben hasonló vonzatkeretekből azonban nem következtethetünk az egyes szerkezetekben megjelenő igék jelentésének azonosságára (vö. 3.2.2.1.).

A vonzatváltás nem alkalmazható a jelentések elhatárolásának szempontjaként azokban az esetekben sem, amikor az – akár tulajdonképpeni, akár metaforikus jelentésű – igei szerkezetek egységként metaforizálódnak (vö. 1.3.). Ilyen eseteket szemléltetnek a *hullámot vet* – mint szoros szemantikai és szintaktikai egység – különböző jelentéseit bemutató (38) példásor szövegrészletei:

- (38a) a tenger iszonyú **hullámokat vetett** a szálloda körül (#9807069)
- (38b) A levegő ezüstös **hullámokat vetett** (#34512444)
- (38c) A levél természetesen nem **vetett** akkora **hullámot** a közvéleményben (#176218466)
- (38d) A fájdalmak súlyosak, de nagy **hullámot** egyik sem **vet** (#17757196)

Ekkor az ige jelentésének megváltozására elsősorban a (tovább)metaforizálódott, frazémaszerű kifejezésen kívüli, ún. külső vonzatok (vö. pl. Forgács 2021), a tágabb szöveggörnyezet és/vagy a megnyilatkozás szituatív kontextusa alapján lehet következtetni – azonban előfordulhat, hogy ezek a következtetések is bizonytalanok. Az ige mellett megjelenő névszói (tipikusan főnévi) elemeknek az igei jelentések elkülönítésében betöltött lehetséges szerepét összefoglalóan a 2.1.2. alpontban, részletesebben, konkrét

elemzéseken keresztül és a vonzatváltozás szempontjával is összekapcsolva pedig az 2.2. szerkezeti egységben tárgyalom.

2.1.1.2. A *mint* vagy a *-ként* elemek megjelenése a mondatban

A metaforikus jelentéseknek a tulajdonképpenitől való elhatárolását, illetve esetenként az egyes metaforikus jelentések elkülönítését segítheti az is, ha az ige szintaktikai sorában megjelenik a hasonlításra – és gyakran az igei jelentés metaforizációjára – utaló *mint* vagy egy szintén hasonlítást kifejező *-ként* raggal ellátott névszó, hiszen a megnyilatkozó tipikusan elvont, nehéz(ebb)en megragadható jelenségekről beszélve él hasonlítással.⁵⁰ Néhány ilyen esetet szemléltetnek a (39)–(43) szövegrészletek, amelyekben az igei jelentés metaforikus voltára elsősorban az említett elemek hívják fel a figyelmet:

- (39) A jelpép először még csak karcolt, de később már **szúrt, mint** a túskefa (#6718536)
- (40) két generációt elherdáltak, a történelem szemétládájába **löktek, mint** valami hulladékot (#22538460)
- (41) Az eredmény [egy kiállítás], mondhatni, tökéletes. A lélek belső rezdülései **üvegszilánkként szúrnak** a látogató szemét. (#34965698)
- (42) az átkötésekkel, keresetten fals rímekkel felidézett verszene **labdaként veti** előre az olvasó figyelmét gondolatról gondolatra (#25437348)
- (43) Kettőt pislogott a borotva előtt, majd széles cinkos mosolygást **vetett hálóként** a katona felé (#39400465)

Ugyanakkor ez a szempont csak nagyon korlátozottan, az esetek kis részében tekinthető a jelentések elkülönítésére és a metaforikus jelentések azonosítására alkalmas tényezőnek, hiszen a metaforikus jelentésű igét tartalmazó megnyilatkozásokban csak ritkán – különösen a tervezett, szemléletességre, árnyalt kifejezésmódra törekvő szépirodalmi és sajtónyelvi szövegtípusokban – fordulnak elő az említett, a hasonlítást expliciten jelző elemek.

2.1.1.3. A névelő hiánya az igei szerkezeten belül

Az igei jelentések körvonalazásához, elkülönítéséhez segítséget nyújthat az a szempont is, hogy a szerkezetben tárgyként vagy határozóként megjelenő főnév előtt áll, illetve állhat-e névelő. Ha az adott névszónak nincs konkrét referenciája – így nem szerepel(het) előtte névelő –, felmerülhet, hogy a szerkezet mint egység vált metaforikus jelentésűvé, tagjai szoros szemantikai egységet alkotnak, a szerkezetben szereplő ige

⁵⁰ A metaforikus kifejezések természetesen nem azonosíthatók hasonlatokként, illetve explicit hasonlítás-ként, a két jelenség azonban szorosan összefügg egymással, hiszen mindkettő lényege, hogy egy jelenséget, entitást valamely más jelenség vagy entitás analógiájára ragadunk meg nyelviileg.

jelentése pedig egyértelműen metaforikus jelentés.⁵¹ Néhány ilyen esetet szemléltetnek a (44)–(46) példasorok:

- (44) *köti a könyvet / köt egy könyvet* 'kötést készít valamely konkrét könyvre: beköt egy konkrét könyvet' – *könyvet köt* 'könyvkötéssel foglalkozik'
- (45) *a máglyára vet vmit* 'egy konkrét máglyára (rá)dob vmit [azért, hogy elégesse, illetve elpusztítsa]' – *máglyára vet vkit/vmit* 'elpusztítja, megsemmisíti'
- (46) *a mérlegre vet vmit* 'rádob vmit a mérlegre [azért, hogy megmérje a tömegét]' – *mérlegre vet vmit* 'fontolóra veszi' (metaforikus értelemben mintegy megmérve, értékelve)

Az ilyen típusú szerkezetek esetében a névelő-nélküliség összekapcsolódhat a kifejezés szoros egységgé válásával, illetőleg (másfelől) a részletektől, az adott, konkrét helyzettől történő bizonyos mértékű elvonatkoztatással, és így a jelentés általánosulásával is (pl. a *könyvet köt* szerkezet nem valamely konkrét könyv bekötésére utal, hanem – intézményszerű cselekvést kifejező komplex nyelvi egységként – egy tevékenységtípust jelöl; vö. pl. Kiefer 2003).

Ez a szempont ugyanakkor – az előző, 2.1.1.2. alpontban említetthez hasonlóan – az eseteknek csak egy relatíve szűk körében, a szemantikai és szintaktikai értelemben is viszonylag szoros egységet alkotó, frazémaszerű kifejezések igei elemeit vizsgálva érvényesíthető.

2.1.2. Az igével szerkezetet alkotó névszók jelentése

Az igei vonzatok – mivel az igei konstrukciók egyes komponenseinek jelentései között folyamatos kölcsönhatások feltételezhetők (vö. pl. Zsilka 1982, Langacker 1987) – nem csupán szerkezeti szinten utalhatnak a velük együtt álló ige adott jelentésének sajátosságaira. Az egyes igék mellett vonzatként megjelenő névszók szemantikai szempontból rendszerint viszonylag jól körülhatárolható csoportokba rendezhetők,⁵² és ezek a csoportok körvonalazhatják az ige egy-egy jelentését,⁵³ illetve (tkp. a szemantikai preferenciát alapul véve, vö. pl. Dilts 2010) hozzájárulhatnak az igei jelentések elhatárolásához (részletesebben l. Hrenek 2024a). Ezt szemléltetik az alábbi, (47)–(49) példasorok is, amelyekben a *vet* ige tárgyi vonzatai, illetve azoknak a sajátos szemantikai csoportjai rajzolnak ki jellegzetes szemantikai mintázatokat:

⁵¹ Ugyanakkor az ilyen, névelő nélküli névszót tartalmazó szerkezetek nem feltétlenül metaforikus jelenségek, és igei elemük jelentése sem szükségszerűen metaforikus. Amennyiben lexikai egység státuszra tesz szert az adott kifejezés, jelentése metaforizálódhat (vö. 1.3.); más esetekben azonban a jelentés nem válik metaforikussá, csupán intézményszerűvé (pl. *könyvet olvas, levelet ír*).

⁵² Fontos ugyanakkor megemlíteni, hogy ezek a szemantikailag körülhatárolt csoportok nem eleve adott kategóriák, mint ahogyan nem eleve adott és változatlan az a jelentésmozzanat (vagy jelentésmozzanat-csoport) sem, amely a vonzatként megjelenő névszók szóban forgó csoportjait összetartja (vö. 2.2.).

⁵³ Funkcionális kognitív nyelvészeti megközelítésben, korpuszvezérelt és elsődlegesen kvantitatív kutatások keretében hasonló jelenségeket vizsgál pl. Simon Gábor (2016, 2018) is.

- (47) *búzát, kukoricát, lucernát, cukorrépat, gabonát, burgonyát, krumplit, magot vet*
 (48) *hullámot, redőt, ráncot, dombot vet*
 (49) *bukfencet, cigánykereket vet*

A (47)–(49) példasorokban megfigyelhető, hogy az adott névszói csoportokhoz az ige más-más jelentéseiben kapcsolódik (l. az alábbiakban), valamint az is jól látható, hogy a tárgyi vonzatok más-más mozzanatok – és ezzel együtt más-más jelentéseket – körvonalaznak az ige jelentésrendszerében. A (47) példasorban a tárgyragos főnevek haszonnövényeket vagy növényi magvakat neveznek meg; ekkor a *vet* jelentését a ’juttat: okozza, hogy [vmi] vhová kerüljön’ általános mozzanat határozza meg. A (48)-ban szereplő példák esetében a tárgyi vonzatok közös vonása, hogy egy a síkból kiemelkedő, domború, íves entitásra vonatkoznak – ez az ívességre történő utalás a *vet* tulajdonképpeni jelentésében feltételezhető ’íves mozdulattal [juttat vmit vhová]’ mozzanattal függ össze –, az ige pedig a névszók által jelölt kiemelkedések kialakulására vonatkozik, vagyis jelentését ekkor a ’létrehoz: okozza, hogy létrejöjjön’ általános mozzanat uralja. A (49)-ben szereplő példák névszói elemei specifikus, csak nagy lendülettel kivitelezhető mozgásformákra utalnak – összefüggésben a *vet* tulajdonképpeni jelentésének ’lendületesen [juttat vmit vhová]’ mozzanatával –, míg az ige adott jelentésében a ’létrehoz’ mozzanattal kapcsolatba hozható ’végrehajt’ általános mozzanat tételezhető dominánsnak.⁵⁴

Önmagában azonban az igei vonzatok jelentésének a figyelembevétele sem teszi lehetővé az igék egyes jelentéseinek egyértelmű megragadását, illetve elhatárolását, hiszen a) nem ritka jelenség a magas példánygyakoriságú szerkezetek egységként történő továbbmetaforizálódása (pl. *az asztalra csap* ’öklével] ráüt az asztal felületére’ → [*az*] *asztalra csap* ’határozottan kifejti álláspontját’; vö. 1.3.), valamint b) ugyanazok a vonzatként megjelenő lexikai egységek más beszédhelyzetekben, más szöveggörnyezetekben az ige különböző jelentéseihez kapcsolódhatnak (pl. *magokat vet* ’ültet’ a *ládába* – *magokat vet* ’dob’ a *ládába*).⁵⁵

Azzal a kérdéssel, hogy az ige vonzatai milyen esetekben és milyen módokon utalhatnak az igei jelentés megváltozására, a 2.2.-ben, a *csap* előfordulásait vizsgálva foglalkozom részletesen.

2.1.3. Szinonimakörökhöz való kapcsolódás

Az újabb jelentések kialakulásával az igék (vagy más nyelvi egységek) olyan szinonimasorokba is beilleszthetők, amelyekkel korábban nem álltak kapcsolatban

⁵⁴ Az itt megadott általános mozzanatok mellett a *vet* egyes jelentéseiben az elemzés során természetesen több specifikus mozzanatot is körvonalazhatunk, amelyek jellemzően az ige tulajdonképpeni jelentésének egyes mozzanataival állnak kapcsolatban; ezek azonban csak a tágabb szövegösszefüggések ismeretében válnak (többé-kevésbé) azonosíthatókká. A *vet* ige jelentéseinek elemzését a jelen munkában a területi korlátokra való tekintettel nem ismertetem.

⁵⁵ Bár jellemzőbbnek tűnik, hogy még ha a tárgyi vonzat azonos is a két kifejezésben, az ige különböző jelentéseiben a vonzatkeret szerkezeti szinten utal az igei jelentések különbözőségére (pl. *búzát vet* ’ültet’ a *kertbe* – *búzát vet* ’dob’ a *tyúkoknak* [a *kertbe*]).

(l. pl. Ladányi 1993); a poliszém igék különböző jelentéseikben más és más (egymással gyakran átfedésben lévő, de bizonyos esetekben egymástól jól elhatárolódó) szinonimakörökhöz csatlakozhatnak (részletesebben l. a IV. fejezetben). A különböző szinonimasorok tagjainak egymással szinonim jelentései azonban általában nem esnek teljes mértékben egybe (pl. Horváth 1996, 1998)⁵⁶ – vagyis a szinonímia nemcsak hasonlósági, hanem egyúttal tipikusan különbözőségi viszony is (vö. Ladányi 1993, Murphy 2003), és ez a különbözőség természetesen nem csupán a formák esetében figyelhető meg, hanem a jelentéseket (és így az elemzés során felvett jelentésmozzanatokat) is jellemzi (vö. IV.1.).

A szinonim jelentésű igék együttes vizsgálata így – amellet, hogy hozzájárul azoknak a specifikus mozzanatoknak a feltárásához, amelyeknek a tekintetében az adott szinonimasorhoz tartozó igék szinonim jelentéseit megkülönböztetjük egymástól (lásd pl. IV.1.) – segít megragadni azt a közös általános igei mozzanatot, amely az adott szinonimasort összetartja (és amelynek a szóban forgó igék szinonim jelentéseiben meghatározó szerepet tulajdoníthatunk, vö. IV.2.2.). (A szinonimakörökhöz való kapcsolódás természetesen összefügghet, de nem szükségszerűen függ össze a vonzatkeret megváltozásával és/vagy az igei konstrukciók névszói komponenseinek szemantikai csoportjaival, ezért ezt a szempontot – az átfedések ellenére – önálló, az előzőekben említettektől részben független szempontnak tekintem.)

Például a *bombáz* ige azokban a jelentéseiben, amelyek a 'juttat [vmit vhová]' általános mozzanatot tekintetbe véve értelmezhetők, a *dob*, *rúg*, *fejel* stb. igék sorába illeszkedik⁵⁷ (pl. 58. *perc*: Zováth egy kivágott labdát 30 méterről bombázott kapura, de Balogh vetődve hárított), azokban az esetekben azonban, amikor a *rombol*, *támad*, *ostromol* stb. kifejezésekkel rokonítható, feltételezhető, hogy a jelentésében az ezen szinonimakört összetartó 'pusztít' általános mozzanat válik meghatározóvá (pl. *teljes erővel bombázzák a kísértetvárost*).

Az igei szinonímia és az igei poliszémia közötti lehetséges kapcsolatokkal, kölcsönhatásokkal a IV. fejezetben foglalkozom részletesebben.

2.2. Jelentéselhatárolás a gyakorlatban: Az ige vonzatkeretének és vonzatainak szerepe a csap ige jelentéseinek elhatárolásában

A következőkben ismertetett kutatás egyetlen ige, a *csap* példáján keresztül vizsgálja azt a kérdést, hogy a vonzatváltozás és a vonzatként megjelenő névszók szemantikájának tekintetbevétele hogyan járulhat hozzá az ige egyes jelentéseinek elkülönítéséhez és az

⁵⁶ Bár az elemzett példaanyag alapján felvethető az is, hogy a szinonim használatú igék jelentései között bizonyos esetekben neutralizálódnak és/vagy (legalábbis az aktuális beszédhelyzet során) azonosíthatatlanná válnak a különbségek. Különösen igaz lehet ez olyankor, amikor a két ige tulajdonképpeni jelentésében is közel áll egymáshoz, és számos más jelentésükben is egymás szinonimáiként értelmezhetők (ilyen pl. a *szúr*, a *dőf* és a *bök* [vö. IV.1.]).

⁵⁷ A *bombáz* ige ezen használatai szoros összefüggésben állhatnak azzal az általános jelenséggel, hogy a 19–20. században magyarított sportnyelvbe számos háborús, illetve katonai metafora került be/át (vö. pl. Mátis 2009; specifikusan a futballban használt metaforák kérdéséről l. még: Mező–Mező 2024).

igei jelentésrendszer felvázolásához. A vizsgálat központi kérdése, hogy az MNSZ2 adatai szerint mely esetekben és hogyan utalhat a vonzatkeret az ige egyes jelentéseiben dominánsnak tetelezhető mozzanatokra, valamint hogy a vonzatok szemantikai sajátosságainak milyen szerepük lehet az igei jelentések körvonalazásában, illetve elhatárolásában (vö. 1.1.; lásd még: Hrenek 2024a).

A 2.2.1. alponthban a jelentések elhatárolására irányuló kutatás módszertani hátterét ismertetem: röviden felvázolom a korpuszadatok felhasználásának módját meghatározó szemléleti keretet (2.2.1.1.), majd bemutatom a vizsgálatba bevont anyag főbb sajátosságait, valamint megfogalmazom azokat a konkrét kutatási kérdéseket, amelyekre a jelen kutatás során választ keresek (2.2.1.2.). A 2.2.2. alponthban röviden, összefoglaló jelleggel áttekintem azokat a főbb általános és specifikus jelentésmozzanatokat (megemlítve néhány lehetséges mozzanatvariánst is), amelyekkel a *csap* ige jelentésrendszere leírható. Ezt követően, a 2.2.3. szerkezeti egységben – néhány jellegzetes példát kiemelve – rendszerezem a *csap* korpuszbeli előfordulásait a jelentés és a vonzatkeret, illetve a vonzatok szemantikai csoportjai szerint, a 2.2.4-ben pedig megfogalmazom az elemzésekből levonható főbb következtetéseket. Végül összefoglalom az igei jelentések elhatárolásának lehetséges szempontjaira vonatkozó részkutatások eredményeit (2.3.).

2.2.1. A feldolgozott anyag sajátosságai és a feldolgozás módszerei

A vizsgálat során mind elméleti, mind terminológiai szempontból a II.1.3. alponthban felvázolt megközelítést tekintem kiindulópontnak, de céloom nem valamely elméleti előfeltevés, illetve alapvetés igazolása vagy alátámasztása (vö. pl. 1.1.). A következőkben a Magyar Nemzeti Szövegtár (MNSZ1, MNSZ2) adatait, pontosabban a *csap* ige korpuszbeli előfordulásait rendszerezve, a valós nyelvi anyagból kirajzolódó összefüggésekre fókuszálva kísérelek meg következtetéseket levonni az ige és az igei vonzatok közötti szemantikai kapcsolatokra vonatkozóan – miközben a vizsgálat eredményeként, a konkrét nyelvi adatok fényében az elméleti kiindulópont és a jelentéselemzések során alkalmazott módszertan is részben módosult.⁵⁸

A *csap* vonzatait, vonzatkereteit elsődlegesen az MNSZ1 korpuszára épülő Mazsola keresőeszköz segítségével vizsgáltam. Nyolc olyan vonzatkerethez gyűjtöttem adatokat, amelyekben (a Nsz. megfelelő szócikkét alapul véve) feltételeztem, hogy a *csap* viszonylag gyakran megjelenhet:⁵⁹

- *csap* N-*bA*
- *csap* N-*rA*
- *csap* N-*t*
- *csap* N₁-*t* N₂-*bA*
- *csap* N₁-*t* N₂-*rA*
- *csap* N₁-*t* N₂-*nAk*
- *csap* N₁-*t* N₂-*hOz*
- *csap* N₁-*t* N₂-(*V*)*n*

⁵⁸ Ez a módosulás, illetve ciklikusság a jelen kötetben az interpretáció lineáris voltából adódóan nem érzékelhető megfelelően; részben megragadhatóvá válik azonban, ha az itt bemutatott elemzéseket a kiindulópontnak tekintett szerves nyelvelméleti keretben készült elemzésekkel (NyMDK. 1–11.) vetjük össze.

⁵⁹ A vonzatkereteknek az alany is a részét képezi, ezt azonban – a zsilkai hagyományt követve – csupán azokban az esetekben tüntetem fel a vonzatkeretek megadásakor, amikor az igei jelentések elhatárolásában, értelmezésében fontos szerepet játszik. (Bár természetesen más esetekben is szorosan kötődik az ige jelentéséhez.)

A Mazsolában az igei vonzatok a főnevek esetkategóriája vagy esetragja szerint kereshek (esetragon az automatikus keresés során csupán az esetrag formáját értve), ugyanakkor lehetőség van arra is, hogy a találati listáról már a keresési feltételek beállításával kizárjunk bizonyos, feltehetően nem a keresett vonzatszerkezethez tartozó adatokat. A lekérdezések során (az adatvesztés minimalizálása és a kutatás szempontjából fölösleges adatok minél szélesebb körű kiszűrése érdekében) az egyes vonzatkeretek esetében az 1. táblázatban látható keresési feltételekkel szűkítettem a találati listákat. (A táblázatban a világosszürke háttérrel kiemelt cellák az adott keret elemeit tartalmazzák, a kiemelés nélküli cellákban pedig a találati lista szűkítése és a vaktalálatok egy részének kiszűrése érdekében megadott egyéb – kizáró jellegű – keresési feltételek szerepelnek. Minden keresés során legfeljebb három keresési feltétel adható meg, amelyek bármelyike vonatkozhat a keresendő vagy a kizárandó vonzatokra.)

Keresési feltételek				Találatok száma
csap	+ N-bA	✗ N-t	✗ N-rA	477
	+ N-rA	✗ N-t	✗ N-bA	623
	+ N-t	✗ N-bA	✗ N-rA	1240
	+ N-t	+ N-bA	✗ N-rA	184
	+ N-t	+ N-rA	✗ N-nAk	284
	+ N-t	+ N-nAk	✗ N-rA	121
	+ N-t	+ N-hOz	–	160
	+ N-t	+ N-(V)n	✗ N-rA	127

1. táblázat. A csap ige tipikus vonzatkeretei a Mazsola találati listáin

A lekérdezést követően az említett vonzatkeretekhez tartozó találati listák valamennyi elemét vonzatkeretek szerinti bontásban táblázatokba rendeztem, és azokban az esetekben, amikor a Mazsola túlságosan szűk szöveggörnyezetben jelenítette meg a keresett szerkezeteket, a kifejezések megfelelő értelmezésének érdekében az egyes példákra az MNSZ2 szövegtörpuszában is rákerestem (itt legalább 100-200 szónyi kontextust állítva be a keresés során). A táblázatba rendezett adatokat szükség esetén – amennyiben pusztán a táblázatban szereplő vonzatkeret alapján nem volt egyértelműsíthető az igei szerkezet jelentése – értelmező, illetve a tágabb szövegösszefüggésekre vonatkozó megjegyzésekkel láttam el, esetenként megjelenítve a táblázatokban az adott vonzatkerethez nem tartozó, de annak értelmezését jelentősen befolyásoló szabad bővítményeket is. Az így kapott táblázatokból eltávolítottam azokat az adatokat, amelyek

- azonos vagy csaknem azonos formában többször ismétlődtek,
- a tágabb szövegösszefüggések ismeretében is értelmezhetetlenek vagy nehezen értelmezhetőek voltak az igei jelentés szempontjából (ilyen példák elsősorban lírai szövegekben vagy fórumhozzászólásokban fordultak elő),

- csupán a keresőeszköz automatikus elemzésének hibája következtében sorolódtak az adott lekérdezés során vizsgált vonzatkerethez,
- valamely más, tágabb vonzatkerethez tartoztak, de a keresőeszköz nem vette tekintetbe a vonzatkeret egyes elemeit (pl. a *csap vmit* lekérdezés találati listáján szereplő találatok egy része a *csap vmit vmihez* vagy a *csap vmit vminek* kerethez tartozott),
- a Mazsola találati listáján legfeljebb 2-3 szónyi szöveggörnyezetben jelentek meg, így a példák nem voltak visszakereshetők, azonosíthatók az MNSZ2 korpuszában (tehát – a valós nyelvi környezet ismerete nélkül – az ige jelentése sem volt megállapítható).

Nem távolítottam el azonban a listákról azokat a találatokat, amelyekben a *csap* ige-névként szerepel, mivel feltételeztem, hogy ha egy kifejezésben igenévként előfordul, akkor – még ha ez korpuszadatokkal nem is támasztható alá minden esetben – elvileg igeeként is előfordulhat, vagyis az igével alkotott forma is elfogadható, potenciálisan létező kifejezés.

Ilyen szűkítés után az egyes vonzatkeretekre vonatkozóan a 2. táblázatban látható módon alakultak a gyakorisági adatok – ezek a számok mutatják tehát a vizsgálat során ténylegesen feldolgozott anyag mennyiségét:

	Találatok száma
<i>csap</i> N- <i>bA</i>	429
<i>csap</i> N- <i>rA</i>	548
<i>csap</i> N- <i>t</i>	757
<i>csap</i> N ₁ - <i>t</i> N ₂ - <i>bA</i>	147
<i>csap</i> N ₁ - <i>t</i> N ₂ - <i>rA</i>	222
<i>csap</i> N ₁ - <i>t</i> N ₂ - <i>nAk</i>	81
<i>csap</i> N ₁ - <i>t</i> N ₂ - <i>hOz</i>	145
<i>csap</i> N ₁ - <i>t</i> N ₂ -(<i>V</i>) <i>n</i>	57
Összesen	2393

2. táblázat. Az egyes vonzatkeretekhez tartozó adatok valós gyakorisága (Mazsola)

Az adatokat ezt követően – szintén vonzatszerkezetek szerinti bontásban – az egyes vonzatok szemantikája szerint is rendszereztem, majd csoportokra bontottam aszerint, hogy a szerkezetben megjelenő ige jelentésében mely általános igei mozzanat tekinthető meghatározónak. (Az általános igei mozzanatok fogalmával, szerveződésével a 3.2., a szinonim viszonyok kialakulásában betöltött szerepével pedig a IV.2.2. szerkezeti egységben foglalkozom részletesebben.)

A *csap* jelentésrendszerét meghatározó mozzanatok rövid áttekintését (2.2.2.) követő 2.2.3. alpontban az így kapott táblázatok adatait alapul véve keresem a választ arra a kérdésre, hogy az igei vonzatkeret szerkezeti, valamint az igei vonzatok szemantikai sajátosságai hogyan függnek össze az igei jelentés megváltozásával, illetve hogyan utalhatnak ezek a – korpuszadatokot vizsgálva az esetek jelentős részében jól megragadhatónak látszó – szempontok a velük szerkezetet alkotó ige jelentésére.

2.2.2. A *csap* ige jelentésrendszerét meghatározó mozzanatok: rövid áttekintés

A következőkben – korábbi, részletes szemantikai elemzéseim megállapításaira építve (l. pl. Hrenek 2019b, 2024a) – röviden felvázolom, hogy hogyan körvonalazható a *csap* tulajdonképpeni jelentése, valamint áttekintem azokat a specifikus jelentésmozzanatokat és mozzanatvariánsokat, amelyek fontos szerepet töltenek be az ige jelentésrendszerének leírásában. (A *csap* jelentésrendszerét meghatározó általános mozzanatok rendszerét lásd a 3.2.2.1. alpontban.)

A *csap* tulajdonképpeni jelentése mutatkozik meg például az (50)–(52) szövegrészekben:

- (50) Egyszerre kétségbeesetten szemekre **csapta** a kezeit (#10280506)
- (51) mérgében földhöz **csapta** az ebédhordó kannát (#1820975)
- (52) Aztán bal kezével az asztalra **csapott** (#25138922)

Az ige mindhárom esetben ugyanolyan jellegű (ütési) folyamatot jelöl, és mindhárom esetben közvetlenül vonatkozik az adott folyamatra, azonban – a tárgyi és határozói elem(ek) jelentésének, illetve funkciójának változásától nem függetlenül – a különböző megnyilatkozásokban az adott valóság-összefüggéseknek más-más vetületeire irányítja a figyelmet (vö. Horváth 1983).

A *csap* tulajdonképpeni jelentésében tehát komplex, több különböző nézőpontból megragadható cselekvésre vonatkozik. Ha körül akarjuk írni ezt a cselekvést, akkor úgy jellemezhetjük, hogy a cselekvő tipikusan szándékos és gyors, illetve hirtelen mozdulattal helyváltoztatásra készítet egy entitást, amely így eljut egy adott helyre; a folyamat során különböző sík felületek érintkeznek egymással, jellemzően úgy, hogy a mozgásra készített entitás nagy erővel valamely más entitásnak ütközik, és ez az ütközés csattanó hanggal jár együtt. A rendszerint lendületes és ütés jellegű mozdulatot gyakran erős érzelmek és/vagy indulatok váltják ki. Ennek megfelelően az ige tulajdonképpeni jelentése is komplex jelentés, amelynek nyelvileg releváns mozzanatai ugyanakkor csak a metaforizációs folyamatok során válnak felismerhetővé (vö. pl. Zsilka 1975; 1.2.2.). A *csap* tulajdonképpeni jelentésében az alábbi – nem statikus és egymástól élesen nem elhatárolható – mozzanatok feltételezhetjük:⁶⁰

- juttat [vmit vhová] (⊃ okozza, hogy vmi vhová kerüljön),
- amit/amivel: viszonylag kis méretű entitás,
- (sík) felületek érintkezése,
- amihez: a mozdulat/mozgás végpontja,
- erővel,
- lendületesen,
- hirtelen,
- erőteljes (csattanó) hang[ot hallatva].

⁶⁰ Mivel a tulajdonképpeni jelentés mozzanatainak nyelvi relevanciája a metaforikus jelentések és a szinonim jelentéshálózatok (vö. 1.2.2.) tekintetbevételével nem állapítható meg, a felsorolt mozzanatok – itt és a kötetben ismertetett további elemzések esetében is – a metaforikus jelentések elemzése után, azok ismeretében körvonalaztam.

A továbbiakban azt tekintem röviden át, hogy a tulajdonképpeni jelentés néhány meghatározó jelentésmozzanata hogyan jelenik meg, illetve hogyan értelmeződik át az egyes metaforikus jelentésekben. (Az egyes specifikus jelentésmozzanatok összefüggéseihez l. még a 4.2. alpontot is.) Az áttekintés során – a terjedelmi korlátok miatt – nem térek ki az ige valamennyi jelentésének és azok valamennyi releváns jelentésmozzanatának/mozzanatvariánsának az értelmezésére (a *csap* részletesebb szemantikai elemzéséhez lásd még: Hrenek 2019b; a funkcióigei jelentések kapcsán: Hrenek 2024a).

A kisebb, kézbe fogható tárgy nem képes érdemi ellenállást kifejteni, vagyis bizonyos értelemben ki van szolgáltatva az ágens akarátának. Ezzel összefüggésben érthető a *csap* egyes metaforikus jelentéseinek 'kényszerítve' mozzanata: az egyenlőtlen erőviszonyok következtében ellenállásra képtelen entitás mozgatása, hely(zet)változtatásra készítése – amennyiben az adott entitás ember vagy állat – esetenként kényszer(ítés)ként is értelmezhető. Például:

- (53) Mint akit valami idegen tájra **csaptak** váratlanul (#7648880)

Az ige tulajdonképpeni jelentésének leírásában hangsúlyos 'erővel' és 'lendülettel' mozzanatok (a fizikai értelemben vett erő kifejtés és a lendület közötti kapcsolatnak megfelelően) szorosan összefonódnak egymással (vö. 4.2.). Mindkét mozzanat kapcsolatba hozható a metaforikus jelentések szintjén tételezhető '(nagy) intenzitás(sal)' mozzanattal. Ennek az összefüggésnek feltehetően az az alapja, hogy a nagy erővel és nagy lendülettel végzett tevékenységek gyakran együtt járnak valamiféle (fizikai és/vagy mentális értelemben vett) intenzitással, illetve az adott tevékenységben való intenzív elmerüléssel. Például:

- (54) Ödipusz és Jokaszte mint cirkuszi tigrisek ugráltak fel gazdájuk térdére, onnan a vállára, onnan le a földre s megint föl a térdére, el nem unva ezt a kerge játékot – s úrnőjük csak nevetett, hogy micsoda bolondozást **csapnak** ezek a vadállatok. (#15623953)
- (55) Az elfoglalt testvérek jóformán csak telefonon érintkeznek, innen a cím, de amikor találkoznak, úgy visonganak, mint kisiskolások a lányöltözőben. A nagyobb hatás kedvéért káromkodnak is kicsit, majd, úgyszólván váratlanul, hisztérikus bögésbe **csapnak**.⁶¹ (#171878954)

Mivel a hirtelen kezdődő folyamatok az észlelő számára váratlannak tűnhetnek, az ige tulajdonképpeni jelentése kapcsán (is) említett 'hirtelen' mozzanat bizonyos esetekben összekapcsolódhat a 'váratlanul' mozzanattal – ahogyan erre a (56) példa expliciten is utal:

- (56) S közülük is az éles északi [szél] igazán barátságtalan, különösen, ha az utcasarkon váratlanul arcon **csapja** az embert. (#422246340)

⁶¹ Az (55) szövegrészletben a 'nagy intenzitás(sal)' mozzanat a kezdés mozzanatával kapcsolódik össze, a *csap* jelentésének leírásakor pedig a 'belekezd vmibe, ill. elkezd vmivel foglalkozni' általános igei mozzanat emelhető ki. Ez a jelentés szorosan kötődik a *csap* N-*ba* vonzatkerethez, és nem független a(z) adott tevékenységet BENT helyként megkonstruáló) -*ba* ragos főnév szemantikájától sem (l. még: 2.2.3.3., 3.2.2.1.).

Más esetekben azonban inkább a hirtelen kezdődő cselekvés, esemény folyamatjellege, illetve az adott folyamat gyors lefolyása kerül előtérbe, az ige jelentésének leírásában pedig a 'hirtelen' mozzanatra épülő 'gyorsan' mozzanat válik meghatározóvá. Ugyanakkor a hirtelenség és a gyorsaság – különösen a rövid idő alatt nagy lendülettel elvégzett tevékenységek esetében – bizonyos kontextusokban a felületességgel és a figyelmetlenséggel is összekapcsolódhat; ennek megfelelően a *csap* egyes metaforikus jelentéseiben a kiinduló 'hirtelen' a 'hanyagul' mozzanattal hozható összefüggésbe (amire az [57] példában szereplő *egy kis* jelző is utal):

(57) két-három mozdulattal egy kis rendet **csaptam** a konyhában (#33551616)

A tulajdonképpeni jelentésű *csap* ige által jelölt folyamat esetében a felületek hirtelen és nagy erővel történő egymáshoz ütközése jelentős hanghatással jár – az ezzel összefüggő 'csattanó hang[ot hallatva]' mozzanat, illetve az abból általánosuló (ugyanakkor továbbra is nagymértékben specifikus) 'hanghatás kíséretében' mozzanat tekinthető talán a *csap* jelentésrendszerét leginkább meghatározó specifikus mozzanathoz.

Ez a 'hanghatás kíséretében' mozzanat azonban egyes metaforikus jelentésekben szintén átalakulhat: bizonyos kontextusokban a ráépülő(nek tételezett) és az intenzitás mozzanatához is szorosan kapcsolódó 'feltűnő(en)', illetve 'amit: nagyszabású/jelentős [esemény]' mozzanatvariánsokkal ragadható meg az ige jelentése:

(58) Mikor eljöttünk, hatalmas búcsúebédet **csaptak**, pompás kis, piros és sárga lámpákkal – ahogy ez egy kisvárosi vendéglőhöz illik – díszített teremben (#13189823)

Másfelől mivel a tulajdonképpeni jelentésű *csap* által jelölt cselekvés nem egyszerűen együtt jár a hanghatásokkal, hanem maga a cselekvés (illetve a cselekvést végző ágens) idézi elő a szóban forgó hangokat, a 'hanghatás kíséretében' mozzanat 'hanghatást okoz'-ként is értelmeződhet, ezt a mozzanatot pedig tovább általánosíthatjuk 'létrehoz: okozza, hogy létrejöjjön' elvont mozzanattá – ahogyan ez a fent idézett (57) és (58) szövegrészlet esetében is megfigyelhető.

A *csap* jelentésrendszerét legjobban megragadó, leginkább karakteres specifikus mozzanatok és ezek viszonyát a 2. ábra szemlélteti nagyon sematikus, összefoglaló jelleggel. (Az egyes specifikus mozzanatok közötti kapcsolatok részletesebb jellemzését l. Hrenek 2019b-ben.)

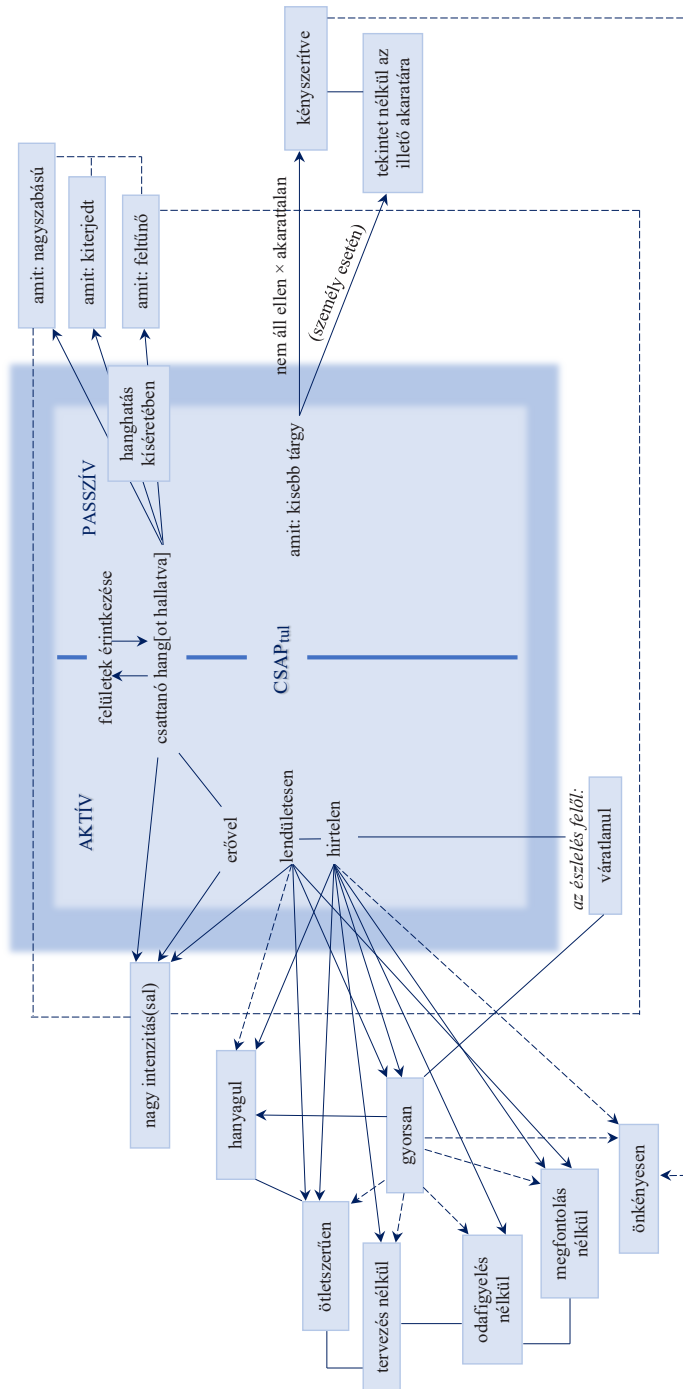
Az ábrán a nyilak az egymásra épülést fejezik ki,⁶² a nyíl nélküli vonalak pedig a más természetű, de szintén lényeges kapcsolatokra, összefonódásokra vonatkoznak. A folytonos vonalak erősebb és tipikusan közvetlen, míg a szaggatott vonalak gyengébb, illetve közvetett kapcsolatokat jelölnek. Az ábra közepén látható négyzet az ige tulajdonképpeni

⁶² A mozzanatok egymásra épülése azonban nem feltétlenül jelenti azt, hogy az egyes felvett mozzanatok egymásból kellene levezetni. A mozzanatok között tételezett kapcsolatok – a fentebb kifejtetteknek megfelelően – jellemzően ennél összetettebb viszonyok, amelyekben bizonyos mértékig azok a szituációk is szerepet játszanak, amelyekben az adott mozzanatok nyelvileg relevánssá válhatnak.

jelentésének mozzanatait foglalja magába (elkülönítve egymástól az elsődlegesen az aktív, illetve az elsődlegesen a passzív oldalhoz kötődő mozzanatokat).⁶³

Lényeges ugyanakkor kiemelni, hogy az ábra – a változási folyamatokra történő utalások ellenére is – viszonylag statikusnak mutatja az összefüggéseket; ez a statikusság azonban nem magát a jelentésrendszert jellemzi, hanem csupán az ábrázolás mint kétdimenziós, vonalakkal és (többé-kevésbé) körülhatárolt alakzatokkal operáló szemléltetési mód sajátosságaiból adódik. A tulajdonképpeni jelentésre utaló négyzetben, valamint az egyes téglalapokban szereplő mozzanatok, mozzanategyüttesek nem különülnek el élesen egymástól, és nem ragadhatók meg körülhatárolt, a környezetüktől független vagy egyértelműen elhatárolható elemekként: nem csupán a változási folyamatok következtében, hanem lényegüket tekintve is szorosan összefonódnak egymással. A jelentések dinamizmusát azon keresztül próbálom meg érzékeltetni, ahogyan a különböző felvett mozzanatok folyamatosan hatnak egymásra (illetőleg minden mozzanat hat minden más mozzanatra, amelyekkel az ige jelentésrendszerén belül együtt áll, vö. pl. 1.1.). Kapcsolatuk sokkal dinamikusabb és komplexebb viszony annál, mint amit egy sematikus ábra bemutathat. A képi ábrázolás ez esetben tehát valóban csupán a mozzanatokkal történő jelentésleírás áttekinthetővé tételét szolgálja.

⁶³ Bár a *csap* esetében az aktív és a passzív oldalhoz kötődő mozzanatok gyakran nem különíthetők el egymástól (pl. a gyorsaság egyszerre jellemezheti az ágens mozdulatát és a mozgásba hozott entitás sebességét).

2. ábra. A csap ige specifikus jelentésmozzanatainak összefüggései⁶⁴

⁶⁴ Az intenzitás mozzanatához a csap funkciói használataiban több mozzanatvariáns is kapcsolódhat, ezekre és ezek összefüggéseire azonban itt nincs mód kitérni. Elemzésüket lásd: Hrenek 2024a.

2.2.3. A *csap* ige jelentéseinek elhatárolása az igei vonzatok alapján

Ebben az alponthan azt tekintem át, hogy az igei vonzatkeretek, illetve vonzatok vizsgálata hogyan járulhat hozzá a *csap* jelentéseinek elkülönítéséhez, valamint az egyes jelentésekben tételezett általános és specifikus jelentésmozzanatok körvonalazásához (ez utóbbi kérdéskört részletesebben lásd a 3. és a 4. alfejezetben). A területi korlátokra való tekintettel ugyanakkor az alábbiakban csupán három vonzatkeretet mutatok be (*csap* N_1 -t N_2 -[V]*n*, *csap* N_1 -t N_2 -hOz, *csap* N-bA), és az azokhoz tartozó adatokat tárgyalom részletesebben; a továbbiakra csupán érintőlegesen utalok. (Ezt az interpretációs módot adott esetben az is indokoltá teszi, hogy a vizsgált vonzatkeretek mindegyikében hasonló módon rajzolódna ki a kutatási kérdés szempontjából releváns összefüggések.)⁶⁵ Az elemzések eredményeiből levont következtetések megfogalmazása (2.2.4., 2.3.) során azonban természetesen a feldolgozott anyag egészét tekintetbe vettem.

2.2.3.1. A *csap* N_1 -t N_2 -(V)*n* vonzatkeret (57 találat)

A *csap* a Mazsola találati listái szerint az MNSZ1 korpuszán belül mindössze 57-szer fordul elő a *csap* N_1 -t N_2 -(V)*n* vonzatkeretben. (Az 1. táblázatban említett, a Mazsola automatikus elemzésének eredményeit tartalmazó 127 találat több mint fele ez esetben vaktalálat – abban az értelemben, hogy N-[V]*n* nem vonzatként, hanem gyakran szabad bővítményként jelenik meg bennük, pl. *szerdán*, *az utcán*.)

A vonzatkeret talán legfontosabb és leginkább szembetűnő sajátossága, hogy benne a névszói komponensek egyértelműen körvonalazható szemantikai csoportokba sorolhatók: N-(V)*n* mindig az emberi test valamely részét nevezi meg (pl. *arcon*, *fejen*, *fültővön*, *állon*, *gyomron*, *orron*, *talpon csap*), a tárgyesetben álló főnév tipikusan élőlényre – személyre vagy állatra – utal, az alanyesetű főnév pedig az esetek többségében szintén személyre, esetleg (mindössze három példában) állatra vonatkozik. Mindez azzal jár együtt, hogy ezekben az előfordulásokban szemantikai szempontból a *csap* sem mutat nagy változatosságot. Az említett vonzatokkal előfordulva jelentéseinek többségében a '(meg)üt [vkit/vmit]' általános igei mozzanat vehető fel domináns mozzanatként (vö. 3.2.2.1.), míg az egyes jelentéseiben tételezhető (illetve potenciálisan, kontextustól függően relevánsnak tekinthető) specifikus mozzanatok – amelyek motiválhatják azt, hogy az említett általános mozzanat által összetartott szinonimakör (pl. *üt ~ vág ~ ver ~ csap* '[valahogyan] [meg]üt [vkit/vmit]') tagjai közül a megnyilatkozó az adott megnyilatkozásokban éppen a *csap* igét használja a szóban forgó jelenet interpretálására – rendszerint egy konkrét, ütés jellegű mozdulat egyes sajátosságaira utalnak (pl. 'erővel', 'hirtelen' és/vagy 'csattanó hangot hallatva',⁶⁶ vö. 2.2.2.; l. alább, a 3. táblázatban).

⁶⁵ A három vonzatkeret kiválasztását az a(z) elsődlegesen a területi keretekkel összefüggő) szempont indokolta, hogy bár mindegyikhez viszonylag kevés adat tartozik, ezeket részletesen ismertette jól szemlél-tethető a *csap* további vizsgált vonzatkereteire jellemző szemantikai összefüggések is.

⁶⁶ A '(sík) felületek érintkezése' mozzanat ezekben az esetekben – bár alkalmanként jellemezheti az adott szituációt – az ige jelentéseiben nem kerül előtérbe.

Kivételt képeznek azok az esetek, amikor az alanyesetű főnév természeti jelenségekre (pl. légáramlatra vagy fényre), illetve valamilyen (erős) szagra/illatra vonatkozik – ilyenkor a *csap* nem ütést fejez ki, hanem az ábrázolt folyamatnak azt a vetületét teszi hangsúlyossá, hogy valamely (a megnyilatkozó interpretációja szerint) erős inger hirtelen szinte ütésszerűen erős hatást gyakorol a szóban forgó személyre. (A tárgyi vonzat az ilyen típusú példák mindegyikében személyre vonatkozik.) Például:

- (59) az illatok esszenciái lavinaszerűen hömpölyögtek a konyhába. Az illat-lavina **orron csapta** őket, Simon kéjesen nyújtózkodott, szabályosan belevetette magát a testet öltött illatorgiába. (#2561717)

Sajátos kategóriát alkotnak az ezen vonzatkerethez tartozó igei konstrukciók között az olyan kifejezések is, amelyekben az $N-(V)n$ *csap* egységként metaforizálódó kifejezésként fordul elő (vö. 1.3.). Egyértelműen ide sorolhatók azok az esetek, amelyeknek az alany-és/vagy tárgyesetű névszói komponense(i) nem egy adott személyre vagy állatra, hanem például elvont fogalomra vagy emberi közösségre utal(nak). Például:

- (60) A választók komoly figyelmeztetésben részesítették – vagy ahogy egyik-másik római elemző fogalmaz: alaposan **állon csapták** – az Olaszországot két éve kormányzó középbal Olajfa koalíció tagjait. (#181185370)

Az egységként metaforizálódó szerkezetek lehetnek konvencionális, frazémaszerű, viszonylag kötött kifejezések (pl. *pofán/pofon/arcon csap*), de éppígy lehetnek alkalmi, újszerű kifejezések is. Például a *fültövön csap* sem a Mazsola találati listáján, sem az MNSZ2 korpuszában nem fordul elő egységként metaforizálódó szerkezetként, a Google segítségével azonban a kifejezés ilyen (nem konvencionális) használatára is találhatunk adatokat.⁶⁷

- (61) **fültövön csap** a bölcselet: ki álljon ki érted, ha nem te magad? (Google)
 (62) **Fültövön csap** egy gondolat, minden nap találomra olvassak el pár oldalt a könyvből (Google)

Az egységként metaforizálódó szerkezetek és az ezek alapjául szolgáló, velük formai szempontból azonos kifejezések megkülönböztetése – vagyis az egyes szerkezeteknek a megnyilatkozói szándék szerinti értelmezése – bizonyos esetekben még a tágabb szövegkörnyezet ismeretében is rendkívül bizonytalan lehet. A *csap* N_1-t $N_2-(V)n$ keret esetében azonban a két típus a szövegösszefüggéseket tekintetbe véve rendszerint jól elkülöníthető

⁶⁷ Ezzel összefüggésben érdemes megemlíteni, hogy bár a (metaforikusan értett) *vmely testrészen csap vkit/vmit* konstrukció jelentése általánosan minden esetben 'ütésszerű hatást gyakorol vkire/vmire' formában adható meg, valószínűleg nem közömbös az sem, hogy $N-(V)n$ a test mely részét nevezi meg. Attól függően, hogy tulajdonképpeni jelentésében az adott *csap* N_1-t $N_2-(V)n$ kifejezés tipikusan milyen valóság-összefüggésekre vonatkozik, és milyen szubjektív érzetekkel, attitűdökkel kapcsolódhat össze, feltehetően részben más jellegű hatásra utal például a *fültövön csap*, mint a *gyomron csap* vagy a *pofán csap*. Ez azonban csupán a vizsgált anyag alapján felvetődő feltételezés, amelynek igazolásához, árnyalásához vagy elvetéséhez további, céltartó elemzések szükségesek.

egymástól: a megnyilatkozásban tipikusan szerepel legalább egy olyan nyelvi egység, amely egyértelművé teszi (vagy legalábbis valószínűsíti), hogy konkrét, fizikai értelemben vett ütésre utaló igei kifejezésről vagy frazémaszerű, egységként metaforizálódott szerkezeetről van-e szó. Ilyen egyértelműsítő nyelvi egység lehet például a (63) mondatban a *lakattal* vagy a (64)-ben a metonimikusan értett *Amerikát* – előbbi a *csap* tulajdonképpeni jelentését, utóbbi a *poján csap* szerkezet egységként metaforizálódott voltát jelzi:

(63) **Pofán csaptam** valakit egy lakattal. (#9798983)

(64) Azt hiszem, az a nő az egyféle vajjal, az adta az utolsó lökést, hogy megpróbáljam **poján csapni** Amerikát gyerekkorom fürdővíztől csöpögő bombájával. (#35111537)

A fentieket figyelembe véve a *csap* N_1 - t N_2 -(V) n vonzatkeretre vonatkozó korpuszadatok a vonzatok és az ige jelentései közötti összefüggés szempontja szerint a 3. és 4. táblázatban összegezhetők. A táblázatok első sorában – itt és a továbbiakban is – az az általános igei mozzanat szerepel, amely az adott táblázatban megjelenített kifejezések esetében meghatározó szerepet tölt be a *csap* jelentésének leírásában, a táblázatok utolsó oszlopai pedig azt mutatják meg, hogy az ige jelentésében az adott vonzatokkal együttállva mely specifikus mozzanatok lehetnek relevánsak (vagy a szinonímia [IV.1.] jelensége felől értelmezve: mely mozzanatok motiválhatják éppen a *csap* ige használatát). Egyes specifikus mozzanatok az adott jelentésű *csap* valamennyi vizsgált előfordulásában szerepet játszanak, míg mások csupán bizonyos kontextusokban, illetve bizonyos szövegösszefüggések között (vagyis csak bizonyos jelentésváltozatok esetében, vö. 1.1.) értelmezhetők a szóban forgó jelentés részeként. A táblázatokban ez utóbbi mozzanatok zárójelek között tüntetem fel. (A szemantikai elemzések módszereit a II.1. alponthban foglaltam össze. A *csap* jelentésében releváns jelentésmozzanatok rövid áttekintését l. a fenti 2.2.2. alponthban.)

<i>csap</i> N_1 - t N_2 -(V) n '(meg)üt vkit/vmit'			
[testrész]-(V) n	személy	személyt	'erővel', 'hirtelen', (<i>'csattanó hang[ot hallatva]'</i>), (<i>'relatív nagy felület[en érintkezve vele]'</i>)
		állatot	
	állat	személyt	'erővel', 'hirtelen', 'csattanó hang[ot hallatva]', (<i>'relatív nagy felület[en érintkezve vele]'</i>)
	tárgy		
	természeti jelenség (víz hullámok)		

3. táblázat. A *csap* N_1 - t N_2 -(V) n '(meg)üt vkit/vmit' konstrukció⁶⁸

⁶⁸ A táblázatokban szereplő kategóriák olyan mértékben általánosak, amilyen mértékben a rendelkezésre álló adatok lehetővé teszik az általánosítást. Ez magyarázza, hogy esetenként a vonzatok rendkívül általános szemantikai csoportjaival számolok (pl. *személy, jármű*), máskor pedig – ha például csupán néhány kifejezés tartozik az adott mintázathoz – nem vagy csak minimális mértékben általánosítok, és a táblázatban a konkrét példákat tüntetem fel.

<i>csap</i> N ₁ -t N ₂ -(V)n 'ütésszerű hatást gyakorol vkire/vmire'			
[testrészt]-(V)n	személy	személyt v. személyek egy csoportját	egységként metaforizálódó szerkezetekben: 'bántja, ill. kárt okoz neki', 'támadó szándék'
		államalakulatot	
		szervezet arculatát	
	természeti jelenség (fény v. légnemű entitás), szag/illat	személyt	'hirtelen', 'amit: erőteljes inger', ('nagy felület[en érintkezve vele]')

4. táblázat. A *csap* N₁-t N₂-(V)n 'ütésszerű hatást gyakorol vkire/vmire' konstrukció2.2.3.2. A *csap* N₁-t N₂-hOz vonzatkeret (145 találat)

Az igei vonzatok a *csap* N₁-t N₂-hOz vonzatkeret esetében is sajátos szemantikai csoportokba rendeződnek, illetve sajátos mintázatokat hoznak létre, amelyek szorosan összefüggnek az ige jelentéseivel és jelentésváltozási folyamataival is.

Az első nagyobb csoportot azok a kifejezések alkotják, amelyekben az ige jelentésének leírásában az 'okozza, hogy vki/vmi vkinek/vminek ütődjön' általános igei mozzanat játszik meghatározó szerepet. N-hOz ekkor a feldolgozott korpuszadatokban viszonylag nagyméretű és/vagy relatíve nagy sík felülettel rendelkező tárgyakra, illetve függőleges vagy vízszintes felületekre (pl. *falhoz, földhöz, a zongora fedeléhez, az úttesthez, az asztalhoz 'az asztal lapjához', a padlóhoz*) vonatkozik.⁶⁹ A tárgyragos főnév utalhat viszonylag kicsi, kézbe fogható tárgyakra, az ágensnél hangsúlyozottan kisebb és/vagy gyengébb élőlényekre (pl. kisebb állatra, kisgyerekekre, személyre) vagy csapadék szemcséire (pl. *jeges szemcsék*), illetve szemcsés csapadéokra (pl. *porhó*) is. Az ágens tipikusan személy, de esetenként lehet állat vagy természeti jelenség (pl. *vihar, szél, örvény, ár*), esetleg más nagy erejű, jelentős pusztításra, rombolásra képes entitás (pl. *bomba*) is.⁷⁰

Ezeket az eseteket tekinti át az alábbi, 5. táblázat, amelyből egyúttal az is láthatóvá válik, hogy a különböző jelentéscsoportokba sorolható vonzatokkal együtt állva az ige jelentésrendszerének mely (tétélezett) specifikus mozzanatai válnak relevánssá, illetve hangsúlyossá. Ezek a mozzanatok azonban – az előzőekben említettektől eltérően – nem elsődlegesen magát az ütést jellemzik, hanem gyakran sokkal inkább az ütő, lökő vagy dobó mozdulat következtében végbemenő ütközésre, a különböző (élő vagy élettelen)

⁶⁹ Itt említhető a [vkinek a] fejéhez *csap vmit* kifejezés is azokban az előfordulásokban, amikor konkrét fizikai mozg(at)ásról van szó (pl. *vázát, aranyföstékes csöbröt, szódavizes üveget*), azonban ekkor is az adott személy fejről mint egyfajta felületről – illetve nyelvileg felületként megkonstruált entitásról – van szó.

⁷⁰ Ebben a vonzatszerkezetben viszonylag nagy arányban fordulnak elő olyan egységként metaforizálódó szerkezetek is, mint például a *földhöz csap* és a *falhoz csap*. Ezeket azonban – mivel jelentésüket nem valamely, az ige jelentésében domináns általános igei mozzanat, hanem a szerkezet mint adott esetben frazémászerű egység egy általános mozzanata (pl. 'tönkretesz', 'károsít') határozza meg (vö. 1.3.2.) – a *csap* szóban forgó vonzatkeretét vizsgálva nem vettem tekintetbe.

entitások hirtelen és nagy erő hatására bekövetkező egymáshoz ütdődésére fókuszálva interpretálják a nyelvileg megjelenített szituációt. (A táblázatban zárójelben ez esetben is azokat a mozzanatok szerepeltetem, amelyek bizonyos esetekben – kontextustól, illetve szövegkörnyezettől függően – relevánsak lehetnek az ige adott jelentésében, más esetben azonban nem, vagy kétséges, hogy értelmezhetők-e a jelentés részeként. Az egyes mozzanatok forrásait és összefüggéseit összefoglalóan l. a 2.2.2. alpontban.)

<i>csap</i> N ₁ -t N ₂ -hOz 'okozza, hogy vki/vmi vkinek/vminek ütdődjön'			
fal- vagy földszerű (függőleges v. vízszintes) felülethez	személy(ek)	kisebb tárgyat	'erővel', 'hirtelen', ('hanghatás kíséretében'), 'nagy felület(en történő érintkezés)', ('akit: nem képes ellenállni')
		(kisebb/gyengébb) élőlényt	
		testrészt (pl. vki a talpát)	'erővel', 'hanghatás kíséretében', 'nagy felület(en történő érintkezés)'
	állat	személyt	'erővel', 'hirtelen', 'nagy felület(en történő érintkezés)', ('hanghatás kíséretében'), ('akit: nem képes ellenállni')
	természeti jelenség	személyt	'erővel', 'hirtelen', ('hanghatás kíséretében'), 'nagy felület(en történő érintkezés)', ('akit: nem képes ellenállni')
		tárgyat	'nagy erővel', 'nagy felület(en történő érintkezés)', 'hirtelen', ('hanghatás kíséretében')
		csapadékot	'nagy erővel', ('hirtelen'), 'nagy felület(en történő érintkezés)'
	nagy erejű, rombolásra képes entitás	személyt	'nagy erővel', ('akit: nem képes ellenállni'), 'hirtelen', 'hanghatás kíséretében'
tárgyhoz	személy(ek)	kisebb tárgyat	'erővel', 'hirtelen', 'hanghatás kíséretében'
személyhez	természeti jelenség	személyt	'nagy erővel', 'hirtelen', ('hanghatás kíséretében'), 'nagy felület(en történő érintkezés)', ('akit: nem képes ellenállni')

5. táblázat. A *csap* N₁-t N₂-hOz 'okozza, hogy vki/vmi vkinek/vminek ütdődjön' konstrukció⁷¹

Viszonylag kiterjedt csoportot alkotnak azok a *csap* N₁-t N₂-hOz szerkezetek, amelyekben a *csap* a 'hozzáad: okozza, hogy vmi vminek a része legyen' általános igei mozzanatot

⁷¹ Az 5. táblázatban szereplő példákat figyelembe véve, de sajátos, mintázatba nem illeszthető esetként említhető az a szerkezet is, amelyben a *csap* jelentése az 'okozza, hogy vki vkivel kapcsolatban legyen/maradjon' általános igei mozzanattal összefüggésben értelmezhető. Ez a hapax egy hasonlóra épülő kifejezés részeként jelenik meg, amelyben a személyek közötti kapcsolat metaforikus értelemben vett közelségként, az ezt előidéző hatás pedig a tenger hullámaihoz hasonlóan erős (külső) hatásként konstruálódik meg, amelynek a szóban forgó személyek mintegy ki vannak szolgáltatva: *Mi tarthat össze két embert? A mi esetünkben többek közt a fájdalom, a közös fájdalom, amelyik időnként mint a tenger egymáshoz csapja őket.*

specifikálja. Ezekben az esetekben a *-hOz* ragos névszók szemantikai csoportokba rendezése a korábbiakban tárgyaltakhoz képest kevésbé egyértelmű: ez a vonzat számos különböző minőségű, jellegű entitásra vonatkozhat (pl. a *csomaghoz*, az *ünnepekhez*, az *értéktözsdehez*, a *Széchenyi-terv informatikai fejezetéhez*), amelyeket ebben az esetben az a döntő sajátosságuk köt mégis össze egymással, hogy a szóban forgó vonzatkeretben mindegyik valamiféle egységként értelmeződik. Ezek az egységek azonban számos különböző szempont szerint szerveződhetnek – lehet szó például kisebb tárgyakból álló csomagról, pénzügyi keretről vagy akár tanulók egy csoportjáról –, és ennek megfelelően jelentősen eltérhetnek egymástól abban a tekintetben is, hogy milyen jellegű entitásokat foglalnak magukba, illetve milyen jellegű entitásokból állnak össze. Ebből következik, hogy az ilyen típusú szerkezetekben – a *-hOz* ragos névszóhoz hasonlóan – a tárgyként megjelenő elemek sem sorolhatók be jól körvonalazható szemantikai csoportokba: legfontosabb közös jellemzőjük, hogy egy nagyobb egység részeire utalnak, pontosabban olyan entitásokat neveznek meg, amelyeket az adott kifejezésben a megnyilatkozó valamely nagyobb egység részeként interpretál nyelvileg. (Itt tehát a főnevek szemantikai csoportját összetartó közös mozzanat csak az adott konstrukcióhoz kötötten rajzolódik ki, válik értelmezhetővé.) Az alanyesetű főnév az ilyen típusú szerkezetek mindegyikében személyre, esetleg személyek egy csoportjára vonatkozik. Például:

- (65) a Székelyföldön, amelynek lakossága nagyjából színmagyar, 2-3 román gyermek kedvéért is létrehoztak román tanítási nyelvű osztályokat, mégpedig olyanformán, hogy hozzájuk **csaptak** 22-23 magyar gyermeket (#40160651)
- (66) a szerkesztőség is teljes létszámban munkához fogott, hacsak valaki nem **csapta** az ünnepekhez [‘az ünnepekkor kivett szabadnapokhoz’] kihasználatlan szabadnapjait (#49040471)
- (67) A boltos tévedésből, vagy hogy szabaduljon tőle, egy cirillbetűs Gorkij kötetet **csapott** a csomaghoz (#34138454)
- (68) A legtöbb helyen van belépődíj, amit általában a fogyasztáshoz [‘a fogyasztás költségeihez’] **csapnak**. (#91209341)

Ezekben az esetekben a *csap* nem konkrét, fizikai értelemben végbemenő cselekvésekre, mozdulatokra vonatkozik (vagyis nem pl. a ’juttat[vmi v hová]’ általános mozzanattal összefüggésben értelmezhető); az itt tárgyalt jelentései – a korábban említettekhez képest – jelentős mértékben eltávolodtak a tulajdonképpeni jelentéstől. A *csap* használatát ekkor elsősorban az motiválja, hogy szóban forgó jelentésében (kontextustól függően) ötletszerűségre, önkényességre és/vagy hanyagságra, illetve a tervezés / a megfontoltság hiányára utal.⁷² Ezenkívül bizonyos esetekben, személyekre vonatkoztatva a ’kényszerítve’ és az ezzel szorosan összefüggő ’akit: nem tud ellenállni’, valamint a személy tárgyasítását implikáló ’akit: kiszolgáltatott’ specifikus mozzanatok is szerepet játszhatnak a jelentés leírásában (vö. 2.2.2.).

⁷² Az itt felsorolt mozzanatok feltehetően a tulajdonképpeni jelentés ’hirtelen’ mozzanatából kiindulva értelmezhetők (vö. 2.2.2.).

Az alábbi, 6. táblázatban az egyes cellákban felsorolt specifikus mozzanatok az (adott szemantikai csoportokba tartozó vonzatokkal álló) ige jelentésének akár együttesen, akár vagylagosan a részei lehetnek – a tágabb szövegösszefüggések, illetve a nyelvileg megjelenített szituáció sajátosságainak függvényében. Ezeket a sajátos, gyakran újszerű kifejezéseket minden esetben a maguk egyediségében érdemes vizsgálni, hiszen csak így ragadható meg, hogy mely mozzanatok, mozzanatvariánsok (vö. 1.1.) értelmezhetők relevánsnak a *csap* adott jelentésében.

<i>csap</i> N ₁ -t N ₂ -hOz 'hozzáad: okozza, hogy vmi vminek a része legyen'				
egységhez, ill. egységként értelmezett entitáshoz	tárgyhoz (pl. <i>csomaghoz</i>)	személy(ek)	az adott egységhez hasonló(nak tartott) egység(ek)et	'odafigyelés nélkül' / 'tervezés nélkül' / 'hirtelen' / 'hanyagul' / 'ötletszerűen' / 'önkéntesen'
	közigazgatási egységhez			
	intézményhez			
	elvont jelenséghez			
pénzügyi kerethez (mint egységhez)		személy(ek) v. személyek egy csoportja	egy adott összeget	
csoporthoz (mint egységhez)			személyt, állatot v. csoportot	'odafigyelés nélkül' / 'megfontolás nélkül' / 'tekintet nélkül az illető akaratára' / 'hanyagul' / 'kényszerítve', 'akit: nem tud ellenállni', 'akit: kiszolgáltattott' / 'hatalmi eszközökkel' ⁷³

6. táblázat. A *csap* N₁-t N₂-hOz 'hozzáad: okozza, hogy vmi vminek a része legyen' konstrukció

Hasonló, az előzőtől részben mégis különböző eset, amikor a konstrukció azt fejezi ki, hogy egy személy vagy személyek egy csoportja valaminek a részeként értelmez, kategorizál egy entitást, illetve sajátos (önkéntes) módon osztályozza a szóban forgó jelenségeket. Például:

- (69) én költői képen nemcsak a poétika szentesített fogalmait értem, a hasonlatot, a metaforát, a metonímiát, hanem hozzájuk **csapom**, önkényesen, de megfontoltan, az úgynevezett leírást is (#33040859)
- (70) az USA például nem hivatalosan a Balkánhoz **csap** minket (#170756538)

⁷³ Ez utóbbi mozzanat azzal függ össze, hogy az ilyen típusú szerkezetek eredetileg valószínűleg állatok (gyakran valamilyen eszközzel, pl. ostorral történő) telerésére vonatkoztak.

A *csap* használatának motivációját ezekben az esetekben – a 6. táblázatban szereplő használatokhoz hasonlóan – elsődlegesen az ige tulajdonképpeni jelentésének ’hirtelen’ mozzanatával összefüggő, arra épülő ’önkéntesen’ és/vagy (kontextustól függően) ’ötletszerűen’⁷⁴ specifikus mozzanatokban kereshetjük.

<i>csap</i> N ₁ -t N ₂ -hOz ’vhová sorol: vminek a részeként értelmez vmit’				
egységhez, ill. egységként értelmezett entitáshoz	földrajzi, vagy közigazgatási egységhez	személy(ek) v. személyek egy csoportja	az adott egységhez hasonlóan tartott egység(ek)et	’önkéntesen’, ’ötletszerűen’
	elvont kategóriához			

7. táblázat. A *csap* N₁-t N₂-hOz ’vhová sorol: vminek a részeként értelmez vmit’ konstrukció

2.2.3.3. A *csap* N-bA vonzatkeret (429 találat)

A *csap* N-bA vonzatkeretben – bár az ide sorolható találatok száma nem számottevően nagyobb – az előzőekhez képest a *csap* ige több különböző jelentésében fordulhat elő, illetve változatosabbak azok az általános igei mozzanatok is, amelyek az ige itt említhető jelentéseiben dominánsnak tekinthetők. Érdekes ezenkívül kiemelni, hogy a szóban forgó vonzatkerethez tartozó szerkezetek jelentős része hapax-, illetve neologizmuszerű kifejezés vagy éppen viszonylag nagy mértékben kötött, frazémajellegű szerkezet, de előfordul az is, hogy egy-egy kifejezés a két kategória (a hapaxok és a frazémák) metszéspontjában álló újszerű frazémavariánsnak tekinthető (ilyen pl. a *mi csapott vkibe?* a konvencionális *mi ütött vkibe?* ’mi történt vele?’ helyett).

A *csap* N-bA vonzatkerethez tartozó első csoportba azokat a szerkezeteket soroltam, amelyekben az ige jelentése a ’(magasból földet érve) nekiütközik vminek’ általános mozzanatot alapul véve ragadható meg. Ezekben a kifejezésekben a *csap* az esési, illetve ütközési folyamatot a passzív oldala felől ábrázolja, vagyis az ige jelentése lényegében a *csapódik* jelentésének feleltethető meg – fontos különbség azonban, hogy a *csap* használatával a megnyilatkozó az adott folyamatot aktív cselekvésként, a becsapódó entitást (mint páciens) pedig aktív cselekvőként konstruálja meg nyelvileg. Az alany az ilyen típusú szerkezetekben minden esetben a magasból érkező, nagy erejű és a földön, pontosabban a becsapódása helyén jelentős pusztításra képes entitásra (pl. villámra vagy bombára) utal, míg a -bA ragos főnév elvileg bármilyen fizikai létezőre vonatkozhat, amely a pusztítás áldozata, illetve célpontja lehet – bár a feldolgozott korpuszadatokban tipikusan területet vagy épületet, intézményt nevez meg.

⁷⁴ Az önkényesség és az ötletszerűség mozzanata közvetetten épül a ’hirtelen’ mozzanatra – ennek alapja elsősorban az az összefüggés, hogy a hirtelenség gyakran összekapcsolódik a tervezés, a megfontolás hiányával, illetve a spontaneitással (l. még: 3.), ezek pedig könnyen vezethetnek önkényes, ötletszerű, nem kellően megalapozott döntésekhez, besorolásokhoz.

Amennyiben *N-bA* személyre utal, és alanyesetű főnévként a *villám*, a *mennykő*, *ménkü* stb. szavak valamelyike jelenik meg a szerkezetben, az ige pedig felszólító módban áll, a kifejezés egésze nem tényleges villámcsapásra vonatkozik, hanem átkozódásként értelmeződik. (Ezeket az adatokat az alábbi, 8. táblázatban azonban nem kezelem külön kategóriaként.)

<i>csap N-bA</i> '(a magasból földet érve) nekiütközik vminek'		
élőlénybe	villám/mennykő/ménkü/stb.	'hirtelen', 'nagy erővel' / 'ami: nagy erejű', (hanghatás kíséretében)
épületbe		
területbe		
tárgyba		
épületbe	üstökös	
személybe	bomba, gránát	

8. táblázat. A *csap N-bA* '(a magasból földet érve) nekiütközik vminek' konstrukció

A *csap N-bA* 'jut: kerül vhová, lesz vhol' jelentésű konstrukcióban szintén a passzív oldal kerül előtérbe: a *csap* ütközési, illetve csapódási folyamatra utal, azt jeleníti meg aktív cselekvésként. Ennek jellegzetes példája, amikor természeti jelenségek (pl. *szél*, *hó*, *köd*, *pára*) konstruálódnak meg aktorként a nyelvi kifejezésben. Amennyiben az adott jelenség – a megnyilatkozó észlelése/interpretációja szerint – nagy erővel és/vagy nagy intenzitással jellemezhető (pl. erősen fúj a szél, intenzíven havazik), és hirtelen erős, szinte ütősszerű hatást tesz valamely személyre, az adott folyamat megragadható a *csap* igével is. A *-bA* ragos névszó ilyenkor tipikusan az arcot (pontosabban valakinek az arcát) vagy az arc egy részét nevezi meg.

Hasonló eset, amikor szagok, illatok, hangok vagy fények interpretálódnak mintegy a személynek ütköző, hirtelen, illetve váratlanul erőteljes hatást kiváltó aktorokként. Ekkor a nyelvi kifejezésben *N-bA* gyakran nem egészlegesen az arcot, hanem az adott típusú ingert feldolgozó érzékszervet nevezi meg (pl. *vkinek az orrába csap vmilyen szag/illat*, *szemébe csap a fény*, *fülébe csap a hang*). Az intenzitás és az erőteljesség ezekben a példákban elsődlegesen a névszó által jelölt entitás(oka)t – tehát pl. a hangokat vagy az illatot – jellemzi; a *csap* jelentésének az erővel és az intenzitással összefüggő mozzanatai csupán még inkább hangsúlyossá teszik, nyomatékosítják ezt a sajátosságot, amelyet az esetek egy részében a szerkezetben megjelenő jelző(k) is specifikál(nak). Például:

(71) A kisváros izzó fénye arcukba **csap**. (#13437551)

Szintén a 'jut: kerül vhová, lesz vhol' jelentésű *csap N-bA* konstrukcióhoz tartoznak azok a kifejezések, amelyekben az intenzívként érzékelt/megjelenített (fény- vagy hang)hatás, illetve szag egy adott helyiségbe vagy térrészbe jut olyan módon, hogy betölti a szóban

forgó teret vagy térrészt. Az ilyen kifejezések azonban nem szükségszerűen csak külső hatásra vonatkozhatnak (pl. *könny csap vkinek a szemébe*).⁷⁵

csap N-ba 'jut: kerül vhová, lesz vhol'			
[vkinek az] arcába, ill. az arc vmely részébe	[vkinek az] arcába, orrába, szemébe	csapadék (pl. hó, gőz, köd, pára)	'hirtelen', 'intenzíven: nagy mennyiségben', 'erőteljes hatást keltve'
	[vkinek az] arcába, hátába	[vmilyen] levegő v. légáramlat (pl. szél, huzat, hideg 'hideg levegő')	'hirtelen', 'nagy erővel', 'erőteljes hatást keltve'
	[vkinek az] arcába, szájába	víz, vízcsepp, hullám	'hirtelen', ('nagy erővel'), ('nagy felületen'), ('erőteljes hatást keltve')
	[vkinek az] orrába, arcába	illat, szag	'hirtelen', 'ami: intenzív', 'erőteljes hatást keltve'
		füst	'hirtelen', 'ami: intenzív (sűrű)'
	[vkinek a] szemébe	könny	'ami: (ki)csapódik', 'hirtelen' (v. 'váratlanul')
	[vkinek az] arcába, fülébe	hang	'hirtelen', 'ami: intenzív', 'erőteljes hatást keltve'
helyiségbe vagy épületbe (pl. kajútbe, cellába, szobába)		hang	'hirtelen', 'ami: intenzív', ('erőteljes hatást keltve')
		fény	
		szag	
bokorba		szél	'ami: intenzív', 'nagy erővel'

9. táblázat. A *csap N-ba* 'jut: kerül vhová, lesz vhol' konstrukció

Szintén a 'vhová kerül' általános igei mozzanattal összefüggő sajátos kategóriaként említhető az egységként metaforizálódó (vö. 1.3.2.) *magasba csap*, amelynek metaforikus jelentései feltehetően a viszonylag konvencionális *magasba csapnak a lángok* kifejezés analógiájára jöttek létre – összefüggésben azzal, hogy a lángok vertikális kiterjedése az égési folyamat egyre intenzívebbé, erőteljesebbé válását jelzi. A kifejezés vonatkozhat tényleges emelkedésre, illetve felfelé irányuló mozgásra is (a lángok mozgására való utalás mellett itt említhető pl. *a szoknya* vagy *a [víz]hullám a magasba csap* szerkezet is), de jellemzőbb, hogy valamiféle fokozódásra vagy terjedésre, így például indulatok

⁷⁵ Ide sorolható a táblázatban felsoroltakon kívül a *célba csap* '[úszó] célba ér' szerkezet is, amely azonban sajátos használati körrel jellemezhető, egységként rögzült és specifikusan az úszáshoz mint sporthoz kötődő frazémaként értelmeződik. A *csap* használatát ezekben a kifejezésekben elsősorban az motiválhatja, hogy az úszó mintegy csapja a vizet, célba érésekor pedig lendületes, erőteljes mozdulattal megérinti a medence falát (vagyis ráüt a medencére). Ez a szerkezet azonban a feldolgozott korpuszadatok szerint semmilyen más kontextusban nem fordul elő. A kifejezés erőteljes kötöttsége, illetve frazémajellege miatt a 9. táblázatban nem jelenik meg.

egyre intenzívebbé válására vagy bizonyos tendenciák, jelenségek, viselkedésmódok térnyerésére utal.

A szerkezet mint egység metaforizációjának fontos motivációja lehet, hogy az indulatok, érzelmek gyakran a tűzzel, illetve az égéssel, lángolással kapcsolódnak össze a nyelvben (vö. pl. Kövecses 2005, Cameron–Deignan 2006); erre utalnak azok a kifejezések is, amelyekben az indulatokat vagy érzelmeket expliciten lángként vagy tűzként interpretálja a megnyilatkozó (pl. *a szenvedély lángjai*). Ugyanakkor a példák egy részében – különösen amikor valamilyen nagy erejű, elsöprő, de csupán időszakosan terjedő vagy ciklikusan változó intenzitású/kiterjedésű/jelentőségű jelenségről van szó – a *magasba csap* sokkal inkább a hullámok mozgását, illetőleg a hullámozó mozgás sajátosságait alapul véve érthető. Ezekben az esetekben is előfordul, hogy a szóban forgó jelenség expliciten hullámként vagy hullámhoz hasonlítva konstruálódik meg nyelvileg:

- (72) Indiától Ausztráliáig világszerte **magasba csaptak** az érzelmek hullámai az Oscar-jelölések bejelentése nyomán (Google)
- (73) a Wagner körüli izraeli és németországi vita szenvedélyhullámai ismét **magasba csaptak** (#197090058)

Az ige, illetve az igei konstrukció mint egység jelentésére ezekben az esetekben – mivel az N-bA a frazémán belül kötött – elsődlegesen az alany jelentése enged következtetni. Például:

- (74) az árboc tetején levő rézgömbből több száz lábnyi **magasba csaptak** a lángnyelvek (#241706954)
- (75) a szabadságakarat **magasba csapott** (#23447138)
- (76) **magasba csapott** a bűnözés, a kábítószer-fogyasztás (#161699874)

A (74) szövegrészletben a *lángnyelvek* (és a *több száz lábnyi*) jelzi, hogy az igei kifejezés a konkrét, fizikai értelemben vett lángok térbeli terjedésére vonatkozik. A (75) példa esetében a *szabadságakarat* utal arra, hogy a *magasba csap* valamiféle indulat, szándék egyre erőteljesebbé válását és/vagy esetleg egyre szélesebb körökben való megjelenését jelöli, a (76)-ban pedig a *bűnözés* és a *kábítószer-fogyasztás* kifejezések alapján következtethetünk arra, hogy egy jelenség terjedéséről van szó.

Az alábbi, 10. táblázat mindezeket tekintetbe véve nem specifikusan a *csap* ige, hanem a *magasba csap* mint egységként metaforizálódó szerkezet jelentéseit veszi számba. (Az ige és az igei konstrukció jelentése közötti főbb összefüggésekről röviden lásd az 1.3. alpontot.)

<i>csap N-bA</i> → a <i>magasba csap</i> mint kötött (és továbbmetaforizálódó) szerkezet		
(a) <i>magasba</i>	szoknya	'emelkedik', 'hirtelen', 'lendületes mozgás'
	hullámszirt	'emelkedik', 'hirtelen', 'erőteljes mozgás'
	nevetés, röhögés	'egyre hangosabb/intenzívebb lesz'
	hullámok (met.), ill. vminek a hullámai	'egyre erősebb/kiterjedtebb/nagyobb (stb.) lesz' (+ a <i>hullám</i> metaforizálódása: elsőprő és időszakos terjedés; esetleg közvetett, távoli következmények)
	irodalmi csoportosulás [expliciten hullámhoz hasonlítva]	
	a lángok/lángnyelvek	'egyre magasabbra emelkednek'
	a pernyefelhő	
	a szenvedély lángjai	'egyre erősebb, nagyobb (stb.) lesz' (+ a <i>láng</i> metaforizálódása: intenzív, erőteljes [érzelem, indulat])
	vágy, indulat, akarat	'egyre nagyobbá vagy intenzívebbé válik; fokozódik'
	gondolat, eszme (<i>ó dai magas-ságokba</i>)	emelkedettség, met. értelemben vett (szellemi) magasság
	költészet[e vkinek]	
	a bűnözés, a kábítószer-fogyasztás	'egyre kiterjedtebbé, elterjedtebbé válik'

10. táblázat. A *magasba csap* frazémaszerű kifejezés jelentései

A *csap* tulajdonképpeni és metaforikus jelentéseiben is gyakran utal ütésre vagy olyan folyamatra, történésre, amely ütésszerűen erős hatást gyakorolhat valakire. Ilyen, az ütéssel vagy ütésszerűséggel összefüggő jelentések a *csap N-bA* vonzatkeretben is előfordulnak.

A '(meg)üt vkit/vmit' általános jelentésmozzanattal összefüggésben értelmezhető *csap N-bA* szerkezetek igei eleme tehát konkrét, fizikai értelemben vett ütésre vagy – amennyiben az ágensként megkonstruált entitás növény, állat vagy tárgy – ütésszerű érintkezésre vonatkozik, így specifikus jelentésmozzanatai (pl. 'hirtelen', 'erővel') is egy konkrét, jól megragadható cselekvéshez vagy történéshez, illetve annak a sajátosságaihoz, sajátos módjához kötődnek. A *-bA* ragos főnév ezekben a kifejezésekben tipikusan – a feldolgozott korpuszadatokban csaknem kizárólagosan – a szóban forgó személy testének valamely részét (gyakran az arcát) nevezi meg, de esetenként utalhat tárgyra, falra vagy falszerű felületre is. Az alanyként megjelenő névszó pedig személyre, állatra, növényre, esetleg tárgyra vonatkozik (bár utóbbi esetben metonimikusan szintén utalhat személyre is, hiszen pl. a *vkire csap az oros* kifejezés esetében az oros valójában a cselekvés eszköze, míg a tényleges cselekvő egy személy).

<i>csap N-bA</i> '(meg)üt vkit/vmit'		
[vkinek] vmely testrészébe (de nem az arcába)	személy	'hirtelen', 'erővel', ('csattanó hang[ot hallatva]' / 'hanghatás kíséretében')
[vkinek az] arcába	személy	'hirtelen', 'erővel' (tul. v. met.), ⁷⁶ ('csattanó hang[ot hallatva]' / 'hanghatás kíséretében')
	öklöl [tkp. személy az öklével]	'hirtelen', 'erővel'
	ág, levél, fű, sás	'hirtelen', ('erővel'), ('hanghatás kíséretében')
	állat (madár [szárnyával], sikló)	'hirtelen', 'erővel', ('nagy felület'), ('csattanó hang[ot hallatva]' / 'hanghatás kíséretében')
	ostor [tkp. valaki az ostorral]	'hirtelen', 'erővel', ('csattanó hang[ot hallatva]' / 'hanghatás kíséretében')
	ruhanemű [szárítón lógva]	'hirtelen', 'erővel', ('nagy felület'), ('hanghatás kíséretében')
felületbe (pl. <i>falba</i>) v. tárgyba	személy	'erővel', 'hirtelen', ('nagy felület'), ('csattanó hang[ot hallatva]' / 'hanghatás kíséretében')

11. táblázat. A *csap N-bA* '(meg)üt vkit/vmit' konstrukció

Az ütéssel hozhatók összefüggésbe azok az egységként metaforizálódó szerkezetek is, amelyek arra utalnak, hogy két vagy több személy valamiféle megállapodás, egyezség, alku létrejöttékor (lendületesen) kezét fog egymással, illetve egymás kezébe/tenyerébe/markába üt. Az ilyen típusú kifejezések esetében azonban – mivel az igei szerkezet tulajdonképpeni jelentésében gyakran ugyanazon jelenetekre vonatkozhat, mint metaforikus jelentésében – sokszor még a tágabb szövegösszefüggések ismeretében is rendkívül nehéz vagy éppen lehetetlen megállapítani, hogy az adott megnyilatkozásban tulajdonképpeni vagy metaforikus (egységként metaforizálódott) jelentésű kifejezésről van-e szó. Csupán az válik egyértelművé, hogy a jelenet szereplői megállapodnak egymással – az azonban, hogy ezt a megállapodást kíséri-e tényleges kézfogás, rendszerint nem kikövetkeztethető. A tulajdonképpeni és a metaforikus jelentésű *kezébe/tenyerébe/markába csap* szerkezetek elkülönítése csak akkor lehet problémátlan, ha az egyik (esetleg mindkét) szereplő elvont fogalom vagy személyek egy csoportja (pl. *vki a párt / az ördög tenyerébe csap*).

A *csap N-bA* szerkezetek kifejezhetnek ezenkívül ütésszerű (vagy akként interpretált) mozdulatokat olyan esetekben is, amikor nincs szó tényleges ütésről, ütközésről,

⁷⁶ A legtöbb esetben (az ide sorolható 23 találat közül 17-ben) a szöveggörnyezetből egyértelművé válik, hogy tényleges ütésről van szó (pl. *ököllel, részegen, a csővel, teljes erejéből, a vizes lepedővel [csap arcon vki vkit]*), további háromban valószínűsíthető ez az értelmezés, egy esetben pedig azt teszi világossá a szöveggörnyezet, hogy a szerkezet egységként metaforizálódott ([a szerző] *nem a komikum hatásosabb, de gyakran képcsökkentő mivoltát használja ki, nem a pamflet öklével csap az áligazságok arcába*).

illetve felületek érintkezéséről. Ekkor *N-bA* vagy a levegőre utal, vagy valamilyen irányt nevez meg, az alanyesetű főnév (az itt említhető korpuszadatok mindegyikében) személyre vonatkozik, az ige jelentésének specifikus mozzanatai pedig a konkrét mozdulatot jellemzik.

<i>csap N-bA</i> 'ütésszerű mozdulatot tesz'		
a levegőbe	személy	'hirtelen', 'lendülettel', ('erővel')
adott irányba (pl. <i>a hang irányába</i>)		

12. táblázat. A *csap N-bA* 'ütésszerű mozdulatot tesz' konstrukció

A nyelvileg a *csap* ige alkalmazásba vételével megkonstruált folyamatoknak gyakran fontos vetülete, hogy hirtelen (vagy váratlanul) erős hatást válthatnak ki. (Az egyes specifikus mozzanatok viszonyáról részletesebben lásd a 2.2.2. és a 4.2. alpontot.) A *csap* metaforikus jelentéseinek egy csoportjában éppen ez a mozzanat kerül előtérbe, és válik a jelentést meghatározó központi mozzanattá. (Ez a csoport nem különül el élesen a 9. táblázatban említett 'jut: kerül vhova, lesz vhol' csoporttól, itt azonban tipikusan elvont, vagy legalábbis fizikailag általában nem megragadható entitásokról van szó, amelyek – bár metaforikusan leírhatók egyfajta mozgásként, áramlásként – elsődlegesen az általuk kiváltott hatás felől értelmezhetők.)

Az 'ütésszerű hatást gyakorol vkire/vmire' jelentésű *csap N-bA* konstrukciókban az *N-bA* személyre, illetve a személy arcára, az adott érzet/inger/érzelem/hatás feldolgozásáért felelős érzékszerveire, testrészeire vagy tudatára utal, míg ágensként a hatást kiváltó tényező, jelenség, gondolat, érzés jelenik meg (antropomorfizáltan, aktív cselekvőként) a konstrukcióban. Az ige jelentésének leírásában ekkor – a 'hirtelenség' és az 'ami: intenzív/erőteljes' mozzanatok mellett – szerepet játszhat a kiszolgáltatottsággal összefüggő 'kikerülhetetlenül' és/vagy 'kontrollálhatatlanul' mozzanat is. A külső (pl. fény-)hatások, ingerek léte és észlelése egyaránt független lehet a személy akaratától, de az ide sorolt kifejezésekben a személyben keletkező érzések, érzetek, mentális tartalmak is mintegy külső erőkként konstruálódnak meg nyelvileg, amelyek nem állnak (vagy nem teljes mértékben állnak) az adott személy ellenőrzése/uralma alatt, és amelyeknek így az adott személy ki van szolgáltatva.

<i>csap N-ba</i> 'ütésszerű hatást gyakorol vkire/vmire'		
[vkinek az] arcába	érzés (pl. <i>aggodalom</i>)	'ami: intenzív', 'hirtelen', 'erőteljes hatást keltve', 'kontrollálhatatlanul'
	gondolat, eszme	'hirtelen [nyilvánvalóvá válik]', 'erőteljes hatást keltve', 'kikerülhetetlenül'
	szövegostor ['durva szöveg']	'hirtelen', 'erőteljes hatást keltve'
[vkinek az] arcába, szemébe	fény, szín	'hirtelen', 'ami: intenzív', 'erőteljes hatást keltve'
[vkinek a] szemébe	látvány, ill. vminek a látványa	'hirtelen', 'ami: intenzív', 'erőteljes hatást keltve'
[vkinek a] tudatába, elméjébe	jóslat	'hirtelen', 'erőteljes hatást keltve'
	érzés	'ami: intenzív', 'hirtelen', 'erőteljes hatást keltve', 'kontrollálhatatlanul'
[vkinek a] fejébe	a bódulat	'hirtelen', 'kikerülhetetlenül'
személybe	felismerés, vminek a tudata	'ami: intenzív', 'hirtelen', 'erőteljes hatást keltve', 'kikerülhetetlenül'/'kontrollálhatatlanul'
	érzés, érzelem	
	(negatív) jelenség	'hirtelen [nyilvánvalóvá válik]', 'erőteljes hatást keltve', 'kikerülhetetlenül'
[vkinek a] vállaiba, hátába, ágyékába	égető nyilallás	'ami: intenzív', 'hirtelen', 'erőteljes hatást keltve', 'kikerülhetetlenül'

13. táblázat. A *csap N-ba* 'ütésszerű hatást gyakorol vkire/vmire' konstrukció

A *csap N-ba* esetenként utalhat a valamibe való – konkrét vagy metaforikus értelemben vett – belekerülésre is. Ekkor az igei konstrukció azt fejezi ki, hogy valamely személy vagy állat (esetleg tárgy) behatol valamilyen anyagszerű vagy akként interpretált közegbe – ez lehet egy konkrét tér vagy térrész, de lehet akár egy csoportosulás is, amely bizonyos mértékig akadályozza, megnehezíti, illetve lelassítja a szóban forgó személy, állat vagy tárgy mozgását. Például:

- (77) Jani mint új veszedelem **csapott** a harminc-negyven főnyi tömegbe; hatalmas tempókkal utat nyitott (#34542875)

Mivel ehhez a csoporthoz kevés korpuszadat áll rendelkezésre, ebben az esetben nem volt lehetőség nagyobb mértékű általánosításokat tenni, illetve a korábbiakhoz hasonlóan általános szemantikai csoportokba rendezni a szerkezet névszói elemeit. Az alábbi, 14. táblázat így általában csupán a konkrét példákat tartalmazza.

<i>csap N-bA</i> 'belemegy, ill. behatol vmibe'		
az ablak világosságába	repülő állat (madár, lepke)	'hirtelen' (+ a <i>csap</i> használatát motiválhatja a szárnyak csapó mozgása is)
a varjúsereg közepébe		'hirtelen', 'erővel [leküzdv az ellenállást]'
tömegbe	személy	'hirtelen', 'erővel [leküzdv az ellenállást]'
felületbe (pl. <i>falba</i>) v. tárgyba	a markológép kanala (a ház oldalába)	'hirtelen', 'erővel', ('nagy felület')

14. táblázat. A *csap N-bA* 'belemegy, ill. behatol vmibe' konstrukció

A kevés példa ellenére az ide sorolható kifejezések fontos szerepet játszhatnak a *csap* jelentésszerkezetének feltárásában, hiszen ezekkel összefüggésben értelmezhetők a – gyakran igekötős igét tartalmazó, de az igekötő nélküli *csap*-pal is előforduló – *vminek a közepébe/sűrűjébe csap* és a [*bele*]*csap a lecsóba* 'hirtelen, lendületesen, energikusan elkezd vmit, ill. elkezd vmivel foglalkozni' (~ *beleveti magát vmibe*) szerkezetek is. Ezek a frazémászerű, konvencionális szerkezetek pedig – a szintén frazémászerű, azonban egy konkrét cselekvés elkezdésére utaló, egységként metaforizálódó a *húrokba csap* kifejezés⁷⁷ mellett – valószínűleg nagymértékben hozzájárultak ahhoz, hogy a *csap* igének létrejöhessenek olyan jelentései, amelyeket a 'belekezd vmibe, ill. elkezd foglalkozni vmivel' általános igei mozzanattal körvonalazhatunk. Például:

- (78) Húha, mármár értekezésbe **csapnak** itten a húrok helyett a nemes delnők és combos úrifiúk. (#131450306)
- (79) megint elhamarkodva (a lehetséges okok végiggondolása nélkül) **csaptál** a billentyűzetbe. (#87693732)
- (80) Most a színek kényszerítenek szelíd ünneplésre, a fekete kendők, kalapok. Felülről nézve alaktalan, sötét tenger, énekbe ['éneklésbe'] **csap**, felmorajlik... (#7713061)

Ezekben az esetekben az alanyesetű főnév személyre, személyek egy csoportjára, esetleg (egyetlen példában) állatra utal, *N-bA* egy tevékenységet nevez meg, az ige jelentését pedig – kontextustól függően – a hirtelenség és a lendületesség, illetve az ezekkel összefüggő, ezekre épülő elvontabb specifikus mozzanatokat (pl. 'meggondolatlanul', 'spontán', 'ötletszerűen'; vö. 4.2.) alapul véve írhatjuk le.

⁷⁷ A *húrokba csap* 'elkezd vmit' a konkrét fizikai értelemben vett mozgásra, aktivitásra, illetve annak elkezdésére utaló a *húrokba csap* kifejezésre ('húros hangszere[n] [pl. hárfán vagy gitáron] zenélni kezd' + 'csapó mozdulattal') épül rá.

A 15. táblázatban felsorolt specifikus mozzanatok – akárcsak a *csap* N₁-t N₂-hOz 'hozzáad: okozza, hogy vmi vminek a része legyen' (6. táblázat) esetében – az ige alábbi megadott jelentéseinek a körvonalazásában akár együttesen, akár vagylagosan szerepet játszhatnak. (Tehát nem szükségszerűen merül fel minden mozzanat minden jelentésben, illetve a mozzanatok egy része nem feltétlenül azonos mozzanatvariánsként tételveződik egy-egy jelentésben, vö. 1.1., 4.2.)

<i>csap</i> N- <i>ba</i> 'belekezd vmibe, ill. elkezd foglalkozni vmivel'		
tevékenységbe (pl. a <i>kettős vezetésről szőtt delirációk élénk cáfolgatásába, ordításba, örömrivalgásba; kacajba</i> 'kacagásba', <i>nótába</i> 'nótázásba')	személy	'hirtelen', 'amibe: intenzív[en végzett cselekvés]', 'lendületesen', 'meggondolatlanul', 'spontán', ('erőteljes hanghatás kíséretében')
a billentyűzetbe ['a gépelésbe']		'hirtelen', 'meggondolatlanul', 'ötletszerűen', 'lendületesen'
[másik] témába ['a téma tárgyalásába']		'hirtelen: átmenet nélkül', 'ötletszerűen', 'spontán', 'lendületesen'
vmilyen tevékenységbe (<i>toborzásba, közbeszerzésbe, énekbe, olcsóbb tömegtermelésbe</i>)	személyek csoportja (pl. vállalkozás, cég, kormány, tömeg)	'hirtelen', 'meggondolatlanul', 'mérlegelés nélkül', 'ötletszerűen', 'amibe: intenzív[en végzett cselekvés]', 'lendületesen', ('erőteljes hanghatás kíséretében')
ugatásba	kutya	'hirtelen', 'amibe: intenzív[en végzett cselekvés]', ('erőteljes hanghatás kíséretében')

15. táblázat. A *csap* N-*ba* 'belekezd vmibe, ill. elkezd vmivel foglalkozni' konstrukció

Másként, illetve más összefüggésrendszerben, de szintén döntő szerepet játszik a kezdés mozzanata azokban a kifejezésekben, amelyekben a *csap* N-*ba* jelentését a 'válík vmivé, ill. vmilyenné' (tkp. 'elkezd vmi, ill. vmilyen lenni') általános igei mozzanattal körvonalazhatjuk.

Az ilyen szerkezetek – akárcsak az *átcsap vmibe* '(át)változik vmivé/vmilyenné' – változási folyamatokra, pl. egy érzés, hangulat, stílus vagy viszonyulás megváltozására utalnak. Például:

- (81) Türelmes vagy, vagy hirtelen? – Leginkább türelmes, csak hogy ez nálam lassan gyülemelő gyúanyag, amely robbanásszerűen **csap** türelmetlenségbe. (#39860574)
- (82) Úgy tűnt, ezzel a puska poros mozdulattal vagy befejeződik, vagy új változatba **csap** az összejövétel. (#47465921)
- (83) Vörösmartytól A szegény asszony könyvé-t Gyulai többre becsülte Az emberek-nél vagy A vén cigány-nál, mely szerint helyenként „dagályba **csap**”. (#25495950)

Ezekben a kifejezésekben az alanyesetben álló főnév a kiinduló állapotot jelöli (bár esetenként a kiinduló állapotként azonosítható érzéssel, indulattal, stílussal stb. jellemezhető személy megnevezése jelenik meg alanyesetű főnévként), a *-ba* ragos névszó pedig a folyamat során, illetve eredményeként bekövetkező állapotra vonatkozik. A *csap* ide sorolható jelentéseiben egyértelműen a hirtelenség, az átmenet nélküliség és – kontextustól függően – a fokozódás, a fokozódó intenzitás mozzanata kerül előtérbe.

Ez a fokozódás esetenként minőségi változással is jár – pl. *a nyüszítés panaszos jajgatásba csap* –, máskor azonban a nyelvi interpretáció szerint nem történik alapvető minőségi változás, illetve kategóriaváltás; a kifejezés ekkor csupán valaminek a megnyilatkozó által túlzónak vagy túlzott mértékűnek tartott fokozódására vonatkozik. (Ez esetben a *-ba* ragos névszó nem egy új minőséget nevez meg, hanem magára a túlzásra utal, pl. *vmi túlzásba* vagy *szélsőségbe csap*.)

csap N-ba 'válík vmivé, ill. vmilyenné'		
vmilyen állapotba, hangulatba (pl. <i>extázisba</i> , [vmilyen] <i>hangulatba</i>)	személy [de tkp. a személy hangulata, állapota]	'hirtelen', ('átmenet nélkül') 'fokozódó inten- zítás'
más minőségű hangadásba ([vki hangja] <i>nyüszítő sírásba</i> , <i>rikácsolásba</i> ; [nyüszítés] <i>panaszos jajgatásba</i>)	hang (<i>vkinek/vminek a hangja</i> , szó 'beszéd', <i>mekegés</i> , <i>ének</i> , <i>zaj</i> , <i>kattogás</i> , <i>bömbölés</i> , <i>beszédgomoly</i> , <i>nyüszítés</i>)	
más eseménybe	esemény	
más tevékenységbe	tevékenység	
más érzésbe, érzelembe	érzés, érzelem	
más hangulatba	hangulat	
más viszonyulásba	viszonyulás	
más jellegű jelenségbe	jelenség	
[más, a korábbitól eltérő] stílusba (pl. <i>cinikusságba</i> , <i>gúnyba</i>)	személy [ill. tkp. a személy korábbi stílusa]	
önmaga ellentétébe	gondolat, eszme	
túlzásba, szélsőségbe		
túlzásba	vágy, indulat	
eszélős intellektualitásba		
dagályba [dagályos stílusba]	vers [stílusa]	
tiltakozásba	[vkinek az] egész lénye	

16. táblázat. A *csap N-ba* 'válík vmivé, ill. vmilyenné' konstrukció

2.2.4. Áttekintés: az ige vonzatkeretében megjelenő névszók jelentésének szerepe az igei jelentések elhatárolásában

Ebben az alfejezetben – a területi korlátokra való tekintettel – a feldolgozott anyagnak csak egy viszonylag szűk körén volt mód szemléltetni az igei vonzatok szemantikai csoportjai és az igei jelentést meghatározó általános, illetve specifikus jelentésmozzanatok közötti összefüggéseket, azonban a kutatás során elemzett teljes anyag (a *csap* valamennyi korpuszbeli előfordulása) a fentiekkel megegyező képet mutat, így a 2.2.3. alpont elemzéseinek eredményei és az azok alapján levont következtetések a vizsgálatba bevont anyag egészére érvényesek.⁷⁸

Az elemzés kiindulópontját az a feltevés jelentette, amely szerint az igék jelentését az általános igei tartalmak, a specifikus jelentésmozzanatok, valamint az igei vonzatok (semantikus) szemantikai csoportjai együttesen és egymással kölcsönhatásban körvonalazzák (vö. 1.1.). Ennek alapján feltételeztem, hogy az ige jelentésének megváltozása – és ezzel együtt a jelentések elhatárolása – szorosan összefügg az ige vonzataiként azonosítható névszók szemantikai csoportjainak a változásával; ugyanakkor a *csap* ige funkcióiág konstrukcióit vizsgáló korábbi elemzéseim eredményeit (Hrenek 2024a) tekintetbe véve feltételeztem azt is, hogy a különböző vonzatok jelentése nem feltétlenül egyformán releváns/meghatározó az igei jelentés szempontjából.

A 2.2.3.-ban (részlegesen) ismertetett elemzések eredményei egyrészt megerősítik a feltételezéseimet az ige és az igei vonzatok közötti szemantikai összefüggésekre vonatkozóan, és jól szemléltetik azt is, hogy (a vizsgált esetben) az ige jelentései az általános és specifikus mozzanatok sajátos együttállásainak, valamint a vonzatok szemantikai csoportjainak sajátos mintázatokba rendezésével körvonalazhatók, így a vonzatok vizsgálata hozzájárulhat az igei jelentések elhatárolásához.

Másrészt – mindezek mellett – az elemzések eredményei további kérdéseket is felvetnek; ez az oka például annak, hogy a fenti (3)–(16) táblázatok adatainak értelmezése során nem foglaltam állást abban a kérdésben, hogy a táblázatok mely egységei (sorai, cella-együttállásai) fognak össze egy-egy jelentést. Nyitott kérdés maradt ugyanis, hogy

- milyen szempontok szerint és hogyan, az általánosság mely szintjén körvonalazhatjuk a vonzatok szemantikai csoportjait, amelyek – a fentiek értelmében – az ige jelentéseit elkülöníthetik egymástól (hiszen nem magától értetődő például, hogy az alanyesetű névszók esetében az 'élőlény' vagy a 'személy', esetleg a 'személy és állat' tekintendő-e egy adott szemantikai csoportnak), valamint hogy
 - az ige egyes jelentéseit (és jelentéstípusait) meghatározó általános igei mozzanatok az általánosság mely szintjén értelmezhetők, illetve értelmezendők az egyes esetekben.
- Ez a kérdés szorosan összefügg az előzővel, és éppúgy hatással van az igei jelentések

⁷⁸ A 2.2.4.-ben összegzett megállapításokat a *bök* ige hasonló szempontok szerinti elemzésének eredményei is alátámasztják. (Ezek ismertetésére itt a területi keretekre való tekintettel még érintőlegesen sincs lehetőség; a *bök* más szempontok szerinti elemzését azonban lásd a IV.1.-ben.) A kutatásba bevont további igék korpuszbeli előfordulásait ez idáig nem volt módomban teljeskörűen, a 2.2.-ben ismertetettekhez hasonlóan feldolgozni, a korpuszadatok szűkebb köreire épülő jelentéselemzéseik eredményei azonban szintén megerősíteni látszanak az itt felvázolt összefüggéseket.

elhatárolására (illetőleg az egyes jelentések körvonalazására), mint az, hogy a vonzatok szemantikai csoportjait mennyire szűken vagy tágan ragadjuk meg.

Ezt a kérdéskört az általános igei mozzanatok kialakulásával, viszonyaival, illetve hierarchiájával foglalkozó 3.2.2. alponthan tárgyalom részletesebben (összefüggésbe hozva egymással az általános igei mozzanatok és a vonzatok szemantikai csoportjait).

Mindezekkel együtt – az általános és specifikus jelentésmozzanatok, valamint az igei vonzatok szemantikai sajátosságai közötti szoros kapcsolatot szem előtt tartva – fontos ismét hangsúlyozni, hogy ebben a megközelítésben az igék jelentésrendszere egységes egésznek tekinthető, amelyen belül az egyes jelentések nem más jelentésektől független, jól elkülönülő szemantikai egységek, hanem a használatban formálódó sajátos együttállások, szemantikai mintázatok. Ennek megfelelően a jelentések elkülönítése során sem azon van a hangsúly, hogy megkeressük azokat a szempontokat, amelyek lehetővé teszik valamely adott, objektíve létező szemantikai egységeknek (mint *a priori* kategóriáknak) a minél precízebb elkülönítését. Elemzéseim során sokkal inkább azoknak a nyelvi és (feltételezhető) kontextuális tényezőknek a feltárására törekszem, amelyek sajátos – adott esetben jelentésként azonosítható – mintázatok, mozzanat-együttállásokként leírható összefüggéseket „hívnak elő”, illetve körvonalaznak az egyes igék jelentésrendszerében.

2.3. Összefoglalás: az igei jelentések elhatárolása

A poliszémiával foglalkozó III. fejezet 2. nagyobb tematikus egységében elsőként arra kerestem a választ, hogy a poliszém igék esetében az elemzések során milyen szempontok szerint lehet elkülöníteni egymástól az igei jelentésrendszeren belül rendkívül szoros, szerves egységet alkotó jelentéseket, és néhány olyan szempontot vázoltam fel röviden, amelyek mind a korábbi elemzéseim, mind pedig a disszertációs kutatás keretében készült elemzések tanúsága szerint hozzájárulhatnak a poliszém igék jelentéseinek körvonalazásához (2.1.).

Ilyen tényező mindenekelőtt a grammatikai konstrukció módosulása (2.1.1.), amely – mivel (legalábbis részben) formai sajátosságról van szó – viszonylag objektív módon megragadható. Ugyanakkor a vonzatváltás mellett a grammatikai konstrukció megváltozásának eseteiként említettem azokat a kifejezéseket, amelyekben az ige környezetében megjelenik a hasonlításra utaló *mint* vagy *-ként* elem, valamint azokat az igei konstrukciókat is, amelyeknek a névszói komponense előtt nem állhat névelő – ezek a tényezők (mintegy „metaforazászlókként”, vö. Simon et al. 2019) gyakran utalnak ugyanis arra, hogy az ige az adott kifejezésben valamely metaforikus jelentésében szerepel.

Az igei jelentések elhatárolásában ezenkívül nagy szerepe lehet az igei konstrukciók névszói komponenseinek is: az igei vonzatok szemantikai csoportjai számos esetben hozzájárulhatnak az ige egyes jelentéseinek elkülönítéséhez, illetve körvonalazásához (2.1.2.). Ez a szempont (részben más szemléleti keretben és más terminológiát használva) szintén gyakran jelenik meg a vonatkozó szakirodalomban (vö. pl. Deignan 2005, 2008, Janda–Solovyev 2009), mivel a vonzatok sematikus szemantikai csoportjai tipikusan

könnyebben megragadhatók akár a viszonylag nagy anyagokat feldolgozó kvantitatív kutatások során is, mint az adott ige egyes jelentései.

A kutatás során felmerült ugyanakkor egy további szempont is, amelyet az általam feldolgozott szakirodalom a jelentések körvonalazásával összefüggésben nem említ: a szinonimakörökhöz való kapcsolódás (2.1.3.). Kutatásaim alapvetése, hogy a poliszémia és a szinonímia szorosan összefügg egymással – ezen összefüggések egyik vetülete pedig éppen az, hogy a szinonimakörök tagjai kölcsönösen árnyalják, értelmezik egymást, így a szinonim jelentésű igék tekintetbevételével felvethetők olyan jelentésmozzanatok vagy mozzanat-együttállások is, amelyek alapján egy adott ige poliszém jelentésrendszerén belül különböző jelentéseket különíthetünk el egymástól. Erre a kérdésre a IV. fejezetben még visszatérek.

A jelentésselhatárolás főbb szempontjainak áttekintését követően, a 2.2. alpontban egyetlen kiemelt szempont alkalmazhatóságát vizsgáltam meg részletesebben, konkrét nyelvi anyagon, célzott (kvalitatív) elemzéssel: az ige vonzatainak az igei jelentések elhatárolásában betöltött szerepével foglalkoztam egyetlen ige, a *csap* példáján keresztül. Az elemzések alátámasztották, hogy az igei konstrukciók névszói komponensei valóban sajátos szemantikai csoportokba rendeződnek, és sajátos mintázatokat hoznak létre, az egyes csoportok pedig valóban szorosan összefüggnek az ige szemantikájával – vizsgálatuk tehát jól alkalmazható szempontot jelent az igei jelentések körvonalazása során. Világossá vált azonban az is, hogy az elhatárolás és a kategorizáció kérdései az igei vonzatok szemantikai csoportjainak a leírása során is megkerülhetetlenek: az elhatárolás bizonytalanságát a vonzatok vizsgálata önmagában nem szünteti meg, csupán más szintre helyezi át. Ennek a problémának a meg-, illetőleg feloldására az általános igei mozzanatok hierarchiájának kérdésköréhez kapcsolódó 3.2.2.2. alpontban teszek kísérletet.

3. Általános jelentésmozzanatok az igék jelentésrendszerében

Ahogy az 1.1.-ben is említettem, a kutatásaim során alapul vett szemléleti keretben az igék jelentéseinek körvonalazásához az igei vonzatok szemantikai csoportjai, valamint az igei jelentésrendszeren belül értelmezhető általános és specifikus mozzanatok egyaránt hozzátartoznak. A 2.2.-ben láttuk, hogy az igével konstrukciót alkotó névszók (tipikusan főnevek) szemantikai szempontok szerinti vizsgálata hogyan járulhat hozzá az igei jelentések megragadásához, illetve elkülönítéséhez. A következőkben a jelentések leírásának egy másik tényezőjével, az általános mozzanatokkal foglalkozom részletesebben.

A 3.1. alpontban röviden felvázolom, hogy az igei jelentésrendszereket vizsgálva milyen szerepet tulajdonítok az általános és specifikus jelentésmozzanatoknak, valamint hogy milyen viszonyt tételezek közöttük az elemzések során.

A 3.2. alpontban azt mutatom be egy konkrét példán – a *dob* ige korpuszadatokra épülő elemzésén – keresztül, hogy az általános (igei) mozzanatokon keresztül hogyan lehet jelentéstípusokba szervezni az ige egyes jelentéseit, és hogyan függhetnek össze egymással, illetőleg hogyan alakulhatnak át egymásba ezek a jelentéstípusok körvonalazó általános mozzanatok (3.2.1.1.). Ezt követően – szintén a *dob* jelentéselemzésének eredményeit alapul véve, de felhasználva a *csap* (2.2.2.) esetében említett összefüggéseket

is – az általános mozzanatok szintezésének, hierarchiájának kérdésével foglalkozom (3.2.1.2.).

A 3.2.2.-ben az általános mozzanatok kérdéskörét tágabb összefüggések közé helyezve elsőként arra keresem a választ (a *csap* ige előfordulásait elemezve), hogy a különböző általános mozzanatok milyen konstrukciókat jellemezhetnek, illetve az ige mely konstrukciókban megmutakozó jelentéseiből általánosíthatjuk őket (3.2.2.1.). Ezután – a 2.3.-ban említett problémákra reflektálva – kísérletet teszek arra, hogy a felvázolt hierarchiák segítségével árnyaltabbá tegyem az igei jelentések körvonalazásának, elhatárolásának a 2. alpontban áttekintett szempontrendszerét (3.2.2.2.).

3.1. Az általános és specifikus jelentésmozzanatok szerepe az igei jelentérendszerek leírásában

Az itt alkalmazott jelentésleírási modellben – a korábban felvázoltaknak megfelelően – olyan általános (igei) mozzanatokra tételezek, amelyeknek a segítségével a poliszém igék jelentései jelentéstípusokba szervezhetők. (Az általános mozzanatoknak, mint látni fogjuk, egyúttal a szinonimakörök szerveződésében is alapvető szerepet tulajdoníthatunk, vö. IV.2.2.) Az általános mozzanatokat úgy fogom fel, mint amelyek összetartják és strukturálják, mintegy rendszerezik az igei jelentéseket, míg a specifikus jelentésmozzanatokon keresztül sokkal inkább különbségeket lehet körvonalazni az egyes jelentések között (vö. II.2.2.2.; 4.).

Az általános és specifikus jelentésmozzanatok meghatározására és a közöttük kimutatható összefüggések felvázolására fókuszáló elemzések ismertetése előtt ugyanakkor fontos ismételten hangsúlyozni, hogy a jelen kutatás keretében nem a mindenkori megnyilatkozók aktuálisan végbemenő kognitív folyamatainak a megragadására töreksem, és nem feltételezem, hogy a nyelvhasználók egymástól jól elkülöníthető mozzanatokra bontva értelmezik az egyes jelentéseket (vö. II.1.3.). A jelentéseknek mint összetett szemantikai egységeknek a részekre bontása értelmezésem szerint elsősorban a nyelvi rendszer működésének jobb megértését támogató leírási technika, amelynek segítségével közelebb juthatunk az igék (komplex és alapvetően egységes) jelentérendszerének feltáráshoz, valamint annak megismeréséhez, hogy milyen analógiák motiválhatják a jelentésváltozási folyamatokat. Természetesen a laikus nyelvhasználók is rendelkeznek intuíciókkal arra vonatkozóan, hogy miként ragadható meg egy-egy jelentés, és teszhelyzetben feltehetően számot is tudnak adni arról, hogy – intuícióik, ismereteik, nyelvi tapasztalataik szerint – milyen „részei”, mozzanatai lehetnek egy-egy adott jelentésnek. Feltételezésem szerint azonban ez a jelenség ahhoz hasonlítható, ahogyan a nyelvi fejlődés során megtanuljuk részekre (pl. hangokra) bontani az egységes beszédfolyamot, noha a beszéd a valós, természetes nyelvhasználatban nem tagolódik diszkrét egységekre (vö. pl. Markó 2017: 84–88). A hangokhoz hasonlóan a jelentésmozzanatok is alapvetően a (laikus és/vagy kutatói) megismerést, értelmezést,

elemzést segítő konstrukciókként, illetve absztrakciókként foghatók fel.⁷⁹ Mindez azonban nem teszi megalapozatlanná a jelentésmozzanatok meghatározására épülő elemzéseket, hiszen a jelentésmozzanatoknak fontos szerepet tulajdoníthatunk például a metaforizáció és az analógiára épülő más szemantikai folyamatok, összefüggések leírásában, illetve annak magyarázatában is, hogy mikor milyen ige segítségével interpretálunk egy adott jelenetet. A mozzanatok elkülönítése ugyanakkor csupán egy lehetséges leírási mód, amely nem alkalmas annak modellálására, hogy az egyes konkrét diskurzusok résztvevői – mint szociokulturális, biológiai és pszichológiai szempontból egyaránt rendkívül komplex sajátosságokkal jellemezhető egyének – egy adott beszédhelyzetben hogyan hozzák létre és hogyan dolgozzák fel az egyes jelentéseket.

3.2. Általános jelentésmozzanatok és hierarchiájuk az igei jelentésrendszerekben

A korábban említettek szerint tehát jelentésleírásaimban alapvetően az általános (igei) mozzanatok szervezik az igék jelentésrendszerét (vö. 3.1.; II.2.2.2.); az igei jelentésrendszerekben belül az egyes jelentéseknek a különböző általános mozzanatok által összetartott csoportjai, nyalábjai alkotnak egy-egy jelentéstípust (vö. 1.1.). Ezeket az általános mozzanatok azonban nem eleve adottaknak tételezem, hanem úgy fogom fel, mint amelyek a metaforizáció, illetve – ezzel párhuzamosan – a különböző szinonim jelentésvizonyok kialakulása során válnak meghatározhatókká, vagyis különböző igei jelentések viszonyában ragadhatók meg: az adott igei jelentéseknek (egyfelől a poliszém igék egyes jelentéseinek, másfelől a szinonim igei jelentéseknek) a közös általános mozzanataiként körvonalazhatók. Ez azonban nem azt jelenti, hogy a szóban forgó mozzanatok minden érintett igei jelentésben teljes mértékben azonosak lennének; azonosság helyett sokkal inkább a különböző jelentésekben felismert, illetve a különböző jelentések között megteremtett hasonlóságokról van szó, amelyek lehetővé teszik és megalapozzák az általánosítást.

Az ekként felfogott általános (igei) mozzanatok fontos sajátosságának tekinthető, hogy egyfelől a szóban forgó jelentések részeként (jelentésmozzanataiként) értelmeződnek, másfelől közös általános fölérendelt mozzanatként tartják össze az érintett jelentések szűkebb vagy tágabb csoportjait (mind a poliszém igék jelentéstípusokba szerveződő jelentéseit, mind az adott általános mozzanat által meghatározott szinonimakör egyes tagjait).

A 3.2. tematikus egységben az általános igei mozzanatok sajátosságait elsősorban az igék poliszém jelentésrendszerén belül értelmezem; a IV.2.2. alpontban azonban – mivel a poliszémia és a szinonímia jelensége közötti összefüggések fontos vetületéről van szó – kitérek arra a kérdésre is, hogy milyen szerepük lehet ezeknek az általános mozzanatoknak a szinonimakörök szerveződésében, illetve (általánosabb szinten) az igei szinonímia jelenségének értelmezésében.

⁷⁹ Ezzel együtt feltehető, hogy (sematikusán és hozzávetőlegesen) a nyelvről való tudás bizonyos aspektusai is megragadhatók a jelentésmozzanatok segítségével (részletesebben lásd a II. fejezetben) – a mozzanatok kognitív vonatkozásainak kérdése azonban csak kísérletes úton volna vizsgálható, így a jelen kutatásom nem ad módot arra, hogy ezen mozzanatok ontológiai státuszáról egyértelmű állításokat fogalmazhassak meg.

3.2.1. Az általános igei mozzanatok szerepe a *dob* ige jelentésrendszerének szerveződésében

3.2.1.1. A *dob* ige jelentésrendszerének felvázolása

A következőkben egyrészt a tulajdonképpeni jelentésű *dob* által interpretált jelenet főbb (a metaforikus jelentések szintjén relevánssá váló) sajátosságainak körvonalazásán (3.2.1.1.1.), másrészt az ige néhány metaforikus jelentésének elemzésén (3.2.1.1.2.) keresztül elsősorban arra keresem a választ, hogy milyen általános igei mozzanatok határozhatók meg az elemzett jelentésekben, és ezek hogyan szervezik jelentéstípusokba a *dob* jelentésrendszerén belül a különböző jelentéseket. Az elemzések során vizsgálom emellett azt is, hogy az itt tárgyalt jelentésekben milyen specifikus mozzanatok tételezhetők, ezek hogyan függnek össze a tulajdonképpeni jelentésű *dob* megfelelő mozzanataival, illetve milyen változataikkal számolhatunk az egyes jelentésekben. (Az igei jelentések specifikus mozzanatainak sajátos összefüggéseivel azonban – az itt felvázoltakat is tekintetbe véve – a 4. alponthoz foglalkozom részletesebben.) A *dob* jelentésrendszerét szervező és meghatározó általános igei mozzanatok egymáshoz való viszonyát összefoglalóan a 3.2.1.2. alponthoz tárgyalom.

Az elemzés anyagát egyrészt egy az MNSZ2-ből származó 1500 elemű véletlen minta, másrészt a Mazsola keresőeszköznek a [*dob* + tárgyragos elem] keresésre adott teljes, 3953 elemű találati listája alkotja.⁸⁰ (A két listán szereplő találatok között természetesen ebben az esetben is vannak átfedések, vö. II.2.1., 2.2.1.) A korpuszadatok mellett – kiegészítésként – az elemzések során tekintetbe vettem az ÉrtSz., az ÉKsz.², a Nsz. és a TESz. megfelelő szócikkjeit is (vö. II.2.2.).

3.2.1.1.1. A *dob* ige tulajdonképpeni jelentése

Az ige tulajdonképpeni jelentése a kutatásaimban alapul vett értelmezés szerint (1.2.2.) az ige (szinkrón) jelentésrendszerén belüli elsődleges jelentésként ragadható meg. Olyan viszonyítási pont, amelynek analógiájára a metaforikus jelentések létrejöhetnek, illetve olyan jelentés, amelynek mozzanatai a metaforikus jelentésekben meghatározhatóvá (nyelvileg relevánssá) váló jelentésmozzanatok forrásaiként értelmezhetők. A szinonímia felől megközelítve olyan interpretáció, amely a nyelvileg megkonstruált jelenet más lehetséges nyelvi interpretációihoz képest semlegesként – és ilyen értelemben szintén viszonyítási pontként – értelmezhető.

Ezen megközelítés szerint a *dob* ige tulajdonképpeni jelentése mutatkozik meg például az alábbi, (84a, b) megnyilatkozásrészletekben:

(84a) Onnan, a nagy messzeségből **dobta** a labdát. (#13570647)

⁸⁰ Ez a találati lista tartalmazza a *dob* valamennyi olyan előfordulását az adott korpuszon (MNSZ1) belül, amelyekben az ige tárgyi vonzattal áll együtt, vagyis – mivel tárgyas ígéről van szó – szinte minden olyan vonzatkeretet magába foglal, amelyben a *dob* megjelenhet.

bombagólt pedig úgy érthető meg, ha tekintetbe vesszük, hogy az adott labdajátékon mint sportágon belül gólt jelent, illetve pontot ér, ha a játékosok a labdát dobó mozdulattal (és a szabályoknak megfelelő módon) a pálya egy adott pontjára (az ellenfél kapujába) juttatják.

3.2.1.1.2. A *dob* ige néhány metaforikus jelentése

A *dob* elemzésre kiválasztott⁸¹ metaforikus jelentéseit a következőkben az egyes jelentéseket meghatározó általános igei mozzanatok szerint, azaz jelentéstípusokba rendezve tárgyalom. Nem zárható ki azonban az sem, hogy egy-egy jelentés az alábbi rendszerezés során alapul vett általános igei mozzanatok közül többet is magába foglal, illetve többnek is alárendelődik, és így akár több jelentéstípussal összefüggésben is értelmezhető. Az elemzések során említett általános igei mozzanatok egymáshoz fűződő viszonyát áttekintően a következő, 3.2.1.2. alpontban mutatom be.

A) konkrét fizikai létező konkrét, fizikai értelemben vett mozgása: 'juttat: okozza, hogy vmi vhová kerüljön' $\supset$ 'mozgat'⁸²

A metaforikus jelentések közül azok esnek a legközelebb az ige tulajdonképpeni jelentéséhez (vö. 1.2.2.), amelyek esetében az ige valamely fizikai értelemben vett entitás mozgására, konkrét, térbeli elmozdítására utal. Az ezen jelentéskörbe sorolható metaforikus jelentések néhány mozzanata számos esetben azonos a tulajdonképpeni jelentés megfelelő mozzanataival (vagy nagymértékben hasonlít azokhoz), más mozzanatok és/vagy a kontextus bizonyos sajátosságai azonban viszonylag jól elkülönítik az itt tárgyalt jelentéseket a tulajdonképpeni jelentéstől. Az alábbi ([88]–[89]) példák esetében az ábrázolt jeleneteknek a *dob* igével történő megragadása nem tekinthető semleges interpretációnak: a szóban forgó nyelvi kifejezésekben a *dob* a szituációt nem egészen (mintegy deskriptív módon), hanem valamely, a megnyilatkozó által fontosnak tartott sajátossága felől ragadja meg, vagyis sajátos, specifikus módon interpretálja.

(88) Az öreg postás karjára **dobta** a kabátját. (#27153176)

Ekkor az ige jelentésében a konkrét fizikai értelemben vett mozgás jellemzőivel összefüggő jelentésmozzanatok kerülnek előtérbe: a sietségre, illetve a mozdulat gyorsaságára (és/vagy hirtelenségére) való utalás válik meghatározóvá. (A 'gyorsan' mozzanat ebben az esetben a tulajdonképpeni jelentés 'lendületesen' mozzanatára épül, pontosabban abból „önállósul”; ezen mozzanatok összefüggéseiről részletesebben lásd a 4.2. alpontot.) A *dob*

⁸¹ Bár a teljes elemzések közlését a terjedelmi korlátok nem teszik lehetővé, az elemző fejezetekben bemutatott jelentéstípusokat, jelentéseket és jelentésváltozatokat olyan módon választottam ki, hogy lehetőség szerint lefedjék az adott igének a szinkroniában konvencionálisnak tekinthető használatait, valamint – amennyire ezt a korpusz sajátosságai lehetővé teszik – képet adjanak az újszerű használatokról is. A történeti vagy a korlátozott (sajátos) használati körrel jellemezhető adatokra azonban csupán azokban az esetekben térek ki, amikor ezek a poliszém jelentérendszernek, illetve a szinonim jelentéviszonyoknak olyan, az elemzések szempontjából releváns összefüggéseire világítanak rá, amelyek a konvencionális használatokat vizsgálva rejtve maradnának.

⁸² A 'juttat' és a 'mozgat' viszonyáról lásd a 3.2.1.2. alpontot.

jelentésében emellett tételezhető az 'ívesen' mozzanat is, amely – az alábbi, (89) példában említett összefüggésekhez hasonlóan – egyszerre és egyaránt vonatkozhat a mozdulat ívességére és a mozgatótt entitás (adott esetben a kabát) mozgásának íves voltára is.

A (89) szövegrészlet esetében az ige jelentésének metaforikus voltát az teszi egyértelművé, hogy a példában egy természeti jelenség – az áramlás, pontosabban az áramló víz – jelenik meg (antropomorfizáltn) ágensként:

- (89) a kőgát tetején megtorlódo áramlás gyönyörűen a kövekre **dobja** a csónakot (#262030689)

Ebben az esetben a *dob* elsősorban a mozgás íves és lendületes voltára irányítja a figyelmet, miközben egyszerre jellemzi a víz és a víz áramlása által a kövekre sodort csónak mozgását – hiszen a két mozgás ekkor nem is különíthető el egymástól abban az értelemben, hogy a víz nem egyszerűen mozgásba hozza és elengedi, hanem mintegy magával viszi, a saját mozgásának követésére készíti a csónakot. Az ige jelentésének ezzel összefüggésben releváns mozzanata lehet az erőviszonyok egyenlőtlenségére való utalás is, amely abból az összefüggésből adódik, hogy a tulajdonképpeni jelentésű *dob* által megragadható szituáció során az ágens egy viszonylag kicsi és (éppen ezért) könnyen mozgatható, ellenállni nem képes tárgyat hajít el. Az adott példában az erőviszonyok közötti számottevő és hangsúlyos eltérés azonban nem elsősorban az ellenállás képtelensége felől ragadható meg (tehát nem az áll a figyelem előterében, hogy a csónak méretéből és tömegéből következően nem képes érdemi ellenérőt kifejteni az áradás ellenében, vagyis ki van szolgáltatva az ágensként interpretált természeti erőnek), hanem sokkal inkább a könnyedséggel összefüggésben értelmeződik: a víz könnyedén hozza mozgásba, illetve könnyedén sodorja el a csónakot. (Ezt az értelmezést támasztja alá az igei kifejezés szövegkörnyezete, pl. a *gyönyörűen* jelző is, amely arra utal, hogy a megnyilatkozó pozitívan viszonyul a szóban forgó jelenethez – vagyis feltehető, hogy az ige jelentésében sem a negatív attitűdhöz kötődő mozzanatok válnak relevánssá.) A 'könnyeden' mozzanat másfelől azonban a már említett 'lendületesen' mozzanathoz is szorosan kapcsolható (l. még pl. 4.1.2., 4.2.).

Ezzel szemben a (90) példában a *dob* használatának egyik fontos motivációja feltehetően éppen az, hogy az ige – megfelelő kontextusban – a megnyilatkozó negatív attitűdjét is kifejezheti:

- (90) Ha éheznek, egy tányér levest **dobok** nekik, de a házam küszöbét nem engedem, hogy átlépjék. (#170022905)

A példában a *nekik* nem általában véve valamely társadalmi csoportra utal, hanem egy konkrét családra vonatkozik, akik az 1990-es évek elején települtek át Erdélyből egy magyarországi faluba. A társas-társadalmi hierarchiában elfoglalt pozíciójuk az adott település közösségén belül azonban nem kizárólag (és nem is elsődlegesen) a származásukkal vagy az anyagi helyzetükkel függ össze: a szülők elsősorban a HIV-pozitív óvodás gyerekek miatt kerültek a közösség periferiájára. Az ige jelentésében meghatározható 'negatív attitűd' mozzanat is ebben a kontextusban értelmezendő. A *dob* használatával

a megnyilatkozó a (konstruált) hierarchiával összefüggésben egyrészt távolságot, távolságtartást jelez, másrészt leereszkedő gesztusként interpretálja az adást mint cselekvést – implikálva egyúttal azt is, hogy ő maga (a jelenetbeli ágensként) magasabban helyezkedik el a társas-társadalmi rendben, ebből fakadóan pedig módjában áll ételt adni a szóban forgó családnak, de éppígy módjában és jogában áll a határok kijelölése is. A *dob* jelentésrendszerén belül ez a 'negatív attitűd: leereszkedően' mozzanatvariáns elsősorban arra az összefüggésre vezethető vissza, hogy az 'élelmet juttat valakinek' értelmű *dob* gyakran állatok etetésére vonatkozik (pl. *dob a kutyának egy csontot*). A *dob* használatával így a megnyilatkozó a (90) példa esetében impliciten párhuzamba állíthatja a jelenetbeli személyközi viszonyokat az ember (gazda) és (házi)állat közötti hierarchikus viszonyral. (Hasonló összefüggést, illetve hatásokat láthatunk a *lök* egyes jelentéseinek esetében is, vö. 4.1.) A hierarchia, illetve az említett implicit párhuzam ebben az esetben a 'kiszolgáltatottság' mozzanatával is összekapcsolódhat, hiszen az erősen hierarchikus viszony egyfajta függőségi helyzetet is jelenthet, amelyben az alacsonyabb státuszú felek bizonyos mértékig ki vannak szolgáltatva a magasabb státuszú félnek. (A 'kiszolgáltatottság' tehát a *dob* jelentésrendszerén belül nem csupán a tárgyi vonzat által megnevezett páciens kiszolgáltatottságára vonatkozhat – vagyis nem csupán az erőviszonyoknak a tulajdonképpeni értelemben vett dobási szituációra jellemző különbségével hozható kapcsolatba (vö. [89]) –, hanem az említett ember–állat analógián keresztül a negatív attitűddel, illetőleg a társas-társadalmi rendben elfoglalt pozícióval is összefügg.)

B) 'személy(eke)t vhová v. vmilyen helyzetbe kényszerít: okozza, hogy vhová kerüljön/kerüljenek'

A *dob* jelentésrendszerén belül különálló – bár az előző, A) jelentéstípushoz szorosan kötődő – csoportot alkotnak azok a jelentések, amelyekben a 'személy(eke)t vhová kényszerít: okozza, hogy vhová kerüljenek' általános igei tartalmat tekinthetjük meghatározónak. Ez a mozzanat a 'juttat: okozza, hogy vki/vmi vhová kerüljön' általános igei mozzanat egyfajta sajátos, általában jól körülhatárolható „aleseteként” fogható fel, amely másfelől szoros kapcsolatban áll az ige bizonyos metaforikus jelentéseinek leírásában előtérbe kerülő 'kényszerítve' és 'kiszolgáltatottság' alakban felvett specifikus mozzanatokkal is (vö. pl. [89]). Ennek megfelelően a **B)** típusba tartozó jelentések sajátossága, hogy az ige ekkor olyan szituációkra utal, amelyekben egy személy vagy személyek egy csoportja valamely külső, az adott személy(ek)től független (pontosabban nyelvileg függetlenként interpretált) erő hatására egy adott (fizikai vagy mentális) térbe, illetve valamilyen helyzetbe vagy állapotba kényszerül. Ilyen módon a *dob* itt említendő jelentéseiben rendszerint releváns és hangsúlyos az ágens és a páciens közötti hierarchikus viszonyra történő utalás is, amely alapvetően a tulajdonképpeni jelentésnek az 'amit: kicsi, kézbe fogható tárgy' mozzanatára vezethető vissza, esetenként azonban az érintett személyek társas-társadalmi hierarchiában elfoglalt pozíciói közötti különbséggel is összefüggésbe hozható.

Érdemes ugyanakkor megemlíteni, hogy a kényszer itt – mint látni fogjuk – nem minden esetben jelenti azt, hogy a változás a nyelvi kifejezésben páciensként megjelenő szereplő(k) számára kedvezőtlen következményekkel jár. Sokkal inkább arról van szó, hogy

az adott személy(ek) akarata, szándéka ezekben az esetekben irreleváns: a személyek nyelvileg mintegy szándék és akarat nélküli entitásokként konstruálódnak meg. Például:

- (91) Gémes hamar összeszedte harmadik faultját, így helyette a nem teljesen egészséges Csaplár-Nagy Arnoldot **dobta** játékba Nagy Zoltán vezetőedző (#137373381)

A (91) szövegrészletben említett vezetőedző a hierarchiában a játékosok felett áll, így joga és hatalma van arra, hogy (megadott keretek között) rendelkezzen a játékosával, például saját szempontjai, megfontolásai szerint küldje játékba vagy hívja vissza őket; a játékosok pedig látható és érdemi ellenállás nélkül követik az utasításait. Az idézett példában az edző feltehetően csapatának eredményességét és a játék sikerességét mint szempontot a csapatot alkotó játékosok egyéni érdekei elé helyezve küldte pályára a szóban forgó résztvevőt – tekintet nélkül az adott személy szándékaira és egészségi állapotára. A *dob* használatával a megnyilatkozó ekkor – a kényszerítés mozzanata mellett – elsősorban ezt a tekintetnélküliséget, illetve ezt a bizonyos mértékű tárgyiasítást állítja a figyelem előterébe. (Szemben például a *lök* igével, amely egyes jelentéseiben szintén vonatkozhat kényszerítésre, azonban a *lök* jelentérendszerében a 'kényszerítve' nem annyira a tárgyiasítás és az odafigyelés hiánya felől, mint inkább az erőszakossággal, a durvasággal összefüggésben értelmeződik, vö. 4.1.1.2., pl. [122].)

Részben hasonló összefüggések alapján, hasonló jelentésmozzanatokat tételezve ragadható meg a (92) példa *dob* igéjének jelentése is:

- (92) hány éve annak, amikor Homonnáig utána utaztam, kérdezte, mintha vidámságában az időszámítás fix pontjai: az emlékezetes 1914-es karácsony, amikor sógorát Lengyelországból a Kárpátokba **dobták**, s a mostani, 1921-es esztendő is elolvadtak volna. (#34278683)

Az ágens (vagy ágensek) személye ez esetben valószínűleg nem ismert, és nem is releváns a megnyilatkozó, illetőleg a (92)-beli jelenet szereplői számára: a hangsúly magán az említett (1914-es) eseményen van, amelynek egyetlen fontos szereplője a nyelvileg páciensként megjelenített rokon. A *dob* ige – a (91)-hez hasonlóan – itt is elsősorban a kényszerítésre, illetve a szóban forgó szereplő kiszolgáltatottságára és tárgyiasítására vonatkozik, hiszen az erőviszonyok kiegyenlítetlenségéből adódóan az ellenállás ebben a kontextusban sem volt elképzelhető, az illető szándékai pedig feltehetően éppúgy nem voltak hatással az eseményekre, mint ahogyan a (91)-beli játékos sem maga döntött arról, hogy játékba álljon-e az adott pillanatban. A *dob* használatával emellett a megnyilatkozó – kontextustól függően – utalhat a folyamat gyorsaságára is. (Érdeemes ezenkívül megjegyezni, hogy mivel a *Kárpátok* itt nem csupán egy konkrét földrajzi egység megnevezése lehet, hanem az adott földrajzi egységre jellemző vagy azzal asszociálódó bizonyos eseményekre is utalhat, a *dob* sem csupán a konkrét térbeli elhelyezkedés megváltoztatásának, hanem kontextustól függően egyúttal – vagy akár elsősorban – az említett [háborús] eseményekben való részvételnek a kikényszerítésére is vonatkozhat.)

Más összefüggések között, de szintén a kiszolgáltatottság mozzanata dominál a (93) mondat igéjének jelentésében is:

- (93) Nincs szörnyűbb félelem, mint a magára maradt ifjúság félelme az élet erdejében. Ez a félelem **dobta** őt az újpesti híd korlátjára. S ez a félelem oktalan volt. (#34189340)

A kiszolgáltatottság azonban itt nem valamiféle külső kényszerrel, paranccsal, hierarchiával és/vagy a helyzet, a körülmények kényszerítő erejével hozható kapcsolatba (vö. *ez a félelem oktalan volt*), hanem a körülmények szubjektív értékeléséből fakadó belső késztetéseknek, érzéseknek való kiszolgáltatottságként értelmeződik. A jelenetbeli szereplő – legalábbis a fent idézett szövegrészletben – képtelen ellenállni, ellenszegülni a szövegben ágensként és (a nagy erejű, feltartóztathatatlan természeti jelenségekhez hasonlóan) antropomorfizáltan megjelenő félelemnek.

Másfelől a *dob* ezen jelentése a (89) példában megfigyelhető jelentéssel is rokonítható, hiszen a félelem – bár a nyelvi kifejezésben a személytől független entitásként konstruálódik meg – nem kívülről vezérli az adott személy tetteit, hanem úgy irányítja és úgy sodorja őt magával, ahogyan a korábban említett példában a víz áramlása is magával ragadja a csónakot.

Ehhez hasonló módon értelmezhető az alábbi, (94) példa is, amelyben szintén egyfajta kényszer jelenik meg, a szó által keltett asszociációk pedig ebben az esetben is mintegy magukkal sodorják a jelenetben szereplő személyt:

- (94) – Dekoráció... – Mintha ez a szó valahova nagyon messze **dobta** volna nagyanyát. (#27105173)

A *dob* jelentésében ekkor a korábban kényszerként, kényszerítésként említett mozzanat azzal hozható összefüggésbe, hogy a *dekoráció* szó által kiváltott asszociációk erejüknél, erősségüknél fogva kikerülhetetlenül, szinte szükségszerűen létrejönnek. Vagyis a szó mintegy kényszerűen előhív bizonyos emlékeket,⁸³ mentális tartalmakat a szóban forgó személy tudatában, és ezek a mentális folyamatok szinte automatizmusként mennek végbe: nem állnak tudatos ellenőrzés alatt, akaratlagosan, szándékosan nem (vagy csak minimális mértékben) kontrollálhatók.

A tárgyiasítás mozzanata itt annyiban merülhet fel, amennyiben a visszatekintés a múltba (vagy egy múltbeli esemény újraélése, azaz az adott eseményhez való mentális értelemben vett visszatérés) mint a jelentől, az emlékezés jelenbeli szituációjától való eltávolodás a térbeli távolodó mozgás analógiájára fogható fel, ennek előidézése pedig (ha az előidéző nincs tekintettel a szóban forgó személy szándékaira) a távolodó mozgásra való konkrét, fizikai értelemben vett kényszerítéssel – pl. egy labda elhajításával – állítható párhuzamba.

⁸³ Hiszen a *messze* itt feltehetően időbeli távolságra – és ezzel együtt valamilyen időben távoli, ugyanakkor a jelenben is meghatározó, jelentős emlékek felidézésére (felidéződésére) – utal.

C) 'küld: a valós vagy virtuális térben közvetett módon (el)juttat vmit vhová/vkihez'

A *dob* harmadik jelentéstípusát meghatározó 'küld: a valós vagy virtuális térben közvetett módon (el)juttat vmit vhová/vkihez' mozzanat – a **B)** csoportot összetartó általános mozzanathoz hasonlóan – szintén a juttatás egy sajátos módjára utal, így szintén a 'juttat: okozza, hogy vki/vmi vhová kerüljön' egy aleseteként ragadható meg (l. még pl. 4.1.1.2.). Itt említhetők azok a kifejezések, amelyekben az ige papírra írt vagy elektronikus levelek, üzenetek, írásos anyagok továbbítására vonatkozik – például:

(95) De legalább 1 levélkét **dobhatnál**. (#91835481)

(96) **Dobjatok** egy up to date linket, jó? (#80098174)

A *dob* jelentésében ekkor tipikusan a gyorsaságra, a sietségre, illetve a felületességre, az odafigyelés hiányára és/vagy – a kontextustól és a megnyilatkozó attitűdjétől, értékelésétől függően – a hanyagságra való utalás kerül előtérbe. A gyorsaság mozzanata a tulajdonképpeni jelentést jellemző lendületesség mozzanatára épül (részletesebben lásd: 4.2.), az odafigyelés, a körületekintés hiányára történő utalás pedig azon az összefüggésen alapul, hogy a gyorsaság és/vagy lendületesség gyakran jár együtt azzal, hogy a cselekvő nem fordít elegendő figyelmet az adott tevékenységre (4.2.).

D) 'kifejez, kommunikál vmit'

A negyedik jelentéstípushoz sorolt jelentésekben a 'kifejez, kommunikál vmit' általános igei mozzanat kerül előtérbe, amelyet az kapcsol a korábban tárgyalt általános mozzanatokhoz, hogy metaforikus értelemben a (ki)mondás, a kifejezés, a kommunikáció is felfogható a 'juttatás' egy sajátos eseteként – hiszen a megnyilatkozó, pontosabban a nyelvi kifejezésben ágensként megkonstruált szereplő a nyelvi kommunikáció során mintegy eljuttatja szavait a befogadóhoz. (Ez az analógia, illetve a kommunikáció ilyen értelmezése a tudományos leírástól sem idegen, lásd pl. a Shannon–Weaver szerzőpáros [1949] megközelítését vagy Jakobsonnak [1958] a nyelvtudományban is hosszú időn keresztül meghatározó – a mai funkcionális szemléletű megközelítésekben azonban már meghaladottnak tekintett – tranzakciós modelljét az emberi kommunikációról.)

A *dob* jelentésrendszerében a 'kifejez, kommunikál vmit' általános mozzanat ugyanakkor a 'juttat' mellett összefügghet az **E)** jelentéstípust összetartó 'okozza, hogy vmi vhol legyen/megjelenjen' általános mozzanattal is, hiszen a kifejezésnek, a nyelvi megnyilvánulásnak meghatározó, karakteres vetülete, illetve sajátossága az is, hogy a megnyilatkozó – gondolatait, vélelmeit, viszonyulásait (stb.) kifejezve – a megfelelő beszédhangok kimondásával és/vagy a megfelelő írásjelek rögzítésével létrehoz valamilyen közlést/diskurzust. (Éppen ezért közvetetten és kevésbé szorosan, de az **F)** 'létrehoz: okozza, hogy létrejöjjön' általános mozzanat is kapcsolatba hozható a 'kifejez, kommunikál vmit' általános mozzanattal.)

A (97) példában jól látható, hogy a *dob* jelentése (az adott szöveggörnyezetben) valóban szorosan kapcsolódik a 'juttat' mozzanathoz is: az idézett szövegrészletben a szó – éppen a *dob* ige használatának révén – egy kicsi, kézbe fogható tárgyként konstruálódik meg nyelvtanilag, a kimondás pedig ennek a tárgynak a mozgatasaként értelmeződik:

(97) A vállá fölött **dobta** anyám felé: – Majd akarok veled beszélni! (#32563551)

A *dob* jelentésében ebben az esetben is felismerhető a gyorsaságra, illetve a sietségre való utalás, amely a negatív attitűddel és az odafigyelés hiányával is összefüggésbe hozható (megjegyezve, hogy adott esetben e két utóbbi mozzanat is nehezen különíthető el egymástól). Ezt erősíti meg a mondatban megjelenő *vállá fölött* kifejezés is, amely – a *dob* igével egy szerkezetben állva – arra enged következtetni, hogy a szóban forgó személy nem állt meg, nem fordult vissza a beszédpartnerre felé, és nem hagyott lehetőséget az érdemi reakcióra, megnyilatkozása pedig ennek megfelelően inkább közlésként vagy felszólításként értelmezhető, nem pedig a társalgás során egyenrangúnak tekintett felek közötti interakció egy fordulójaként. (Ez a gesztus tehát egyúttal hierarchiát is feltételez a jelenet szereplői között, és bár a hierarchikus viszonynak – vagy a viszony hierarchikus voltának – nyelvi megkonstruálása nem elsősorban az igehez kötődik, a szövegkörnyezet, illetve a kontextus relevánssá teheti a *dob* jelentésének a hierarchiához kötődő, hierarchikus kapcsolatokra utaló mozzanatait is.)

E) 'okozza, hogy vmi vhol legyen/megjelenjen'

Az ötödik jelentéstípust az 'okozza, hogy vmi vhol legyen/megjelenjen' általános mozzanat által összetartott jelentések alkotják. Ez az általános mozzanat a *dob* tulajdonképpeni jelentéseként azonosított jelentésben (lásd [84a, b]) is feltételezhető – bár abban a jelentésben nem feltétlenül releváns –, valamint a konkrét, fizikai értelemben vett mozgásra vonatkozó A) jelentéstípushoz is szorosan kapcsolódik. Az alábbiakban tárgyalt esetekben azonban – a fent említettektől eltérő módon – nem tárgyak, konkrét, kézbe fogható entitások térbeli mozgásáról, valahová történő (el)juttatásáról van szó, hanem arról, hogy valaminek a hatására megjelenik, érzékelhetővé válik valahol egy adott jelenség. Például:

(98) A nyári szürkület árnyékot **dobott** a legelő hátára és a szőlősorok közé.
(#7698401)

A (98) mondatban a szürkület mint az árnyék előidézője konstruálódik meg ágensként, a tárgyesetben álló névszó pedig a következményre – a szürkületkor megváltozó fényviszonyok következtében létrejövő (vagy a korábbinál számottevően nagyobb felületre rávetülő) árnyékokra – utal. A szürkület mint természeti jelenség antropomorfizációja ebben az esetben azonban nem csupán abban nyilvánul meg, hogy egy jelenség cselekvőként interpretálódik. Ez a sajátos interpretáció a legelő megszemélyesítésével összekapcsolódva (vö. a *legelő hátára*) mintegy személyek közötti társas interakcióként jeleníti meg nyelvileg az ábrázolt jelenetet, amelyben így az árnyék impliciten egy takaróhoz válik hasonlóvá, amellyel a szürkület betakarja a legelőt. A *dob* használata ebben az esetben tehát – az említett komplex képpel összefüggésben – a *vki vkinek a hátára dob egy takarót* szerkezet alapján érthető, és feltehetően ez az analógia lehetett a motivációja annak, hogy a megnyilatkozó éppen a *dob* igét alkalmazta a szóban forgó szituáció megragadására.

A (99) példában az ige szintén természeti jelenségek (ez esetben a hegyek) antropomorfizációjával áll összefüggésben, jelentése pedig ekkor is egy komplex, a teljes kifejezést átfogó, képszerű analógiát tekintetbe véve értelmezhető:

(99) a hegyek egymásnak **dobták** a hangokat (#41253084)

Ebben az esetben nem a *dob* jelentésének specifikus mozzanatai a döntőek, hanem sokkal inkább az a sajátos perspektíva, amellyel a megnyilatkozó párhuzamot von, illetve párhuzamot vél felfedezni a hangok sajátos terjedési módja (a hegyek környezetében kialakuló visszhang), valamint egy olyan, tipikusan a tulajdonképpeni jelentésű *dob* igével megnevezett szituáció között, amelyben a jelenet két vagy több résztvevője huzamosabb időn keresztül, ismétlődően egymásnak adogat egy kisebb, kézbe fogható tárgyat (tipikusan valamilyen játék keretében egy labdát). Fontos ugyanakkor megemlíteni, hogy a hangok oda-vissza terjedésére – mint a labda oda-vissza dobálására – ebben az esetben nem önmagában a *dob* ige, hanem az *egymásnak dobták*, illetőleg a teljes igei konstrukció utal.

F) 'létrehoz: okozza, hogy létrejöjjön'

A *dob* hatodik jelentéstípusát a 'létrehoz: okozza, hogy létrejöjjön' általános igei mozzanat szervezi. Ez az általános mozzanat a *dob* jelentésrendszerén belül – ahogyan pl. a *lök* (4.1.1.) és a *vet* esetében is – elsősorban az 'okozza, hogy vmi vhol legyen/megjelenjen' általános mozzanatot figyelembe véve érthető meg, hiszen az észleletek és/vagy érzetek valahol, valamely térben vagy közegben való megjelenése gyakran szorosan összekapcsolódik azok létrejöttével is. Emellett a *dob* jelentésrendszerén belül ez a mozzanat a tulajdonképpeni jelentéssel összefüggésben említett (85)–(87) típusú példákkal (pl. *kettést/bombagólt dob*)⁸⁴ is kapcsolatba hozható, hiszen az eredmény, az adott sportágon belüli cél elérése is felfogható a létrehozás egy sajátos eseteként (bár az eredmény itt inkább teljesítményt jelent, nem pedig egy tárgyszerű entitás megalkotására vonatkozik).

Másfelől azonban érdemes tekintetbe venni azt is, hogy a feldolgozott korpuszadatok tanúsága szerint a *dob* az ebben a csoportban említhető jelentéseiben rendre olyan kifejezésekben fordul elő (mintegy frazémavariánsokat hozva létre), amelyekben egyértelműen egy másik, a *dob*-hoz tulajdonképpeni jelentésében is viszonylag közel álló ige (pl. a *vet* vagy a *lök*) használata tekinthető konvencionálisnak. Ilyen például a (100) szövegrészlet *papírra vagy vászonra dob* kifejezése, amely a konvencionális, frazémászerű *papírra vet* (és az ennek analógiájára létrejött, de a *vászonra dob*-nál szintén konvencionálisabb *vászonra vet*) kifejezéshez képest értelmezhető:

(100) Egyetlen lendülettel **dobja** papírra vagy vászonra figuráit: könnyedén a legsúlyosabb gondolatokat is. (#179395236)

⁸⁴ De ide sorolhatók például a *világcsúcsot* vagy a *kosarat dob* kifejezések is. A labdajátékokban vagy azokban a játékokban, amelyekben a játékosoknak valamilyen kézbe fogható tárgyat kell elhajítaniuk, gyakori, hogy az eredmény elérését – pl. a megszerzett pontokat vagy (amennyiben ez releváns) a tárgy által megtett távolságot – konvencionálisan a *dob* ige használatával fejezik ki.

Mivel tehát a *dob* itt olyan szerkezet(ek) részeként jelenik meg, amely(ek)ben konvencionálisan a *vet* fordul elő, ez esetben nem hagyható figyelmen kívül az elemzés során a *dob* és a *vet* megfelelő jelentései közötti szinonim viszony, illetve a szóban forgó jelentések közötti kontraszt sem. Mindkét ige jelentésének meghatározó mozzanata a lendületesség, míg azonban a (*vászonra*) *vet* elsődlegesen a passzív oldal (a vetülés, az ábrák létrejötte) felől ragadja meg az ábrázolt szituációt, addig a *dob* inkább a gyorsaságra, az előzetes tervezés hiányára és/vagy – mint a (100) példában is – a könnyedségre utal.

G) 'elvet, elhagy: nem foglalkozik vele többet'

A jelentések hetedik nagyobb csoportját a sajátosan a *dob* jelentésrendszeréhez kötődő 'elvet, elhagy: nem foglalkozik vele többet' általános igei mozzanat fogja össze. Ez a mozzanat alapvetően arra vezethető vissza, hogy az ige tulajdonképpeni jelentésében tárgyak lendületes és távolító jellegű mozgatására utal, ami az esetek egy jelentős részében összekapcsolódik azzal, hogy az adott tárgy az ágens számára szükségtelenné, illetve értéktelenné vált. Expliciten fejezik ki ezt az összefüggést a *szemébe*, *sutba* *dob* stb. szerkezetek, amelyek frazémaszerű egységekként gyakran továbbmetaforizálódnak, a továbbmetaforizálódott konstrukciók jelentését meghatározó karakteres mozzanatok pedig a *dob* ige jelentésrendszerébe is beépülhettek (részletesebben lásd az 1.3. alpontban). (Itt érdemes megemlíteni, hogy a *dob* szóban forgó jelentései – amennyiben az ige nem továbbmetaforizálódott szerkezetekben fordult elő – kezdetben egyértelműen a szlenghöz kötődtek, mára azonban az MNSZ2 adatai szerint például szépirodalmi és sajtónyelvi szövegektől sem idegen a *dob* ilyen értelmű használata.)

A következő, (101) példában a *dob* már nem egy egységként metaforizálódó szerkezet részeként, hanem önálló – bár a megnyilatkozás más nyelvi egységeitől természetesen nem független (vö. 1.3.) – egységként fejez ki valamiféle elutasítást:

(101) Én, ugye, **dobtam** az írósgot, hogy krónikás legyek. (#28437105)

Az ige ebben az esetben arra utal, hogy a jelenetbeli ágens – aki egyúttal a megnyilatkozó is – maga mögött hagyja korábbi foglalkozását: nem foglalkozik vele tovább (mint szakmával). A *dob* használatát ekkor egyrészt az motiválhatja, hogy ilyen módon a megnyilatkozó gyors, könnyed, a hosszas mérlegeléseket nélkülöző döntési folyamat eredményeként interpretálhatja a változ(tat)ást, valamint a megnyilatkozás azt is implikálhatja, hogy a szóban forgó személy számára nem okozott nehézséget a korábbi (írói) tevékenységtől való eltávolodás.

Ugyanakkor felvethető az is, hogy az elsődleges motiváció ebben az esetben nem a szemantikai, hanem a stilisztikai sajátosságokkal függ össze, vagyis a *dob* használata ebben a kontextusban nem elsősorban a fent említett mozzanatokkal magyarázható, hanem különösen a szlenggel való – jelenleg is viszonylag szorosnak látszó – kapcsolatra vezethető vissza.

A szöveggörnyezetet figyelembe véve még szembetűnőbb a *dob* szlenghöz való kötődése a (102) példa esetében:

(102) Na most, hogy ki a fenét érdekel Monica???? Amerika régen **dobta** a témát, már Ők is megunták, pedig ott azért más világ van! (#90524163)

A *dob* ebben a szövegrészben arra utal, hogy a szóban forgó közösség már túllépett a megnyilatkozó vélekedése, interpretációja szerint aktualitását veszített, érdektelenné vált témán, maga mögött hagyta a szóban forgó ügyet – ahogyan erre az idézett részlet már *Ők is megunták* kifejezése expliciten is utal.

Szintén valamiféle túllépésre vonatkozik a *dob* a (103) példában – ebben az esetben azonban, mivel személyközi viszonyokról, illetve egy konkrét személytől való eltávolodásról van szó, az ige jelentésében egyúttal a kapcsolat aszimmetrikus voltára és a tárgyiasításra történő utalás is relevánssá válhat:

- (103) leveledben arról írsz, hogy olyan lányt is **dobtál** már, akinél hónapokig kilincselteél (#556372841)

A (103)-beli ágens a korábbi érdeklődésének megszűnését követően megszakítja a kapcsolatot az említett személlyel (lánnyal), nem foglalkozik vele többet. A *dob* ekkor egyrészt könnyen meghozható, súlytalan – hosszú megfontolást vagy érdemi mérlegelést nem igénylő –, másrészt egyoldalú döntésként interpretálja a kapcsolat felbontását, a mondatban páciensként megjelenő másik fél pedig mintegy fölöslegessé váló, eldobható tárgyként tűnhet fel.

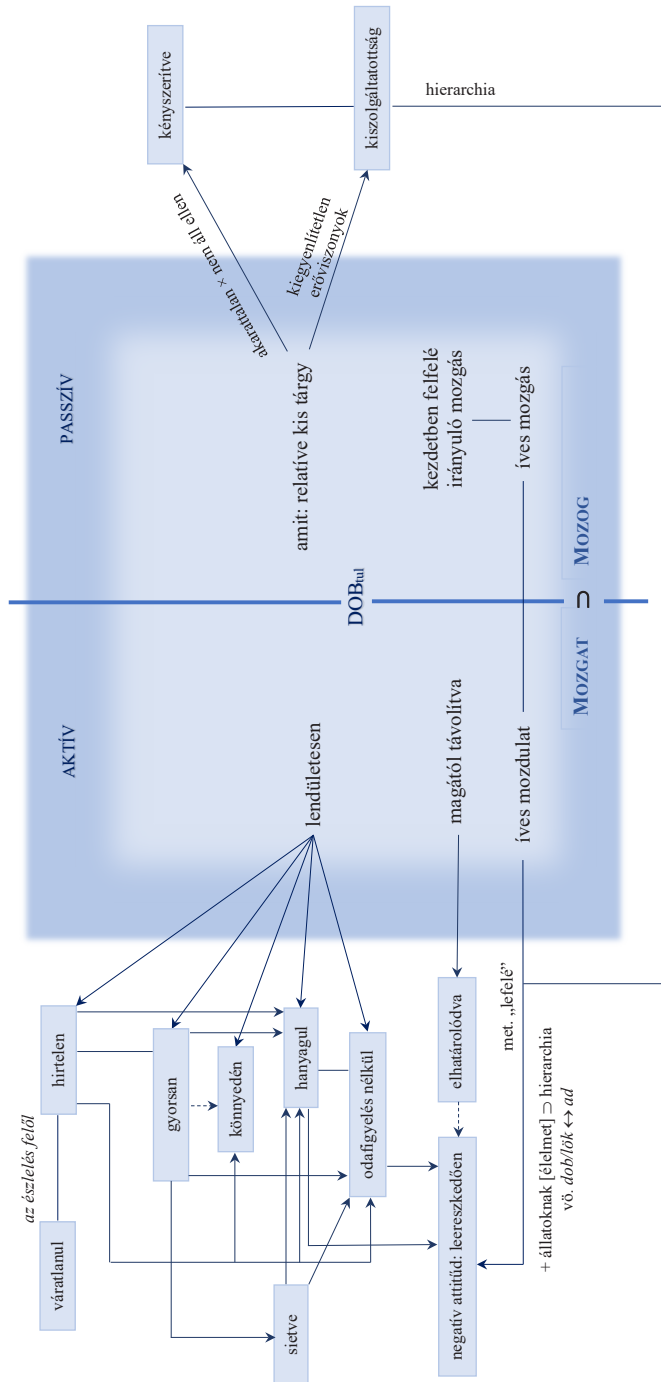
H) 'okozza, hogy pozitív irányba változzon'

A *dob* jelentéseinek utolsóként említett jelentéstípusát az 'okozza, hogy pozitív irányba változzon' általános igei mozzanattal körvonalazhatjuk, amely elsősorban arra az összefüggésre épül, hogy tulajdonképpeni jelentésében az ige tipikusan íves és (kezdetben) felfelé irányuló mozgás kiváltására (okozására) utal, ilyen módon pedig kapcsolatba hozható A FENT JÓ fogalmi metaforával is (amennyiben a felfelé tartó mozgás előidézése a pozitív irányú változással asszociálódik, lásd pl. *feldob vki/vmi vkit* 'okozza, hogy vkinek jó/jobb kedve legyen'; vö. pl. Szilágyi N. 1996: 16–17).

Ez a pozitív(nak tartott) változás azonban, amelyre az ige az itt említendő – specifikusan a *dob* N-(V)n kerethez kötődő – jelentéseiben utal, sokféle lehet, és számos kontextusban értelmezhető. Vonatkozhat például a hangulat vagy az attitűd kedvező irányú megváltozására (104), egy termék, produktum, étel minőségének a javulására (105) vagy éppen a forgalom, az érdeklődés és (ennek következményeként) a bevétel növekedésére (106):

- (104) itt a nepek már elkezdtek a nagy bucsuzkodást, egyfolytában az én lelkemet simogatják, oszt az sokat bír **dobni** az emberen (#93046258)
 (105) A kereskedelembe azonban kapható Chili con carne alap-por, 5 perc alatt kész, és sokat **dob** a cuccon [ételen], ha rátesszük. (#85302312)
 (106) Bár a karácsony előtti bevásárlási láz még jócskán **dobhat** az eladásokon (#154434880)

A *dob* ige jelentésrendszerében felvett specifikus mozzanatok, illetve az egyes mozzanatok között tételezett viszonyokat szemlélteti nagyon sematikusán a fenti elemzések eredményeire épülő 3. ábra. (Az ábra – a 2.2.2. alpont 2. ábrájához hasonlóan – csupán a főbb kapcsolódási pontok áttekintését szolgálja.) A jelentésrendszer általános (igei) mozzanatainak szerveződésével a következő, 3.2.1.2. alpontban foglalkozom részletesebben.

3. ábra. A *dob* ige specifikus jelentésmozzanatainak összefüggései

3.2.1.2. Áttekintés: a *dob* ige általános (igei) mozzanatainak szerveződése és összefüggései

A jelentéstípusokat összetartó általános mozzanatok a fentiek értelmében hasonló sémát követő jelentésekből általánosuló közös fölérendelt mozzanatokként értelmezhetők. Az egy jelentéstípushoz sorolható jelentések közötti hasonlóság mértéke azonban eltérő lehet: az általánosítás a különböző jelentéseknek esetenként szűkebb, máskor tágabb körére épül (vö. 3.2.2.2.), ezzel együtt pedig a szóban forgó jelentéseket összetartó, egységbe szervező közös általános mozzanat általánosságának mértéke is változhat. (Például a *dob* jelentésrendszerében éppúgy jelentéstípust körvonalaz a 'juttat [vmit vhová]' általános igei mozzanat, mint az ennek alárendelődő, a valahová történő eljuttatás egy sajátos módjára vonatkozó 'kényszerít [vkit vhová]', amely a *dob* jelentéseinek egy szűkebb körére épülő általánosítás eredménye; vö. 3.2.1.1.) Ennek megfelelően az egyes általános igei mozzanatok – ahogyan erre a 2.2.2.-ben, illetve a 3.2.1.1. elemzéseiben is utaltam – nem csupán összefonódhatnak, és nem csupán kölcsönösen módosíthatják egymást, hanem szinteződhetnek is: egyes esetekben hierarchikus viszonyban állnak egymással. Ekkor a jelentések szélesebb körét átfogó, magasabb szintű általánosítás eredményeként létrejövő általános mozzanat olyan jelentéstípust körvonalaz, amely mint kategória magába foglalja az adott általános mozzanathoz képest alárendelt mozzanat(ok) által meghatározott jelentéstípus(oka)t, illetve az ahhoz/azokhoz sorolható jelentéseket.⁸⁵ Az igék jelentésrendszerében és a szinonim jelentésviszonyok kialakulásában azonban – mint ezt a 3.2.2.2.-ben és a szinonímia jelenségét vizsgáló fejezet IV.2.2. alpontjában is látni fogjuk – esetenként a magasabb, máskor azonban az alacsonyabb szintű általánosítás válik meghatározóvá. Ennek megfelelően a metaforikus jelentések szerveződése és a szinonim jelentésviszonyok leírása során is szükség van arra, hogy tekintetbe vegyünk a különböző mértékben általános, hierarchikus szerveződésű kategóriák közül mindazokat, amelyek – a nyelvi anyag tanúsága szerint – az adott szemantikai jelenségek szempontjából relevánsak lehetnek: nem elég kizárólag a nagyon általános vagy éppen a legkevésbé általános közös mozzanatokra fókuszálni az elemzések során.

A 3.2.1.1. elemzéseiben, a jelentéstípusokat körvonalazó általános mozzanatok forrásait és viszonyait tárgyalva láthattuk, hogy ezek az alapvetően igei természetű mozzanatok az esetek többségében egymással szoros összefüggésben értelmezhetők – tipikusan olyan módon, hogy annak a folyamatnak a különböző vetületeire épülnek rá, amelyre a *dob* tulajdonképpeni jelentésében utal, vagyis a tulajdonképpeni értelemben vett dobási szituáció különböző (az ige tulajdonképpeni jelentésében azonban nem feltétlenül releváns) vetületeit, sajátosságait teszik megragadhatóvá. (Például azt, hogy a dobó mozdulatnak célja, eredménye lehet, vagy hogy a dobás eredményeként, illetve következtében a mozgásba hozott entitás egy olyan helyre kerül, ahol korábban nem volt jelen.) Az általános mozzanatok ugyanakkor nem szükségszerűen értelmezhetők közvetlenül a tulajdonképpeni jelentés alapján: előfordul, hogy egy vagy több nagymértékben konvencionális, egységként metaforizálódó igei konstrukcióban „tapadnak hozzá” a *dob* jelentéséhez (ahogyan pl. az ige

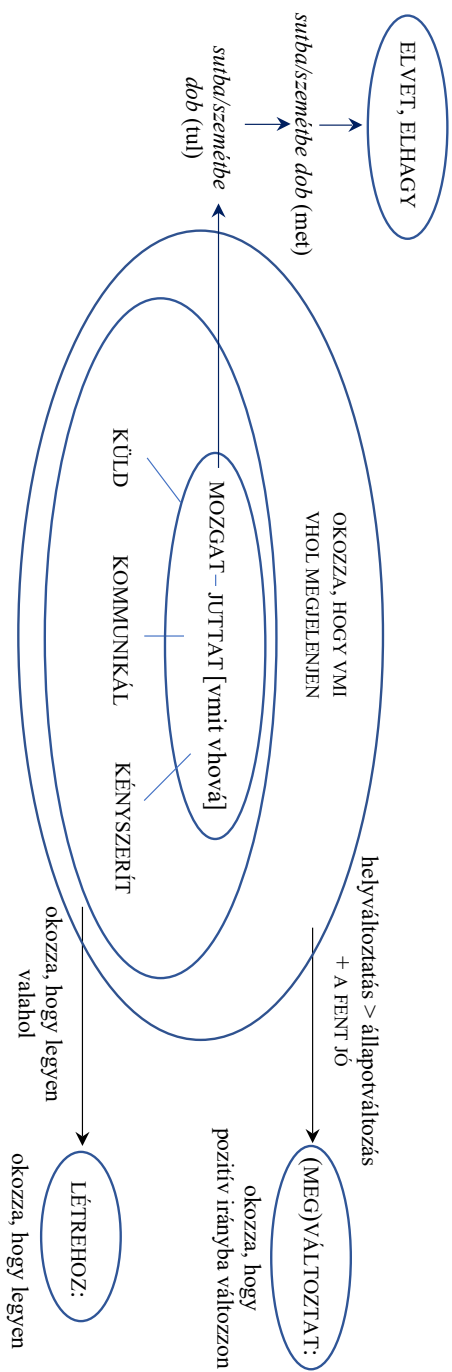
⁸⁵ Érdemes visszatérni rá, hogy az itt alapul vett megközelítés szerint a jelentésmozzanatok feltételezése a szemantikai összefüggések, motivációk, analógiák árnyalt megragadásának egy lehetséges eszközeként (nem pedig pl. pszichológiai realitásként) merül fel – így természetesen ebben a szemléleti keretben értelmezendő (metaforikusan) a kialakulásukra, változásukra, összefonódásukra, szinteződésükre stb. való utalás is (vö. II.2.2.).

'elhagy, elvet' általános mozzanata sem közvetlenül a tulajdonképpeni jelentésből, hanem a tulajdonképpeni jelentésű igével alkotott, azután pedig egységként metaforizálódó *sarokba/sutba/szemétbe* [stb.] *dob* kifejezésekben jött létre, és ezt követően épült be az ige saját jelentésrendszerébe).

Az, hogy egy-egy jelentésben mely általános mozzanat kerül előtérbe, szorosan összefügg az igei konstrukciók nem-igei komponenseinek szemantikájával is: a vonzatok szemantikai csoportjai nem csupán az egyes igei jelentések leírásához tartoznak szorosan hozzá (vö. 1.1.), hanem az ezen jelentésekre ráépülő, ezekből általánosuló és ezeket jelentéstípusokba szervező közös fölérendelt (igei) mozzanatok körvonalazásához is. Ez nem azt jelenti, hogy az egy jelentéstípushoz tartozó jelentéseiben a *dob* szükségszerűen azonos szemantikai csoportokba tartozó vonzatokkal áll együtt (vö. 3.2.1.1.). Vannak azonban – úgy a *dob*, mint az általam elemzett valamennyi más ige (vö. 2.2., 4.1., IV.1., IV.2.) jelentésrendszerében – olyan jelentéstípusok is, amelyeknek az esetében a vizsgált anyag tanúsága szerint bizonyos vonzatok szemantikai csoportjai egyértelműen körülhatárolhatók, és az adott jelentéstípushoz sorolt jelentések körében egyáltalán nem mutatnak változatosságot. (Például a 'kényszerít [vkít vhová]' általános mozzanat által meghatározott jelentéstípusba tartozó jelentésekben a páciens személyre vagy személyek egy csoportjára utal.) Ugyanakkor minél általánosabb az adott jelentéstípust összetartó közös általános mozzanat (azaz az ige jelentéseinek minél szélesebb körére építjük az általánosítást), annál valószínűbb, hogy a szóban forgó jelentéstípushoz tartozó jelentések relatíve nagy mértékben különbözhetnek egymástól – többek közt a vonzatok szemantikai csoportjait tekintve is. Így fordulhat elő, hogy míg a 'juttat ($\supset$ mozgat) [vmit vhová]' általános mozzanat által összetartott jelentéstípus viszonylag heterogén abban az értelemben, hogy az ide sorolt jelentések között akár jelentős különbség is lehet,⁸⁶ addig egy szűkebb, kevésbé általános közös mozzanattal jellemezhető jelentéstípusban ez a heterogenitás sokkal kevésbé vagy akár egyáltalán nem jellemző. (Például a 'küld [vmit vhová]' általános mozzanat a *dob* jelentéseinek egy szűk és kevésbé heterogén csoportját fogja át, amelynek esetében az alanyesetű főnév szükségszerűen személy[ek]re, a tárgyi vonzat pedig valamilyen küldeményre – csomagra vagy üzenetre – vonatkozik.) Erre a kérdésre – az igék egyes jelentéseinek körvonalazása és az általános igei mozzanatok általánosságának mértéke közötti összefüggéseket tárgyalva – a 3.2.2.2. alpontban röviden még visszatérek.

Az alábbi, 4. ábra a *dob* jelentésrendszerének fent kielemezett karakteres általános jelentésmozzanatait és a közöttük lévő főbb összefüggéseket tekinti át (nem térve ki ezúttal az egyes mozzanatok közötti komplexebb kapcsolatokra, amelyeket a 3.2.1.1. elemzéseiben említettem). Az ábrán az általános mozzanatok (valamint a FENT JÓ fogalmi metaforát) kiskapitális betűkkel emeltem ki.

⁸⁶ Lásd pl. az A) jelentéstípus kapcsán említett (88) és (89) szövegrészeket (Az öreg postás karjára dobta a kabátját; a kőgát tetején megtorlódo áramlás gyönyörűen a kövekre dobja a csónakot), amelyek egészen más jellegű valóság-összefüggésekre vonatkoznak, és amelyekben – ezzel együtt – az igei vonzatok szemantikai csoportjai is jelentős mértékben különböznek egymástól. (Ez a kérdéskör a szinonim viszonyokkal összefüggésben is felmerül, l. különösen a IV.2.1.1. alpontot.)

4. ábra. A *dob* jelentérendszerét meghatározó általános mozzanatok

Fontos ugyanakkor azt is látni, hogy – a specifikus jelentésmozzanatokhoz hasonlóan (vö. 4. alpont) – az általános mozzanatok sem értelmezhetők önmagukban: egyfelől nem különíthetők el élesen egymástól, másfelől nem szakíthatók ki abból a komplex szemantikai összefüggésrendszerből sem, amelyben az ige egyes jelentéseiben, illetve jelentésváltozataiban előfordulnak. Például a *dob* jelentérendszerében a ’juttat [vmit vhová]’ vagy a ’kényszerít [vkit vhová]’ általános mozzanatot úgy foghatjuk fel, mint ami szükségszerűen összefonódik az ige specifikus jelentésmozzanataival, vagyis a tényleges nyelvhasználatban mozzanatok komplex kapcsolataként – például ’juttat [vmit vhová] + vhogyan’, illetve ’kényszerít [vkit vhová] + vhogyan’ – ragadható meg. Az általános jelentésmozzanatok elkülönítése és elválasztása a specifikus mozzanatoktól a leírást segítő absztrakcióként értelmezhető.

3.2.2. Az általános igei mozzanatok szerepe a poliszém jelentésrendszerek leírásában

3.2.2.1. Általános igei mozzanatok és igei konstrukciók: a *csap* ige jelentéstípusai és az igével alkotott konstrukciók közötti összefüggések

A következőkben – a jelentéstípust körvonalazó általános igei mozzanatok, az ige vonzatkeretei és az igei konstrukciók közötti összefüggéseket vizsgálva – a *csap* példáján keresztül arra keresem a választ, hogy a különböző általános igei mozzanatok milyen konstrukciókat jellemeznek, illetve (másfelől) az ige mely konstrukciókban megmutakozó jelentéseiből általánosíthatók. Az alább ismertetett eredmények a 2.2.1.2.-ben felvázolt anyagon végzett elemzések eredményei, amelyek elsősorban a *csap* MNSZ1-beli – a Mazsola keresőeszköz segítségével kinyert – előfordulásainak feldolgozására és rendszerezésére épülnek.

Az 5. ábra az ige általános mozzanatait és ezek viszonyát tekinti át sematikusán, az egyes mozzanatok közötti hierarchiákra fókuszálva; a komplexebb, más természetű kapcsolatokra – mivel a jelen téma szempontjából ezek kevésbé döntőek – ezúttal nem tér ki. Fontos azonban itt is hangsúlyozni, hogy a különböző általános mozzanatok szorosan összefügghetnek egymással (vö. 3.2.1.); az ábra statikussága tehát nem az ábrázolt összefüggések jellemzője, hanem csupán az ábrázolás mint leírási technika jellegéből fakadó szükségszerű egyszerűsítés.

Látható, hogy az említett általános mozzanatok – amelyeknek a segítségével a *csap* jelentésrendszerén belül jelentéstípusokat körvonalazhatunk – az általánosság különböző szintjein értelmezhetők, ilyen módon pedig hiponim, illetőleg hiperonim viszonyban állnak egymással.

A következőkben – csupán vázlatosan, áttekintő jelleggel, mintegy felsorolásszerűen – azt mutatom be, hogy milyen konstrukciókban fordul elő az ige az egyes általános mozzanatok révén körvonalazott jelentéstípusokhoz tartozó jelentéseiben. Vagyis végső soron: hogyan függ össze egymással az ige jelentését meghatározó általános igei mozzanat és az igei vonzatkeret. A *csap* korpuszbeli előfordulásait vizsgálva a következő mintázatokat láthatjuk:⁸⁷

❖ JUTTAT:⁸⁸ 'okozza, hogy vmi vhová kerüljön'

- N_1 *csap* N_2 -*ba* N_3 -*t* 'okozza, hogy vmi vhová kerüljön', ahol
 - N_1 : személy vagy légmozgás (pl. *szél*, *huzat*); N_2 -*ba*: személy testrészébe, arcába, ill. arcának vmely részébe; N_3 -*t*: a) ált. anyagszerű, körvonalak nélküli, intenzív (ütésszerű) hatást kiváltó entitást (pl. *füstöt*, *port*, *csapadékot*, *illatot* [illatos levegőt]); b) ritkábban kisebb tárgyat vagy c) (személy) a kezét, ill. karját
 - A valahová kerülésnek ezekben az esetekben általában hangsúlyos vetülete az, hogy ami valahová kerül, az valamilyen hatást vált ki (pl. *a szél vkinek az orrába csap egy illatot*, *arcába csapja a füstöt*); az ide sorolható példák egy szűk körében (pl. *vki a fejébe csapja a sapkát*, *nyakába csapja a hangszer*) azonban ez nem releváns.
- N_1 *csap* N_2 -*ba* N_3 -*t* '(bele)tesz, (bele)dob [vmit vmibe]'
- N_1 : személy, ill. személyek egy csoportja vagy a szél; N_2 -*ba*: tárgyba, területre vagy anyagba; N_3 -*t*: tárgyakat, tárgyszerű entitásokat v. hozzávalókat (ha az anyag étel/ital, a '[bele]tesz' összekapcsolódik a 'hozzáad' általános mozzanattal)
- N_1 *csap* N_2 -*ra* N_3 -*t* 'okozza, hogy odakerüljön [vmi vhová]'
- N_1 : személy, intézmény, érzelmi állapot, autó, vízsugár, világítótest, szél;⁸⁹ N_2 -*ra*: felületre v. felületként interpretált helyre, területre, térrészre; N_3 -*t*: kisebb entitást
- N_1 *csap* N_2 -*t* 'okozza, hogy odakerüljön [vmi vhová]'
- Az itt említhető példák szemantikai szempontból az N_1 *csap* N_2 -*ra* N_3 -*t* kerethez tartoznak, de a felületre expliciten nem utal a nyelvi kifejezés (pl. *csapja a festéket/vakolatot [a falra]*). Ez a konstrukció – bár formailag eltér tőle – nem feltétlenül értelmezhető önálló, az előzőtől független konstrukcióként.

⁸⁷ Az áttekintés során nem vettem tekintetbe a nagyon egyedi, alkalmi használatokat, a frazémavariánsokat – pl. *két legyet csap egyszerre* (< *két legyet üt egy csapásra*), *helyre csap vmit* (< *helyre tesz vmit*) – és az egységként (tovább)metaforizálódott szerkezeteket. Ezenkívül itt is fontos megemlíteni, hogy az általános jelentésmozzanatok nem függetleníthetők a specifikus mozzanatoktól (vö. 3.2.1.2.).

⁸⁸ A kiskapitális szedés ebben az esetben a nagymértékben általános igei mozzanatok jelöli.

⁸⁹ Jól látható, hogy a felsorolásokban esetenként az általánosítás más-más szintjein körvonalazódó kategóriák kerülnek egymás mellé (pl. *személy* vs. *vízsugár*). Ennek oka, hogy az általánosítás minden esetben közvetlenül a rendelkezésre álló adatokra épül, amelyek esetenként magas szintű általánosítást tesznek lehetővé, míg máskor csupán egy vagy néhány konkrét példa áll rendelkezésre, amelyekre nem lehet (megalapozott módon) átfogóbb kategóriákat építeni. Ezekben az esetekben a konkrét példákat említtem (hiszen – a posteriori kategóriákkal számolva – ekkor nem magától értetődő, hogy az adott példányok mely tulajdonságai lennének, lehetnének relevánsak a kategóriába sorolás szempontjából).

- N_1 *csap* N_2 -*t* + névutós szerkezet: (*vki/vmi*) *elé/mögé/köré/alá/fölé/közé* stb.
 - Szemantikai szempontból ezek a kifejezések is az N_1 *csap* N_2 -*ba/-ra* N_3 -*t* 'okozza, hogy vmi vhová kerüljön' konstrukciók sorába tartoznak, ekkor azonban a határozóragos névszók helyett névutós szerkezetek fordulnak elő a kifejezésekben.
- ❖ IRÁNYÍT(VA MOZGAT): 'okozza, hogy vmilyen irányba, ill. vminek az irányába mozogjon vmi'
- N_1 *csap* N_2 -*nAk* N_3 -*t* 'okozza, hogy vminek az irányába mozogjon vagy mozduljon vmi'
 - N_1 : személy; N_2 -*nAk*: terület, térrész irányába; N_3 -*t*: állatot
- ❖ MOZGAT: 'okozza, hogy vmilyen irányba, ill. vminek az irányába mozogjon vagy mozduljon vmi'
- N_1 *csap* N_2 -*nAk* N_3 -*t* 'okozza, hogy vminek az irányába mozduljon vmi'
 - N_1 : személy; N_2 -*nAk*: az égne; N_3 -*t*: (személy a saját) lábát
 - Erre az esetre egyetlen adatot találtam, ezért itt a vonzatok szemantikai csoportjai helyett a kifejezésben előforduló konkrét lexikai elemeket említem.
- N_1 *csap* N_2 -*ba* N_3 -*t* 'vminek az irányába mozdít/mozgat' + ütésszerű mozdulattal
 - N_1 : személy; N_2 -*ba*: a levegőbe/légbe/magasba; N_3 -*t*: (személy a saját) kezét/karját
- N_1 *csap* N_2 -*ra* N_3 -*t* 'vminek az irányába mozdít/mozgat' + ütésszerű mozdulattal
 - N_1 : személy; N_2 -*ra*: magasra; N_3 -*t*: (személy a saját) karját

A 'mozdít' általános igei tartalomhoz kötődő vonzatszerkezetek esetében tehát azt láthatjuk, hogy ugyanazt az irányulást más-más esetragokkal, más-más módon ragadja meg nyelvtanilag a három konstrukció.

- ❖ 'nekiüt v. nekilök vkit/vmit vkinek/vminek': 'okozza, hogy nekiütődjön/nekilökődjön'
- N_1 *csap* N_2 -*hOz* N_3 -*t* '[hozzá]vág [vmihez]' ~ [neki]ütés v. [neki]lökés
 - N_1 : személy, állat vagy természeti jelenség; N_2 -*hOz*: valamely (vízszintes v. függőleges) felülethez; N_3 -*t*: tárgyat v. személyt
- N_1 *csap* N_2 -*ra* N_3 -*t* 'okozza, hogy rákerüljön – úgy, hogy hozzá-/nekiüti'
- N_1 : tipikusan személy, de lehet szél vagy autó is; N_2 -*ra*: sík felületre v. területre; N_3 -*t*: tárgyat, anyagszerű entitást v. élőlényt (ez utóbbi esetekben hangsúlyos, hogy az ágensként megjelenített entitás és a páciens közötti erőviszonyok rendkívül kiegyenlítetlenek, pl. *vki földhöz csap egy kis állatot, autó vhová csap egy személyt*)
- N_1 *csap* N_2 -*nAk* N_3 -*t* 'nekiüt vminek'
- N_1 : személy v. szél; N_2 -*nAk*: felületnek; N_3 -*t*: személyt (másik személy) vagy hullámokat (a szél)
- N_1 *csap* N_2 -*ba* N_3 -*t* 'nekiüt vminek'
- N_1 : személy; N_2 -*nAk*: felületnek; N_3 -*t*: testrészt (ált. a fejét)
- Ehhez és az ezt megelőző vonzatkerethez számottevően kevesebb korpuszadat sorolható, mint az első kettőhöz.
- Az itt említhető négy vonzatkeret esetében a *csap* jelentésében fontos a 'juttat: okozza, hogy vhová kerüljön' mozzanat is, a hangsúly azonban az ütközésen van.

❖ **HOZZÁAD: 'vminek a részévé tesz, ill. a részeként értelmez vmit', 'okozza, hogy a rész legyen'**

- N_1 **csap** N_2 -**hOz** N_3 -**t** 'vminek a részévé tesz, ill. a részeként értelmez vmit'
 - N_1 : személy; N_2 -**hOz**: valamely egységhez vagy egységként értelmezett entitáshoz; N_3 -**t**: az adott egységhez hasonló(nak tartott) egység(ek)et – ez az egység állhat konkrét fizikai létezőkből (pl. egy csomag), de lehet elvont jelenség is (pl. az ünnepekhez tartozó szabadnapok), vö. 2.2.3.2.
- N_1 **csap** N_2 -**hOz** N_3 -**t** 'vmihez hozzá sorol: vminek a részeként értelmez vmit'
 - N_1 : személy; N_2 -**hOz**: valamely egységhez vagy egységként értelmezett entitáshoz (pl. földterülethez, elvont kategóriához); N_3 -**t**: az adott egységhez hasonló(nak tartott) egységeket, vö. 2.2.3.2.
- N_1 **csap** N_2 -**ba** N_3 -**t** '(bele)tesz, (bele)dob vmit vmibe, és ezzel a részévé teszi'
 - N_1 : személy; N_2 -**ba**: ételbe, italba (mint anyagszerű közegbe); N_3 -**t**: a hozzávalókat
 - Ezekben a kifejezésekben a *csap* jelentésének fontos mozzanata a 'juttat: okozza, hogy vhová kerüljön' mozzanat is, de nem az áll a figyelem előterében.

❖ **ELVÁLASZT: 'részekre bont' – 'okozza, hogy (a részek) eltávolodjanak egymástól'**

- N_1 **csap** N_2 -**ba** N_3 -**t** 'részekre bont'
 - N_1 : személy; N_2 -**ba**: valahány részbe; N_3 -**t**: tárgyat, tárgyszerű entitást

❖ **JUT: 'kerül vhová, lesz vhol'⁹⁰**

- N_1 **csap** N_2 -**ra** 'kerül vhová, ill. lesz vhol'
 - N_1 : általában anyagszerű vagy akként konceptualizálható, körvonalak nélküli, intenzív (ütésszerű) hatást kiváltó entitás (pl. légáramlat, csapadék, tűz), esetleg állat vagy (egyetlen példában) tárgy; N_2 -**ra**: felületre vagy területre
- N_1 **csap** N_2 -**ba** 'kerül vhová, ill. lesz vhol' – vö. N_1 **csap** N_2 -**ba** N_3 -**t** 'okozza, hogy vhová kerüljön'
 - N_1 : általában anyagszerű vagy akként konceptualizálható, körvonalak nélküli, intenzív (ütésszerű) hatást kiváltó entitás (pl. füst, fény, légáramlat, csapadék, illat vagy hang), illetve (egyetlen példában) szárítón lógó ruha; N_2 -**ba**: a) vkinek az arcába, illetve az arc valamely részébe vagy b) valamely körülhatárolt térbe (pl. szobába)
 - A valahová kerülésnek fontos vetülete, hogy ami valahová kerül, az hatást vált ki.
- N_1 **csap** N_2 -**ba** 'belemegy, ill. behatol vmibe'
 - N_1 : személy vagy (tipikusan repülő) állat; N_2 -**ba**: csoport, tömeg (pl. személy a tömegbe csap 'megy'; madár csap a varjúcsereg közepébe)
 - Ezt a konstrukciót azért érdemes elkülöníteni a(z) általánosabb) 'kerül vhová, ill. lesz vhol' jelentésű *csap* N -**ba** konstrukciótól, mert ebben az esetben specifikusan élőlények mozgásáról van szó, így a hatás dimenziója – amely az előzőeknél említett csoport esetében meghatározó – ebben az esetben nem releváns.

⁹⁰ Ide sorolható az N_1 **csap** N_2 -**t** 'kerül vhová, ill. lesz vhol' konstrukció is, ez azonban a feldolgozott anyagban csupán egyetlen példában fordult elő (*oldalt* [~ *oldalra*] *csap* ['csapódik'] *vkinek a hajja*), így ez esetben még alacsony szintű általánosításra sincs mód.

❖ 'nekiütődik vkinek/vminek'

- N_1 *csap* N_2 -*ba* '(a magasból földet érve, tkp. becsapódva) nekiütődik vminek'
- N_1 : a magasból érkező, nagy erejű pusztításra képes entitás (pl. üstökös, villám, bomba vagy gránát); N_2 -*ba*: terület, térrész; személy vagy tárgy
- N_1 *csap* N_2 -*ra* '(a magasból földet érve, tkp. becsapódva) nekiütődik vminek'
- N_1 : a magasból érkező, nagy erejű pusztításra képes entitás (villám); N_2 -*ba*: terület, térrész

❖ MOZOG: 'vmilyen irányba, ill. vmi felé tart'

- N_1 *csap* N_2 -*ba* 'vmilyen irányba, ill. vmi felé tart/mozog'
- N_1 : hullám, pernyefelhő vagy tűz (illetve láng[ok]), szoknya; N_2 -*ba*: magasba
- N_1 *csap* N_2 -*ra* 'vmilyen irányba, ill. vmi felé tart/mozog'
- N_1 : víz, gőz vagy tűz (illetve láng[ok]); N_2 -*ra*: magasra / az égre
- Az itt említendő kifejezések szoros kapcsolatban állnak az N_1 *csap* N_2 -*ra* 'kerül vhová, ill. lesz vhol' konstrukcióhoz tartozó példák közül azokkal, amelyek a valahová való áttérjedésre utalnak; abban az esetben azonban inkább a 'kerül [vhová]', itt pedig inkább az 'irányul [vmi felé]' a hangsúlyos (ez a különbség N_2 jelentésével függ össze: a *magasra* vagy az *égre* nem egy konkrét hely, hanem egy irány).

❖ MOZDUL: 'ütésszerű mozdulatot tesz'

- N_1 *csap* N_2 -*ba* 'ütésszerű mozdulatot tesz'
- N_1 : személy; N_2 -*ba*: valamely irányba (pl. a hang irányába) vagy a levegőbe
- N_1 *csap* N_2 -*ra* (N_3 -*vAI*) 'ütésszerű mozdulatot tesz'
- N_1 : személy; N_2 -*ra*: valamely irányba (pl. balra); N_3 -*vAI* (nem feltétlenül jelenik meg): az ágens keze, esetleg egy, a kezében tartott eszköz

❖ ÜT: '(erővel) megérint vkit/vmit'

- N_1 *csap* N_2 -*ba* N_3 -*t* (N_4 -*vAI*) '(meg)üt vkit/vmit'
- N_1 : személy, tárgy, szag, csapadék; N_2 -*ba*: [testrész]-*ba* (pl. *hátba*, *fejbe*); N_3 -*t*: személyt vagy állatot; N_4 -*vAI* (nem feltétlenül jelenik meg): az ágens keze, esetleg egy, a kezében tartott eszköz
- N_1 *csap* N_2 -*ra* N_3 -*t* (N_4 -*vAI*) '(rá)üt, megüt vkit/vmit'
- N_1 : személy; N_2 -*ra*: személyre v. állatra, testrésze, tárgyra, ill. felületre; N_3 -*t*: áltárgy (*nagyot*, *óriásít* stb.); N_4 -*vAI* (nem mindig jelenik meg): az ágens keze, esetleg egy, a kezében tartott eszköz
- N_1 *csap* N_2 *ra* (N_3 -*vAI*) '(rá)üt vkire/vmire, ill. (meg)üt vkit'
- N_1 : személy, állat, időjárási jelenség (eső, szél), tárgy (tkp. 'vki a tárggyal'), kéz; N_2 -*ra*: személyre, testrésze, tárgyra, ill. felületre; N_3 -*vAI* (nem feltétlenül jelenik meg): az ágens keze, esetleg egy, a kezében tartott eszköz
- N_1 *csap* N_2 -*t* (N_3 -*vAI*) '(meg)üt vkit/vmit, ill. (rá)üt vkire/vmire'
- N_1 : személy, ill. csapadék v. légáramlat (antropomorfizáció); N_2 -*t*: személyt, állatot, tárgyat v. felületet; N_3 -*vAI* (nem mindig jelenik meg): az ágens keze, esetleg egy, a kezében tartott eszköz
- N_2 -*t* az esetek egy szűkebb körében áltárgy is lehet

- N_1 **csap** N_2 -**ba** (N_3 -**vAl**) '(meg)üt vkit/vmit', ill. 'ráüt vkire/vmire'
 - N_1 : személy, állat v. növény (pl. *fű, ág csap vkinek az arcába*); N_2 -**ba**: személybe, személy vmely testrészébe (kül. arcába) vagy területbe; N_3 -**vAl** (nem feltétlenül jelenik meg): az ágens keze, esetleg egy, a kezében tartott eszköz
- N_1 **csap** N_2 -**n** N_3 -**t** (N_4 -**vAl**) '(meg)üt vkit'
 - N_1 : személy, állat, természeti jelenség vagy tárgy; N_2 -**n**: testrészen; N_3 -**t**: személyt vagy állatot; N_4 -**vAl** (nem feltétlenül jelenik meg): az ágens keze, esetleg egy, a kezében tartott eszköz

❖ 'okoz vmilyen hatást: erős, ütésszerű hatást tesz vkire/vmire' (tkp. 'megüt [met.])'

- N_1 **csap** N_2 -**ba** 'ütésszerű hatást tesz vkire/vmire'
 - a) N_1 : gondolat, felismerés, érzés, érzelem; N_2 -**ba**: személybe, személy elméjébe, tudatába
 - b) N_1 : nyilallás, fájdalom; N_2 -**ba**: személy vmely testrészébe
- N_1 **csap** N_2 -**ra** 'ütésszerű hatást tesz vkire'
 - N_1 : elvont fogalom; N_2 -**ra**: személyre

❖ LÉTREHOZ: 'okozza, hogy létrejöjjön'

- N_1 **csap** N_2 -**nAk** N_3 -**t** 'létrehoz, (meg)rendez: okozza, hogy létrejöjjön' (funkcióigés szerkezetek)
 - N_1 : személy; N_2 -**nAk**: potenciálisan bárkinek/bárminek, aki/ami népszerűsíthető; N_3 -**t**: reklámot, hírverést
- N_1 **csap** N_2 -**rA** N_3 -**t** 'létrehoz, (meg)rendez: okozza, hogy létrejöjjön' (funkcióigés szerkezetek)
 - N_1 : személy vagy közösség (pl. *a város*); N_2 -**rA**: valakinek, illetve valaminek a tiszteletére vagy emlékére; N_3 -**t**: összejövetelt
 - vö. N_1 **csap** N_2 -**t** (funkcióigés szerk.), N_1 **csap** N_2 -**nAk** N_3 -**t** (pl. *vacsorát + vki tiszteletére / vkinek*)
- N_1 **csap** N_2 -**t** 'okozza, hogy legyen (és kerüljön vhová, ill. terjedjen)'
 - Ebben az esetben a relatíve kevés példa alapján nem körvonalazhatók a konstrukció névszói komponenseinek a szemantikai csoportjai; olyan kifejezések tartoznak ide, mint például *a hajó csapja a szelet vagy a bankkonszolidáció nagy hullámokat csap*.
- N_1 **csap** N_2 -**t** 'létrehoz: okozza, hogy létrejöjjön' » vö. N_1 **csap** N_2 -**rA**/**nAk** N_3 -**t** (funkcióigés szerkezetek)
 - N_1 : személy, állat, természeti jelenség, gép, tárgy; N_2 -**t**: hangokat, hangos reakciót, érzelmet kifejező nonverbális reakciót, összejövetelt stb.

❖ MEGVÁLTOZTAT: 'okozza, hogy vmilyen legyen'

- N_1 **csap** N_2 -**t** **A**-**rA** 'okozza, hogy vmilyen legyen'
 - Az itt említendő példák alacsony száma és heterogenitása ez esetben sem teszi lehetővé az általános szemantikai csoportok megállapítását; olyan példák említhetők itt, mint a *legényesre csapja a sapkát*, amelyben **A**-**rA** a tárgyragos főnévnek a folyamat következő lépéjébe valamely jellemzője utal.

❖ **MEGVÁLTOZIK: 'válík vmivé, ill. vmilyenné'**

- N_1 *csap* N_2 -*ba* 'válík vmivé, ill. vmilyenné' (vö. *átcsap vmibe* 'átváltozik vmivé/vmilyenné')
- N_1 : állapot vagy tulajdonság; N_2 -*ba*: a folyamat eredményeként létrejövő állapot v. tulajdonság

❖ **'csinál vmit, ill. végez vmilyen tevékenységet'**

- N_1 *csap* N_2 -*t* 'csinál vmit, ill. végez vmilyen tevékenységet' (funkcióigés szerkezetek)
- N_1 : személy; N_2 -*t*: tevékenységet, cselekvést (pl. *takarítást, sétát, nyaralást*; vö. Hrenek 2024a)

❖ **'belekezd vmibe, ill. elkezd vmivel foglalkozni'**

- N_1 *csap* N_2 -*ba* 'belekezd vmibe, ill. elkezd foglalkozni vmivel'
- N_1 : személy, állat; N_2 -*ba*: tevékenység

A fenti áttekintésből levonható következtetések megfogalmazása előtt fontos rögzíteni, hogy a jelentéstípusok, illetve az azokat összetartó általános mozzanatok körvonalazásakor minden esetben azt a legkevésbé általános mozzanatot igyekeztem megragadni, amely az ige egyes jelentéseit (a metaforizáció, illetve a szinonim jelentéskapcsolatok – vö. IV.2.2. – szempontjából releváns) szűkebb vagy tágabb csoportokba szervezi. Az egyes általános mozzanatok esetenként hierarchikus viszonyban állnak egymással (l. az 5. ábrát), tehát a kevésbé általános igei mozzanatokkal összefüggésben említett konstrukciók természetesen a megfelelő hiperonim mozzanatok által meghatározott jelentéstípusokhoz is kötődnek. A mozzanatok hierarchiájában „lefelé”, az egyre kevésbé általános közös mozzanatok irányába haladva azonban egyre sajátosabb, specifikusabb összefüggések és mintázatok tárhatók fel, az egyes jelentéstípusok pedig egyre kevésbé heterogének (szemantikai szempontból éppúgy, mint formailag, azaz a vonzatkeretet mint szerkezetet tekintve).

Az áttekintés jól szemlélteti, hogy a *csap* jelentésrendszerében tételezhető néhány olyan jelentéstípus, illetőleg általános mozzanat, amelyeket egyértelműen és kizárólagosan egy-egy sajátos vonzatkerethez köthetünk (itt említhető például a 'belekezd vmilyen tevékenységbe', amely kizárólag az N_1 *csap* N_2 -*ba* sémát követő kifejezésekben fordul elő). Ugyanakkor látható az is, hogy az általános jelentésmozzanatok egy része – és a nagyobb mértékben általános mozzanatok jelentős része – nem köthető specifikusan valamely vonzatkerethez. Egyfelől a *csap* különböző jelentései akkor is tartozhatnak egy jelentéstípusba, ha az egyes jelentésekben az ige különböző vonzatokkal áll együtt, másfelől az egyes jelentések ugyanazon vonzatkeretben előfordulva is sorolhatók akár különböző jelentéstípusokba is. Ez utóbbi esetben azonban a különböző általános mozzanatok által meghatározott kifejezések különböző (tkp. homonim) konstrukcióknak tekintendők. Például elkülönül egymástól az N_1 *csap* N_2 -*ba* ' N_1 vmivé/vmilyenné válík', az N_1 *csap* N_2 -*ba* ' N_1 nekiütődik vminek' és az N_1 *csap* N_2 -*ba* ' N_1 belekezd vmibe, elkezd csinálni vmit' konstrukció. Ezzel összefüggésben felvethető, hogy az igei konstrukciók jelentését elsődlegesen a konstrukcióban előforduló ige (domináns) általános jelentésmozzanata határozza meg (vö. 2.1.), amelynek megváltozása a konstrukció megváltozásával is együtt jár.

Fontos ugyanakkor látni azt is, hogy ha különböző vonzatkeretekben kerül előtérbe a *csap* jelentésrendszerének valamely (bizonyos mértékig) általános mozzanata, az adódhat egyszerűen az egyes vonzatok esetragjainak a poliszémiájából (vö. pl. *vki falhoz ~ falnak csap vmit*) vagy abból is, hogy egy-egy (konkrét vagy metaforikus értelemben vett) teret, illetve irányt más-más nézőpontokból más-más esetragokat alkalmazásba véve ragadhatunk meg nyelvileg (vö. pl. *az égre ~ az égbe csap a füst, magasba ~ magasra csapnak az indulatok*). Ezenkívül azok az esetek is azonos jelentéstípushoz kötődő különböző vonzatkeretként jelennek meg a fenti felsorolásban, amikor az ige bizonyos bővítményei az esetek egy részében a konstrukció részét képezik, máskor azonban implicitek maradnak (vö. pl. *vki ünnepséget csap ~ vki ünnepséget csap vki[nek a] tiszteletére; vki csapja a festéket [a falra]*). Ezekben az esetekben az ige jelentése nem módosul: az igei bővítmények körének szűkülése vagy bővülése sokkal inkább az adott folyamatra utaló igei kifejezés kidolgozottságának – tkp. az explicitiségnek, illetve implicitégnek – a mértékével függ össze.

Mindezt tekintetbe véve felmerülhet, hogy nemcsak az általános igei mozzanatok értelmezhetők az általánosság különböző szintjein, hanem az esetek jelentős részében az igei vonzatok is megragadhatók az általánosság magasabb szintjén is: például a 'nekiüt v. nekilök vkit/vmit vkinek/vminek' jelentéstípussal összefüggésben említett N_1 *csap* N_2 -*hOz/-rA/-nAk* N_3 -*t* egy általánosabb szinten N_1 *csap* v hová N_3 -*t* formában is megadható, amely a fent felsorolt különböző kifejezéseket egyaránt magába foglalja. Az így létrejövő kategóriák heterogénebbek, elfedhetik az általánosítás alapjául szolgáló kifejezések bizonyos (akár lényeges) sajátosságait, ugyanakkor a nagyobb mértékű általánosítás áttekinthetőbbé teszi az elemzéseket. (Ezenkívül érdemes megjegyezni, hogy bizonyos esetekben nemcsak az egyszerűsítés, hanem a túlzott részletezettség is elfedhet fontos részleteket, hiszen a túl sok információ nem minden esetben segíti a valóban releváns, lényegi – esetenként akár általános – összefüggések felismerését.) Az általánosítás mértéke és az igei jelentések körvonalazása közötti – a 2.3. alpontban röviden már említett – összefüggésekkel a következő, 3.2.2.2. alpontban foglalkozom részletesebben.

3.2.2.2. Az igei jelentések körvonalazása az általánosság különböző szintjein

A 2.1.1.-ben felmerült, hogy a vonzatszerkezet megváltozása utalhat az igei jelentés megváltozására; a 2.3.-ban és (különösen) a 3.2.2.1.-ben – a *csap* igével alkotott különböző konstrukciók áttekintése során – azonban láthattuk azt is, hogy közel sem magától értetődő, hogy a vonzatkeret milyen jellegű és milyen mértékű megváltozása esetén feltételezhetünk önálló igei jelentéseket. Ez a kérdés – ahogyan a korábbiakban is utaltam rá – szorosan összefügg az általánosítás mértékével, illetőleg azzal, hogy az ige jelentésrendszerét meghatározó, hierarchikusan szerveződő általános igei mozzanatok az általánosítás mely szintjén ragadjuk meg a leírás során. A következőkben ezzel a kérdéssel foglalkozom részletesebben, összekapcsolva egymással a jelentéselhatárolásnak és az általános igei mozzanatok színteződésének a kérdését.

Kutatásomban az igei jelentéseket olyan, konstrukciós sémákhoz kötődő szemantikai egységeknek tekintem, amelyek nem függetleníthetők a vonzatok jelentésétől (szemantikai csoportjaitól) sem (vö. 1.1., 2.2.). Az ekként felfogott jelentések a jelentésváltozatokból

mint konkrét szöveggörnyezetekben létrejövő megvalósulásokból sematizálódnak (kisebb vagy nagyobb mértékben – attól függően, hogy a jelentésváltozatok szűkebb vagy tágabb körére épül-e ez a sematizáció). Jelentésváltozatokat találunk például az alábbi szövegrészletekben:

- (107a) [személy] mérgében földhöz **csapta** az ebédhordó kannát (#1820975)
- (107b) Az egyik földhöz **csapta** piros sapkáját (#18500210)
- (107c) Bogusławski a falhoz **csapta** a könyvet (#38771356)
- (107d) Bábi Tibor türelmét veszítve, asztalhoz **csapta** az előtte heverő gyufásdobozt (#234835024)
- (107e) [személy] a zongora fedeléhez **csapta** a kottaköteget (#22082907)
- (107f) Egy villamoskalauz jóformán percenként **csapja** sapkáját az olajos padlóhoz (#9786487)

Ezekben a kifejezésekben a *csap* jelentésváltozatait úgy írhatjuk le, mint amelyeket – a ’juttat [vmit hvová]’ általános igei mozzanat mellett – az ’erővel’ és a ’hirtelen’ specifikus jelentésmozzanat is összeköt egymással, vagyis ezek a (közös) specifikus mozzanatok is részei az adott jelentésváltozatokból sematizálódó jelentésnek.

Az egyes jelentésváltozatokat jellemző ’(sík) felületek érintkezése’ és ’hanghatás kíséretében’ mozzanat azonban nem minden jelentésváltozat esetében releváns – például feltehető, hogy a sapka padlóhoz csapása is jár valamiféle hanghatással, a *csap* adott jelentésváltozatában ugyanakkor a hanghatás mozzanatának valószínűleg nem tulajdoníthatunk szerepet. Ezek a mozzanatok így az adott – jelentésváltozatokból sematizálódó – jelentésnek nem képezik a részét (azonban az egyes jelentésváltozatokban, illetve az ige más jelentéseiben fontosak lehetnek, és az sem ritka, hogy esetenként éppen ezek a mozzanatok motiválják a *csap* használatát, vö. 2.2.2.).

A *csap* szóban forgó jelentése mindezt tekintetbe véve a következőképpen ragadható meg: N_1 *csap* N_2 -t N_3 -hOz ’vki nekiüt vmit vmihez’ + ’erővel’, ’hirtelen’; ahol

- N_1 : személy vagy személyek egy csoportja,
- N_2 -t: kisebb, kézbe fogható tárgy,
- N_3 -hOz: fal- vagy földszerű (függőleges vagy vízszintes) felület.

Az ige ezekben az esetekben tehát olyan szituációkra vonatkoztatható, amelyekben személy(ek) egy kisebb, kézbe fogható tárgyat (hozzá)üt(nek) egy fal- vagy földszerű (függőleges vagy vízszintes) felülethez.

Ha azonban így, az általánosítás egy viszonylag alacsony szintjén – azaz a jelentésváltozatok egy viszonylag homogén csoportjára építve – adjuk meg a *csap* adott jelentését, azt kell feltételeznünk, hogy amennyiben például a -hOz ragos névszó helyett -rA ragos főnév jelenik meg az igei konstrukcióban, akkor az ige jelentése is megváltozik (hiszen az ige jelentését ezen a szinten specifikusan az N_1 *csap* N_2 -t N_3 -hOz vonzatszerkezethez kötöttük). Ez azokra az esetekre is vonatkozna, amikor a -hOz és a -rA esetragok egyaránt az adott (sík) felülettel való érintkezésre utalnak, azaz szinonim használatúnak tekinthetők.

Ugyanakkor az általánosítás épülhet a konkrét példák – illetve szemantikai szempontból a konkrét jelentésváltozatok – szélesebb körére is, ha például az alábbi eseteket is tekintetbe vesszük az adott jelentés körvonalazásakor:

(108a) [személy] a földre **csapta** a felmosórongyot (#13012705)

(108b) Rozál a piros fazekat az asztalra **csapta** (#11661862)

Ezt azokban az esetekben tehetjük meg, amikor – az adott vizsgálat, kérdésfeltevés szempontjából – nem tartjuk relevánsnak azt a különbséget, hogy a példák egy részében a latívuszragos vonzat esetragja *-hOz*, más esetekben pedig *-rA*. Ekkor a jelentés (mint a jelentésváltozatokból általánosuló séma) az általánosítás magasabb szintjén válik megragadhatóvá, ami egyúttal azt is jelenti, hogy az ige adott jelentése már nem szükségszerűen kötődik szerkezeti szempontból egy konkrét vonzatkerethez: ugyanaz a jelentés különböző vonzatkeretekben is előfordulhat, amennyiben a megfelelő igei vonzatok hasonló valóság-összefüggésekre vonatkoznak, és szemantikai csoportjaik is nagymértékben hasonlóak a különböző konkrét kifejezések esetében (pl. *N-rA* és *N-hOz* is valamely sík felületre, illetve az azzal való érintkezésre utal). A *csap* jelentése ekkor a következőképpen adható meg: N_1 *csap* N_2 -t *vhová* 'vki üt[ve odajuttat] vmit *vhová*' + 'erővel', 'hirtelen'; ahol

- N_1 : személy vagy személyek egy csoportja,
- N_2 -t: kisebb, kézbe fogható tárgy,
- *vhová* (*N-hOz* vagy *N-rA*): fal- vagy földszerű (függőleges vagy vízszintes) felület;

vagyis személy(ek) kisebb, kézbe fogható tárgyat fal- vagy földszerű (függőleges vagy vízszintes) felülethez üt(nek).

A szerkezeti eltérés elsődlegesen a jelentések elkülönítésében játszik szerepet (lásd pl. Goldberg [1995] *No Synonymy* elvét), de, mint látjuk, vannak olyan esetek is, amikor bizonyos szerkezeti különbségek nem feltétlenül relevánsak. Az általánosítás során természetesen egyes részletek szükségszerűen elvesznek; a jelentések körvonalazása során azonban véleményem szerint nem is elsősorban a legapróbb részleteket, árnyalatokat is figyelembe vevő leírás a cél (amely könnyen vezethet túlságosan részletező és az irreleváns – bár kétségtelenül létező – különbségeket túlhangsúlyozó elemzésekhez, vö. pl. Lakoff 1987, Taylor 1989, Cuycens 1991), hanem sokkal inkább az, hogy az adott leírás a vizsgált esetekben, kontextusokban nyelvileg releváns összefüggések minél jobb megismeréséhez és megértéséhez járuljon hozzá.⁹¹

Az előzőekben elsődlegesen a szerkezeti értelemben vett változatosságról és annak az igei jelentés körvonalazására tett lehetséges hatásáról volt szó, de hasonló összefüggések figyelhetők meg a vonzatok szemantikai csoportjainak tekintetében is. Ahogyan a 2.3. alpontban említettem, a vonzatok szemantikai csoportjai hozzájárulhatnak az igei jelentések elhatárolásához, azonban nem magától értetődő, hogy ezeket a szemantikai csoportokat az általánosság mely szintjén ragadjuk meg. A fentiek értelmében különböző mértékben sematikus igei jelentéseket tételezhetünk annak függvényében, hogy a vonzatok szemantikai csoportjait tekintve milyen mértékben általánosítunk (vagyis az általánosítás milyen fokát tekintjük relevánsnak a leírás szempontjából). Kérdésként merülhet fel például a *csap* egyes jelentéseinek elhatárolása során, hogy más-e az ige jelentése *a tigris falhoz csapott vkit* kifejezésben, mint *a szomszéd falhoz csapott vkit* kifejezésben,

⁹¹ A nyelvileg releváns összefüggések lehetnek nagyon specifikusak, de éppígy lehetnek nagyon általánosak is (részletesebben lásd pl. IV.1., IV.2.1.).

vagy a *szór* más-más jelentései fordulnak-e elő a *vki két kézzel szórja az ötleteit*, illetve a *vki két kézzel szórja a szellemi ajándékait* esetében.

Ezek a kérdések feltehetően elvileg sem válaszolhatók meg teljesen objektív és egyértelmű módon. A válasz alapvetően attól függ, hogy mennyire sematikusan kívánjuk megragadni az ige szóban forgó jelentését (vagy jelentéseit), valamint az adott igei vonzatok szemantikai csoportjait (vagyis pl. a tigris és az ember, illetőleg az ötletek és a „szellemi ajándékok” kategóriái között a hasonlóságokat vagy a különbségeket tartjuk-e meghatározóbbnak az adott megnyilatkozások értelmezése során). Az egyes igék jelentésrendszere egységes egész, amelynek a jelentésekre tagolása szükségszerűen csupán leírástechnikai eszköz (amely ideális esetben összhangban van a laikus nyelvhasználók intuícióival, illetve a konkrét nyelvi anyagok vizsgálata során kirajzolódó szemantikai összefüggésekkel). Ebből a szempontból tehát a cél nem az egyes jelentések közötti egyértelmű határok „megtalálása” – hiszen objektíve ilyen határok a jelentésrendszeren belül nincsenek (vö. pl. Geeraerts 2015) –, hanem sokkal inkább az, hogy szisztematikusan, a működő nyelv elemzése során relevánsnak látszó tényezőket tekintetbe véve körülhatároljunk olyan (esetenként általánosabb, máskor kevésbé általános sémákban összegezhető) szemantikai egységeket, amelyeket egy-egy ige különböző jelentéseiként azonosíthatunk. Az ekként felfogott jelentések körvonalazása során a leírásnak ugyanakkor éppúgy nem célszerű túlságosan részletezőnek, aprólékosnak lennie, mint ahogyan nem szerencsés a túlzott mértékű általánosítás sem – hiszen előbbi esetben az irreleváns részletek között könnyen elveszhetnek a meghatározó összefüggések, utóbbi esetben pedig lényegüket tekintve különböző egységek kerülhetnek egyetlen, bizonyos szempontból homogénnek tételezett kategóriába.⁹² A nagymértékben specifikus és a nagymértékben általános szint között azonban számos átmenet van, amelyek egyaránt érvényesek lehetnek a leírás során.

Mindezt tekintetbe véve érdemes lehet tehát abból kiindulni, hogy ugyanazokat a szemantikai összefüggéseket érvényes módon ragadhatjuk meg az általánosság különböző szintjein – és ez éppúgy igaz a jelentéstípusokat egységbe szervező általános igei mozzanatokra, mint a vonzatok szemantikai csoportjaira, illetve az ezekkel szorosan összefüggő igei jelentésekre mint sémákra. A jelentések (sémák) értelmezhetők a jelentésváltozatok (megvalósulások) szűkebb köreit átfogó vagy relatíve sok különböző megvalósulásra épülő általános(abb) sémákként is. Ebben a megközelítésben nincs értelme például annak a kérdésnek, hogy az *over* számos elemzése közül melyik állapította meg „helyesen” az adott nyelvi egység jelentéseinek számát (vö. pl. Lakoff 1987, Taylor 1989, Geeraerts 1992, Tyler–Evans 2003, Deane 2006; összefoglalóan: Glynn 2014a), hiszen a jelentésrendszer leírásának szempontjából egyik megközelítés sem hibás, csupán az általánosítás más-más szintjein tagolták jelentésekre a szóban forgó jelentésrendszert. Az azonban fontos tényező lehet a különböző elemzések összevetése és eredményeik, következtetések értelmezése során, hogy melyik leírásban mennyire explicit és koherens a jelentésselhatárolás során alkalmazott szempontrendszer, illetve hogy a jelentésekként

⁹² Hogy mi számít releváns különbségnek, illetve releváns tényezőnek a jelentések körvonalazása során, arról egyrészt az adott ige különböző használataiból kirajzolódó mintázatok, másrészt az szinonim használatú igék megfelelő jelentései (szemantikai egységei) árulkodhatnak (vö. 2.1.3.).

azonosított szemantikai egységek milyen mértékben feleltethetők meg a valós nyelvhasználatban a nyelvhasználók által működtetett szemantikai kategóriáknak.⁹³

A jelentések említett színteződése párhuzamosnak látszik a jelentéstípusokat összefogó általános igei mozzanatok színteződésével. Ezt a jelenséget a következőkben a *vki falja a könyveket* metaforikus jelentésű igei kifejezés példáján szemléltetem (vö. Ladányi 1993).⁹⁴

A *vki falja a könyveket* jelentése rendkívül általános szinten megadható a 'fogyaszt' általános igei tartalomra épülő szemantikai egységként: 'N₁ (személy) [fogyaszt] N₂-t (írott műalkotást) + mohón'.⁹⁵ Ez az általánosítási szint a *fal* szinonim jelentésviszonyait tekintve releváns lehet, hiszen így érthető meg például a *fal*, az *olvas* és a *néz* (vö. *falja a szemével [a látványt]*) megfelelő jelentései közötti szinonim viszony, az ige saját jelentérendszerét tekintve azonban túlságosan is sematikus, hiszen a *fal*-nak valamennyi jelentése a 'fogyaszt' általános igei mozzanatnak rendelődik alá. A poliszém jelentésrendszeren belül tehát a 'fogyaszt' csak összeköt, nem választ el, azaz nem alkalmas arra, hogy más jelentéstípusoktól elkülöníthető jelentéstípusokba szervezze az ige egyes jelentéseit – ehelyett csupán egyetlen nagyon tág típust körvonalaz, így az általánosításnak ezen a szintjén egy kategóriába kerülnek (többek közt) a *kályha falja a szemet, az autó falja a kilométereket*, a *vki falja az ebédet* és a *vki falja a könyveket* kifejezések.

A *vki falja a könyveket* igei komponensének jelentése ennél kevésbé általános szinten is leírható a 'befogad' általános mozzanatot alapul véve: 'N₁ (személy) [befogad] N₂-t (írott szöveget) + mohón'. Ugyanakkor a 'befogad' általános mozzanat sem kötődik egyértelműen a tárgyi vonzatok szemantikai csoportjához ('írott szöveg'), és nem utal arra sem, hogy adott esetben olvasási folyamatról (mint a befogadás egy sajátos típusáról) van szó, hiszen befogadás például a zenehallgatás, a képi ingerek feldolgozása vagy éppen az evés is. A 'befogad' – a 'fogyaszt'-tal ellentétben – alkalmas arra, hogy egy olyan jelentéstípust körvonalazzon a *fal* jelentérendszerén belül, amely nem foglalja magába az ige valamennyi jelentését (pl. az *autó falja a kilométereket* kifejezésben előforduló jelentés nem sorolható a 'befogad' által körvonalazott jelentéstípusba). Másfelől, a szinonim viszonyokat tekintve ez a mozzanat egy szűkebb szinonimakört tart össze (amelybe az *olvas* vagy a *néz* megfelelő jelentései beletartoznak, de pl. a *kályha falja ~ égeti* 'fogyasztja' a szemet

⁹³ Ez utóbbi kérdéskörrel azonban a jelen kutatásaim keretében nem foglalkozom. A laikus kategorizáció, jelentésselkülönítés elvileg vizsgálható a nyelvhasználók megkérdezésével (pl. kérdőívekkel, interjúkkal) és esetleg a nyelvhasználók ítéleteinek feltárására irányuló tesztekkel is, de a szemantikai tudás feltehetően implicit, a reflektált tétel, a tudatosítás eredményeként kapott válaszok pedig nem annyira a spontán módon működő kategorizáció megismeréséhez járulnának hozzá, hanem sokkal inkább bizonyos tudatos gondolkodási folyamatokról, illetve a nyelvi szocializáció során elsajátított ítéletekről árulkodhatnak. A korpuszadatok kvalitatív szempontok szerinti elemzése – bár a nyelvhasználók metanyelvi reflexiói ez esetben csak viszonylag ritkán állnak rendelkezésre – ugyanakkor hozzájárulhat olyan sajátos mintázatok feltárásához, amelyek alapján részben következtetni lehet arra, hogy egy-egy ige esetében mely szemantikai jegyek lehetnek valóban relevánsak a nyelvhasználatban.

⁹⁴ Azért ezt a kifejezést említem példaként (ahelyett, hogy egy általam részletesen elemzett ige valamely konstrukciójából indulnék ki), mivel a *vki falja a könyveket* egy szerves nyelvméleti keretben is feldolgozott, illetve az általánosítás kérdéskörével összefüggésben is tárgyalt kifejezés (Ladányi 1993), amelynek a példáján jól szemléltethető, hogy kutatásomban miként értelmezem a szerves nyelvméleti keretben jelentésintegrációként számon tartott jelenséget.

⁹⁵ A *fal* szóban forgó jelentésének leírásában a 'mohón' mellett – szöveggörnyezetől függően – más specifikus jelentésmozzanatok is relevánsak lehetnek (l. Ladányi 1993); erre azonban itt nem térek ki részletesebben.

kifejezésben szereplő *éget* adott jelentése nem: ebben az esetben a szinonim jelentések „legkisebb közös többszöröse” a ’fogyaszt’ igei mozzanat, vagyis az általánosítás alacsonyabb szintjein ez a szinonim kapcsolat nem magyarázható).

A *fal* adott jelentése a fenténél kevésbé általános módon is megragadható, amennyiben azt feltételezzük, hogy a jelentést egy még kevésbé általános igei mozzanat határozza meg, illetve ha egy olyan igei mozzanatot alapul véve kíséreljük meg leírni ezt a jelentést, amely (ebben az esetben) a ’befogad’ általános mozzanatnak rendelődik alá. Ezen a szinten merülhetnek fel azok az igei mozzanatok, amelyeket a szerves nyelvelmélet integrált igei tartalmaknak tekint – ilyen például az ’olvas’, amely viszonylag specifikus, de az olvasás módját előtérbe állító *fal*-hoz képest bizonyos mértékig mégis általános (főlérendelt) igei mozzanatnak tekinthető. Az általánosításnak ez a szintje – amely ebben az esetben az alapszintű kategóriák szintjének feleltethető meg – az egyes igei konstrukciók megértésének szempontjából releváns és fontos, ezenkívül ezen a szinten már megfigyelhető az is, hogy ez az általános mozzanat sajátosan kötődik az adott jelentésű *fal* tárgyi vonatrainak szemantikai csoportjához (’írott szöveg’) is. Másfelől részben épp ebből adódik az is, hogy ha csupán ilyen mértékben általánosítunk, akkor a *fal* jelentésváltozatainak csak egy rendkívül szűk köre sorolható az ige adott jelentéséhez (vagyis eszerint például a festmények, filmek „falása” nem része a szóban forgó jelentésnek). Az ’olvas’ igei tartalom tehát bizonyos szempontból még az igei jelentés körvonalazásához is túlságosan specifikusnak tűnhet, arra pedig – az általánosítás alacsony fokából adódóan – semmi esetre sem alkalmas, hogy jelentéstípust határozzon meg a *fal* jelentésrendszerén belül: specifikusan egyetlen (szűk értelemben vett) jelentéshez tartozik, amely a ’befogad’ általános mozzanat által összetartott jelentéstípuson belül értelmezhető.

Az általánosításnak ezen a relatíve alacsony szintjén a *fal* adott jelentése mint séma a következőképpen adható meg: ’N (személy) [olvas { ⊃ befogad ((⊃ fogyaszt))}] N-t (írott művet) + mohón’. Ez a jelentés az alábbiakhoz hasonló jelentésváltozatokból sematizálódhat:

(109a) iskoláskoromban is **faltam** az Arany-verseket (#220022629)

(109b) barátaim ezek mellett vadul **falták** Kosztolányit, Babitsot, Tóth Árpádot⁹⁶ (#5645204)

(109c) [személy] **falta** a betűket derekasan (#38252969)

(109d) **faltuk** leleményes fél-szürrealista elbeszéléseit (#14386432)

A Mazsola keresőeszköznek a [*fal* + tárgyragos vonzat] lekérdezésre adott találati listáján ugyanakkor előfordulnak olyan adatok is, amelyekben a *fal* valamiféle szellemi, illetve művészi alkotások nem vagy nem kizárólag elolvasás által történő befogadására vonatkozik – ezek feltehetően szorosan összefüggnek a (109a–d) példasorban említettek kifejezésekkel. Például:

⁹⁶ Ezekben az esetekben a tárgyi vonzatok csak metaforikusan (illetve metonimikusan) utalnak írott (olvasható) szövegekre, ennek ellenére – az adott megnyilatkozásban – éppúgy az ’írott műalkotás’ szemantikai csoportjába tartoznak, mint a *könyvet* vagy a *verseket*.

(110) [személy] végül már **falja** a sorokat, a gondolatokat (#121557)

(111) [személy] **falta** a filmművészet történetét és jelentős alkotásait (#153241299)

Ezekben a szövegrészekben a *fal* egyszerre vonatkozik/vonatkozhat olvasásra és más mód(ok)on történő befogadásra; ezenkívül itt említhetők azok a (szintén a Mazsola találati listáján szereplő) példák is, amelyekben az ige elsődlegesen egyértelműen (audio)vizuális észlelésre, illetve valamilyen vizuális alkotás befogadására, feldolgozására utal. Például:

(112) **faltam** a műfaj filmjeit (#242358246)

(113) **faltam** ezeket a képeket (#42660672)

Ekkor a *fal* jelentése megadható (kevésbé sematikusan) $'N_1$ (személy) [néz { $\supset$ befogad ($\supset$ fogyaszt)}}] N_2 -t (vizuális alkotást) + mohón'-ként, amennyiben az általánosítás csupán a (112)–(113) példákban megmutatkozó jelentésváltozatokra épül, de megadható (sematikusabban) $'N_1$ (személy) [befogad { $\supset$ fogyaszt}}] N_2 -t (alkotást) + mohón' sémaként is, amely a következő sémákra épül:

- N_1 (személy) [olvas { $\supset$ befogad ($\supset$ fogyaszt)}}] N_2 -t (írott szöveget) + mohón';
- $'N_1$ (személy) [néz { $\supset$ befogad ($\supset$ fogyaszt)}}] N_2 -t (vizuális alkotást) + mohón'.

Az $'N_1$ (személy) [befogad { $\supset$ fogyaszt}}] N_2 -t (alkotást) + mohón' a példák – igei jelentésváltozatok – szélesebb körét fogja át, ugyanakkor a fentiek értelmében a kevésbé és a nagyobb mértékben sematikus jelentések is jelentésként értelmezhetők a „jelentésváltozat – jelentés – jelentéstípus” felosztásban, csupán az általánosság mértékét tekintve különböznek egymástól. Ugyanakkor az általánosítás minden itt említett szintjének lehet relevanciája az igék jelentésrendszerének és szinonim jelentésviszonyainak (vö. IV.2.2.) leírása során, vagyis a szemantikai összefüggések megállapításakor – amennyiben és amennyire ezt a rendelkezésre álló nyelvi anyag lehetővé teszi – érdemes lehet nem kizárólagosan állást foglalni egy adott általánosítási szint mellett, hanem bizonyos mértékig minden szintre tekintettel lenni.

3.2.3. Összefoglalás: általános jelentésmozzanatok és hierarchiájuk az igei jelentésrendszerekben

A 3.2. alpontban az általános igei mozzanatok összefüggéseivel és a jelentésrendszer szerveződésében betöltött szerepével foglalkoztam.

A 3.2.1.-ben a *dob* jelentéseit elemeztem elsősorban az ige jelentésrendszerében meghatározó szerepet játszó általános mozzanatokra és az azok közötti viszonyokra fókuszálva (említve ugyanakkor a specifikus jelentésmozzanatokat is, hiszen azok is nagymértékben befolyásolhatják az egyes általános mozzanatok értelmezését). Az elemzések azt mutatták, hogy az általános igei mozzanatok szorosan összefüggnek egymással, ugyanakkor az, hogy egy-egy jelentés leírásakor mely általános mozzanat kerül előtérbe, részben az igei vonzatok szemantikai csoportjaival is kapcsolatba hozható – ezen szemantikai

csoportok vizsgálata tehát nemcsak az igei jelentések, hanem az igei jelentéseket meghatározó általános mozzanatok körvonalazásában is szerepet játszik.

Az adatok ezenkívül azt is megerősítették, hogy sem az általános mozzanatok által meghatározott jelentéstípusok, sem a vonzatok szemantikai csoportjai nem teljesen objektív és eleve adott kategóriák, hanem olyan általánosítási folyamatok eredményei, amelyek egyaránt épülhetnek a konkrét megvalósulások szűkebb vagy tágabb köreire, és – ennek megfelelően – az általánosság különböző szintjein értelmezhetők.

A 3.2.2.1. alponthban a *csap* ige példáján keresztül egyrészt azt tekintettem át, hogy a különböző mértékben általános igei mozzanatok (illetve az ezek által összetartott jelentéstípusok) hogyan színteződhetnek,⁹⁷ másrészt az egyes általános mozzanatoknak a különböző igei konstrukciókkal való összefüggéseit vizsgáltam – arra keresve a választ, hogy milyen vonzatkeretekben kerülhetnek előtérbe ezek a mozzanatok. Az eredmények azt mutatták, hogy a *csap* jelentésrendszerének néhány általános mozzanata (és ezzel együtt: néhány jelentéstípusa) sajátágosan kötődik egy-egy vonzatkerethez, más esetekben azonban nem tárható fel ilyen összefüggés: az általános mozzanatok egy része több különböző vonzatkeretben is előtérbe kerülhet az ige adott jelentéseiben. A feldolgozott adatok tanúsága szerint tendenciaként megállapítható, hogy a konkrét jelentésváltozatoknak minél szélesebb körére épül az általánosítás, annál heterogénebb kategóriák jönnek létre, és annál valószínűbb (noha nem szükségszerű), hogy az adott jelentésváltozatokban megmutatkozó jelentéseket összekötő általános igei mozzanat nem kapcsolódik kizárólagosan egyetlen vonzatkerethez.

A 3.2.2.2.-ben az igei jelentések elhatárolásának a 2. alponthban (más szempontból) már tárgyalt kérdéskörét kapcsoltam össze az általános igei mozzanatok, illetőleg az általánosítás kérdéskörével. Ebben a szerkezeti egységben egy konkrét igei kifejezés, a *vki falja a könyveket* példáján keresztül azt mutattam be, hogy az igei jelentések mint sematikus szemantikai egységek az általánosság, illetve a sematikuság különböző szintjein értelmezhetők, vagyis szűkebb és tágabb kategóriákként is megragadhatók. Láthattuk ezenkívül azt is, hogy a relatíve alacsony és a relatíve magas szintű általánosítás is lehet releváns a különböző (akár az ige poliszém jelentésrendszerén belüli, akár a szinonim igei jelentések közötti) szemantikai kapcsolatok leírása során. A különböző általánosítási szinteken más-más összefüggések kerülnek előtérbe, illetve válnak meghatározóvá. Ezt figyelembe véve a jelentések körvonalazása során érdemes lehet együttesen vizsgálni a különböző szinteken megragadható összefüggéseket ahelyett, hogy csupán egyetlen szinten tekintenénk elfogadhatónak, érvényesnek a jelentések meghatározását – hiszen feltehetően a tényleges nyelvhasználat is a különböző mértékű általánosítások összjátékaként értelmezhető.

⁹⁷ Ez a jelenség jobban szemléltethető a *csap* jelentésrendszerét vizsgálva, mint például a *dob* kevésbé hierarchikus szerveződésű jelentésrendszerének példáján keresztül, azonban a *csap* esetében bemutatott összefüggések a *dob* – és a jelen kötetben említett valamennyi más ige – jelentésrendszerében is megfigyelhetők.

4. Specifikus jelentésmozzanatok az igék jelentésrendszerében

Az igék metaforikus jelentései számos különböző módon kapcsolódhatnak mind egymáshoz, mind az adott ige tulajdonképpeni jelentéséhez, és ezzel együtt az igei jelentésrendszer egyes mozzanatait sem feltétlenül azonos formában ragadhatók meg a különböző (tulajdonképpeni és metaforikus) jelentésekben: a szövegkörnyezettől, az ábrázolt (feldolgozott) szituáció sajátosságaitól, a beszédhelyzettől és az adott (konstruált) jelentést alkotó jelentésmozzanatok együttállásától, viszonyától függően a jelentés mozzanatainak különböző variánsai tételezhetők az egyes jelentésekben. A változatosság, a variabilitás tehát nem csupán a jelentések szintjén, hanem a jelentések egyes mozzanatainak a szintjén is fontos tényező a leírásban (vö. 1.1., 2.2.2.).

A jelen fejezet következő nagyobb szerkezeti egységében (4.1.) egyetlen konkrét nyelvi egység, a *lök* ige jelentésrendszerének az MNSZ2 korpuszadataira épülő elemzésén keresztül arra keresem a választ, hogy az adott ige egyes (tétélezett) jelentésmozzanatai hogyan módosulnak, miképpen alakulnak át a jelentések metaforizációja során, ugyanakkor hogyan kötődnek mégis, módosult formájukban is a tulajdonképpeni jelentés azon mozzanatához vagy mozzanataihoz, amely(ek)ből, illetve amely(ek)re ráépülve létrejöttek. Ezt követően, a 4.2. alpontban a mozzanatok változékonyságának és változatosságának kérdését egy másik lehetséges irányból vizsgálom: nem egyetlen ige jelentésrendszerén belül keresek összefüggéseket, hanem – bevonva a kutatásba a *lök* elemzése során felhasznált anyagok mellett a *csap* (vö. 2.2.2.) és a *dob* (vö. 3.2.1.) igék korábbiakban tárgyalt jelentéselemzéseit is – azt igyekszem megragadni, hogy az egyes specifikus jelentésmozzanatok hogyan függnek össze az igék tulajdonképpeni jelentéseinek megfelelő mozzanataival, illetve milyen változataik állapíthatók meg a különböző igék jelentésrendszerén belül.

Az elemzések során feltételezem, hogy az igék jelentésrendszerét alkotó egyes jelentések különböző, ugyanakkor egymással szorosan összefonódó jelentésmozzanatok dinamikusan változó (bizonyos tekintetben azonban állandóként is értelmezhető) nyálábjaiként ragadhatók meg (vö. 1.1.), valamint hogy a jelentésváltozási (metaforizációs) folyamatok következtében kialakuló új jelentéseket alkotó jelentésmozzanatok egyfelől a jelentés metaforizálódása során jönnek létre, másfelől azonban az esetek többségében a tulajdonképpeni jelentés valamely mozzanatára épülnek rá, illetve annak lehetséges változatai.

4.1. Specifikus jelentésmozzanatok és változataik a *lök* ige jelentésrendszerén belül

A következőkben a *lök* ige jelentésrendszerének vázlatos áttekintésére, illetve néhány jelentés részletesebb elemzésére teszek kísérletet. Elemzésem során elsősorban arra keresem a választ, hogy az adott ige tulajdonképpeni jelentésének mozzanatai hogyan differenciálódnak, hogyan alakulnak át a jelentések metaforizációja során. Céлом továbbá annak szemléltetése, hogy az egyes jelentésmozzanatok így kialakuló változatai hogyan fonódnak össze egymással, és hogyan tartják, illetve kapcsolják össze az ige különböző jelentéseit.

Az elemzések során ennek megfelelően az ige jelentésrendszerét meghatározó specifikus jelentésmozzanatokra fókuszálók, ugyanakkor – mivel az elemzett kifejezéseket jelentéstípusokba szerveztem, a *lök* egyes jelentéseit meghatározó általános igei mozzanatok szerint rendszerezve tárgyalom – esetenként röviden az általános igei mozzanatok közötti kapcsolatokról is szót ejtek.

A jelen kötet keretein belül nincs mód a vizsgált ige valamennyi jelentésének számbavételére, ezért az alábbi elemzések csupán néhány, a specifikus jelentésmozzanatok viszonyrendszerének megragadása szempontjából karakteres jelentés körvonalazására, illetve rövid bemutatására korlátozódnak. (A példák kiválasztásakor ez esetben is az volt a döntő szempont, hogy az ismertetett előfordulások átfogó képet nyújtsanak a *lök* jellegzetes használatairól és az ige jelentésrendszerét meghatározó főbb szemantikai összefüggésekről.) Az elemzés alapjául szolgáló teljes anyagot egy az MNSZ2-ből származó 1500 elemű véletlen minta, valamint a Mazsola keresőeszköznek a [*lök* + tárgyragos elem] keresésre adott, 977 elemű találati listája alkotja. (A két listán szereplő találatok között természetesen ez esetben is vannak átfedések.) A Mazsola listája – mivel a tárgyi vonzatok szerint rendszerezve jeleníti meg a találatokat – különösen hasznos volt az egyes jelentések körvonalazása során (vö. 2.2.), az MNSZ2-ből nyert adatok között pedig nagyobb arányban fordultak elő a *lök* újszerű, kevésbé vagy egyáltalán nem konvencionális használatai, amelyeknek a vizsgálata jelentős mértékben hozzájárulhat az ige jelentésrendszerében releváns specifikus mozzanatok és mozzanatvariánsok megállapításához. A korpuszadatok mellett – kiegészítő jelleggel – az elemzések során ez esetben is tekintetbe vettem az ÉrtSz., az ÉKsz.² és a TESz. megfelelő szócikkeit is.

4.1.1. A *lök* ige jelentésrendszere

4.1.1.1. A *lök* ige tulajdonképpeni jelentése

A *lök* tulajdonképpeni jelentése (vö. 1.2.) mutatkozik meg a (114) megnyilatkozás-részletben:

(114) Nusi néni undorral a földre **lökte** a lekvártól ragadó sütviasat (#18792976)

A *lök* tulajdonképpeni jelentésében egy látszólag egyszerű és nagyon konkrét mozdulatra, mozdulatsorra utal – ugyanakkor ez a mozdulat is komplex cselekvésként fogható fel abban az értelemben, hogy több különböző szempontból (pl. az intenzitás, az erőviszonyok, valamint az ágens és a páciens egyes jellemzői felől) is szemlélhető, illetve jellemezhető. A szóban forgó cselekvést a következőképpen írhatjuk körül: a cselekvő (személy) egy viszonylag kis méretű, kézbe fogható tárgyat egyetlen erőteljes mozdulattal, magától eltávolítva egy adott területre juttat – tipikusan úgy, hogy eközben nem ragadja meg az adott entitást, hanem csupán a felületének egy részével érintkezik. A szituáció összetettségének megfelelően – ahogyan azt az alább tárgyalt metaforikus jelentések is mutatják (4.1.1.2.) – az ige tulajdonképpeni jelentése is komplex jelentés, amelynek nyelvilag releváns mozzanatai és mozzanatvariánsai csak a

metaforizációs folyamatok során, illetőleg a metaforikus jelentések fényében, valamint a szinonim igei jelentéseket is tekintetbe véve jelölhetők ki.

A következőkben a *lök* néhány metaforikus jelentésének elemzésén keresztül elsősorban azt igyekszem szemléltetni, hogy a tulajdonképpeni jelentés mozzanatai milyen formában vannak jelen és hogyan fonódnak össze egymással a különböző jelentésekben, illetve hogy – a kontextustól sem függetlenül – hogyan specifikálódnak, vagy milyen variánsaik ismerhetők fel az egyes metaforikus jelentésekben (4.1.1.2.). A különböző jelentésmozzanatok változatainak egymáshoz – és különösen a tulajdonképpeni jelentés megfelelő mozzanataihoz – fűződő viszonyát összefoglalóan a 4.1.2. alpontban tárgyalom.

4.1.1.2. A *lök* ige néhány metaforikus jelentése

Mivel a metaforikus jelentésekben felismerhető mozzanatok gyakran nem azonosak teljes mértékben a tulajdonképpeni jelentés megfelelő mozzanataival (vö. pl. 1.1.), a metaforikus jelentések mozzanatainak a feltárása nem jelenti egyúttal (és közvetlenül) a tulajdonképpeni jelentés mozzanatainak a feltárását is. A metaforikus jelentések mozzanatainak elemzéséből csupán arra következtethetünk, hogy a) a tulajdonképpeni jelentésű ige által jelölt szituáció mely mozzanatai épültek be az adott ige jelentésrendszerébe (vagyis mely mozzanatok váltak nyelvileg relevánssá), illetve hogy b) az egyes metaforikus jelentések adott mozzanatai a tulajdonképpeni jelentés mely mozzanataival és milyen módon áll(hat)nak összefüggésben. (A *lök* tulajdonképpeni jelentésének a metaforikusok fényében körvonalazható mozzanatait a 4.1.2. alpontban vázolom fel.)

A *lök* itt bemutatott metaforikus jelentéseit az áttekinthetőség érdekében jelentéstípusokba (vö. 1.1.) rendezve tárgyalom. Az egyes jelentéstípusok elkülönítése azonban csupán a leírást és a rendszerezést segítő eljárás. A különböző jelentéstípusok között természetesen nem húzhatók éles és egyértelmű határok, valamint nem zárható ki az sem, hogy egy-egy jelentés az alábbi rendszerezés során alapul vett általános igei mozzanatok közül többet is magába foglal, illetőleg többnek is alárendelődhet (vö. 3.2.), így akár több jelentéstípussal összefüggésben is értelmezhető.

Az egyes metaforikus jelentések tárgyalása során ez esetben – a jelen elemzések fő célkitűzésével összhangban – a *lök* használatát motiváló specifikus jelentésmozzanatok megragadására fókuszálok. A tulajdonképpeni és a metaforikus jelentésekből általánosítható elvont igei tartalmakat csupán az egyes jelentések csoportosítása során, a különböző jelentéstípusokat összetartó általános mozzanatokként veszem tekintetbe.

A) konkrét fizikai létező konkrét, fizikai értelemben vett mozgatása: 'mozgat (≡ juttat): okozza, hogy vmi vhová kerüljön'

A metaforikus jelentések közül azok állnak a legközelebb a tulajdonképpeni jelentéshez, amelyek esetében az ige valamely fizikai értelemben vett entitások – kisebb, kézbe fogható tárgyak – mozgatására, konkrét, térbeli elmozdítására utal (vö. 1.2.2.2.). Az ezen jelentéskörbe sorolható metaforikus jelentések számos esetben változatlan (vagy csaknem változatlan) formában őrzik a tulajdonképpeni jelentés bizonyos mozzanatait, és ebből adódóan – a korábban ismertetett elemzésekben említetteknek megfelelően

(lásd pl. 1.2.2., 3.2.1.1.) – gyakran nem határolhatók el egyértelműen az ige tulajdonképpeni jelentésétől. Jellemzőbb azonban, hogy a szóban forgó nyelvi kifejezésekben a *lök* a szituációt valamely, a megnyilatkozó által fontosnak tartott sajátossága felől és/vagy a megnyilatkozó attitűdjét is implikálva ragadja meg, vagyis sajátos, specifikus módon interpretál, és ez a jellegzetesség elkülöníthetővé teszi az adott jelentéseket az ige tulajdonképpeni jelentésétől. Például:

- (115) a papucsos pincérek az elnök elé **löktek** egy tál levest, hogy szedjen magának, ha akar (#209232375)

A (115) részletben a negatív attitűdre való utalás válik hangsúlyossá, illetve elsődlegesen ez motiválja a *lök* ige használatát – miközben az ige tulajdonképpeni jelentésének a konkrét, fizikai értelemben vett mozdulat sajátosságaihoz kötődő mozzanatai háttérbe szorulnak. A *lök* ezen jelentésében tételezhető – a nyelvi interpretáció alapján egyértelműen nem rekonstruálható szituáció jellegzetességeinek függvényében – például a 'hirtelen' vagy a 'lendületesen' mozzanat,⁹⁸ illetve itt is viszonylag kicsi, kézbe fogható tárgy mozgatásáról van szó, de feltehetően nem ez a döntő, hanem sokkal inkább a mozdulat durvaságára, hanyagságára való utalás, ami adott esetben szorosan összefügg az udvariasság (udvariatlanság) és a hierarchia kérdésével is. A 'durván' mozzanat a tulajdonképpeni jelentés 'erőteljesen' mozzanatához kötődik, míg a 'hanyagul' elsősorban a 'hirtelen' mozzanatra épül rá, de részben összekapcsolódhat a 'megérintve [nem pedig megfogva] [mozgat]' mozzanattal is (lásd 4.2.).

A 'negatív attitűd' alapvetően a tulajdonképpeni jelentés '[magától] távolítva' mozzanatra épül rá, ugyanakkor szorosan kapcsolódik az ige különböző metaforikus jelentéseinek 'hanyagul' és 'durván' mozzanataihoz, valamint bizonyos mozzanatvariánsaihoz (pl. 'tisztelenül') is. Ez a mozzanat maga is absztrakció abban az értelemben, hogy a *lök* egyes konkrét, kontextusfüggő előfordulásaiban releváns specifikus mozzanatvariánsokból (pl. 'megvetően', 'undorral', 'tisztelenül', 'udvariatlanul') általánosítható: a 'negatív attitűd'-ön mint „közös fölérendelt” mozzanaton keresztül ezeket a mozzanatvariánsokat köthetjük össze egymással (vö. 3.1.).⁹⁹ Másfelől a későbbiekben éppen ezzel az absztrakt 'negatív attitűd' mozzanattal lehet magyarázni a további mozzanatvariánsokat, illetőleg a *lök* használatát olyan szituációkban, amikor a megnyilatkozás a jelenetbeli ágens negatív viszonyulásaira is utal.¹⁰⁰

A (115)-ben megvetésként, lenézésként és/vagy tisztelatlenséggént értelmeződő 'negatív attitűd' mozzanat – ebben a konkrét példában – mindemellett azzal is összefüggésbe

⁹⁸ A hirtelenség a *lök* jelentésrendszerén belül a tulajdonképpeni jelentés 'egyszeriség, pillanatnyiség' mozzanatra épül rá, míg a 'lendületesen' mozzanat – amellet, hogy szintén összefüggésbe hozható a pillanatnyisággal – elsősorban az 'erővel' mozzanattól kiindulva érthető meg.

⁹⁹ Érdemes megemlíteni, hogy a 'negatív attitűd' a *taszít* jelentésrendszerében is elsődlegesen a tulajdonképpeni jelentés '[magától] távolítva' mozzanatra épül rá, azonban a metaforikus jelentések szintjén az itt említettetől eltérő mozzanatvariánsokból absztrahálódik, és – többek között – ez vezet ahhoz, hogy metaforikus jelentéseikben ezek az igék egyre inkább eltávolodnak egymástól. (Részletesebben lásd a IV.2.1. alpontban.)

¹⁰⁰ Hogy a 'negatív attitűd' mozzanatok mely szövegösszefüggések között milyen specifikus variánsai elemezhetők ki, az nem független az ige vonzatkeretében előforduló névszók jelentésétől, a tágabb szövegtől, valamint a szituációs kontextustól sem.

hozható, hogy az 'élelmet juttat valakinek' értelmű *lök* gyakran állatok etetésére vonatkozik (pl. *lök a kutjának egy csontot, odalöki a maradékot a disznóknak*; vö. a *dob* jelentéseivel is: 3.2.1.1.). A *lök* használatával így a megnyilatkozó impliciten párhuzamba állíthatja a jelenetbeli személyközi viszonyokat az ember (gazda) és (házi)állat közötti hierarchikus viszonyral. Ez a párhuzam különösen szembeűnő, ha figyelembe vesszük, hogy a pincérek és az elnök közül a társas-társadalmi hierarchiában egyértelműen az elnök van magasabb, kitüntetett pozícióban. Ezt a hierarchikus rendet írja felül a konkrét szituációban – pontosabban annak nyelvi interpretációjában – a jelenetbeli pincérek megvető, lenéző attitűdjére történő utalás, amely így nem általában véve a társas (szerep)viszonyokra, hanem sokkal inkább a személyek közötti aktuális és szubjektív viszonyokra vonatkozhat.

A negatív attitűd, pontosabban a *lök* ige jelentésének 'negatív attitűd' mozzanata azonban – a fentiek értelmében – nem csupán megvetésként vagy tiszteletlenséggként értelmeződhet:

(116) Angelika goromba elszörnyedéssel odább **löki** a kezemet (#22762018)

A *lök* ezen jelentésében az előtérbe kerülő – a konkrét fizikai értelemben vett mozdulatot jellemző – '(magától) távolítva' és 'durván' mozzanatok mellett az is hangsúlyos, hogy a megnyilatkozó a mozdulatot az ágens (Angelika) negatív attitűdjének megnyilvánulásaként interpretálja. A negatív attitűdre azonban – a *lök* tulajdonképpeni jelentését szemléltető (114) példához hasonlóan (vö. *undorral a földre lökte*) – ebben az esetben sem kizárólagosan az ige utal. Az ellenséges viszonyulást elsődlegesen a *goromba elszörnyedéssel* kifejezés teszi nyelviileg explicitté, amely egyúttal jelzi azt is, hogy adott esetben hogyan és milyen összefüggérendszerben értelmezhető a *lök* jelentésének 'negatív attitűd' mozzanata. Ez a mozzanat itt tehát nem lenézésként vagy megvetésként, hanem – a '(magától) távolítva' és a 'durván' mozzanatokkal szorosan összefonódva – sokkal inkább egyfajta ellenséges elhatárolódásként ragadható meg.¹⁰¹

(117) És ekkor a színpad bal oldalán rejtőzködő Polonius a függöny elé **löki** lányát, Opheliát. (#32729016)

A (117) mondatban a 'negatív attitűd' mozzanat – bár szintén tételezhető az ige jelentésében – kevésbé hangsúlyos: a *lök* elsősorban a konkrét fizikai értelemben vett mozdulat erőteljes voltára és távolító jellegére, valamint durvaságára utal (bár ez utóbbi mozzanat természetesen ebben az esetben sem független teljes mértékben a cselekvőnek tulajdonított negatív attitűdtől). A *lök* jelentésében ugyanakkor relevánssá válik, illetőleg előtérbe kerül egy további mozzanat: a 'kiszolgáltatottság' mozzanata, amely már nem az ágenshez, hanem (perspektívát váltva) a pácienshez kötődik. Ez elsődlegesen abból adódik, hogy a tulajdonképpeni jelentésű *lök* által interpretált szituációkban az ágens egy viszonylag kis tárgyat mozgat – amely egyfelől szándék- és akarattalan entitás, másfelől

¹⁰¹ Felvethető ezenkívül, hogy az ilyen értelemben vett negatív attitűdre való utalás a *lök* jelentésrendszerében összefügg a *lök* és a *taszít* közötti szinonim viszonyral is (vö. IV.2.1.).

méretéből adódóan gyakran fizikai értelemben sem fejt ki számottevő ellenállást (akkorát semmi esetre sem, hogy a cselekvő ne legyen képes, vagy csak nagyon nagy erő kifejtés árán legyen képes megmozdítani). Ennek megfelelően a példában a 'kiszolgáltatottság' mozzanat előtérbe kerülése azzal függ össze, hogy a megnyilatkozó interpretációja szerint a páciens (Ophelia, illetve az őt alakító színész) mintegy tárgyiasítva jelenik meg az adott szituációban: az ágens a páciens akaratát figyelmen kívül hagyva helyváltoztatásra kényszeríti a szóban forgó személyt, aki nem fejt ki (vagy nem képes kifejteni) számottevő ellenállást.¹⁰²

A (118) példában ezzel szemben a kiszolgáltatottság sokkal konkrétabb formában értelmezhető: azzal hozható összefüggésbe, hogy az egymásnak ütköző járművek közötti erőviszonyok (elsősorban a járművek méretéből, illetve méreteik jelentős különbségéből adódóan) rendkívül kiegyenlítetlenek:

(118) A busz az árokba **lökte** a teherautó mögött haladó BMW-t (#208400553)

A BMW ebben a szövegrészletben (objektív, adott paraméterei ellenére) a buszhoz képest viszonylag kicsi, az ütközés során a busz által kifejtett erőhatásnak ellenállni, ellentartani képtelen – vagyis ebben az értelemben könnyen mozgatható – entitásként interpretálódik. Ezenkívül megfigyelhető, hogy az ige egyszerre utal horizontális – síkban történő, taszítás jellegű –, valamint a folyamat második szakaszában vertikális, lefelé irányuló mozgásra (vö. az *árokba*).

Bár szintén konkrét, fizikai értelemben vett helyváltoztatást fejez ki, a (119) példában a specifikus mozzanatoknak egészen más, a fentiektől lényegét tekintve eltérő kombinációja tételezhető az ige jelentésében:

(119) [személy] erős mozdulattal az orrnyergébe **lökte** szemüvegét (#32562072)

Ebben az esetben a *lök* jelentésének nem releváns mozzanata az irányulás, sem pedig az erőviszonyok aszimmetriája (bár az idézett részletben egy kicsi, kézbe fogható tárgy mozgásáról van szó). Az ige elsősorban a mozdulat határozottságára és hirtelenségére – és/vagy az ábrázolt szituációnak a megnyilatkozó által észlelt sajátosságaitól függően: gyorsaságára – irányítja a figyelmet. (A 'határozottan' mozzanat – a korábban említett, azonban az erővel kivitelezett mozdulatot a hozzá kapcsolódó attitűd felől sarkító 'durván' mozzanathoz hasonlóan – szintén a tulajdonképpeni jelentés 'erővel' mozzanatával összefüggésben értelmeződik, hiszen az erőteljes mozdulatokat, illetve az ezen mozdulatokat kivitelező személyt egyúttal tipikusan nagyfokú határozottság és koncentrálttság is jellemzi.)

Ez a 'határozottan' mozzanat – bár a (119)-hez képest más összefüggésrendszerbe illeszkedik, és részben más mozzanatokkal kapcsolódik össze – a (120) szövegrészlet esetében is meghatározó szerepet játszik a *lök* jelentésében:

¹⁰² Érdemi ellenerőt, illetve ellenállást implikálhatna ezzel szemben például az, ha az idézett szövegrészletben a *taszít* ige szerepelne (amely tulajdonképpeni jelentésében súlyos, nehezen elmozdítható tárgyak elmozdítására, metaforikus jelentéseinek jelentős részében pedig az erőviszonyok közel kiegyenlített voltára utal, vö. IV.2.1.).

(120) Az utcán gyanútlanul gyaloglók orra alá **lökték** a mikrofont (#169746064)

Ekkor a 'határozottan' szorosan, elválaszthatatlanul összefonódik a (szintén a tulajdonképpen jelentés 'erővel' mozzanatára épülő) 'erőszakosan' és 'feltartóztathatatlanul' mozzanatokkal: a jelenetbeli ágens(ek) a megnyilatkozó interpretációja szerint határozottan, szinte kikerülhetetlen erőszakossággal szólítja/szólítják meg a járókelőket, és ennek megfelelően a mikrofont is egyfajta tolakodó, erőteljes mozdulattal közelíti(k) hozzájuk, amely elől nehéz vagy csaknem lehetetlen kitérni. A *lök* emellett utalhat a mozdulat(ok) hirtelenségére és/vagy váratlanságára is (e két utóbbi mozzanat viszonyáról részletesebben lásd a 4.2. alpontot).

A (121) szövegrészlet esetében ismét sajátos, a korábbiakban említettektől eltérő szemantikai összefüggéseket figyelhetünk meg:

(121) a szél ide-oda **löki** az utcai lámpák fényét (#18098679)

Bár a példában a *fény(ét)* névszó jelenik meg tárgyi vonzatként, a nyelvileg lökésként interpretált folyamat ez esetben is konkrét fizikai tárgyak – az utcai lámpák – mozg(at)ásaként értelmezhető. A mozgás következménye, illetve velejárója a lámpákból kiáramló fény irányának megváltozása, amely azonban az észlelés számára (közvetlenül) szintén a szél hatására bekövetkező mozgásnak tűnhet. A (121) részletben a szél megszemélyesítve (vö. pl. Dorst–Mulder–Steen 2011, Simon 2022), ágensként konstruálódik meg, amely mintegy a lámpákat megérintve váltja ki a hinta mozgásához hasonló mozgást (vö. *ide-oda*). A *lök* ige használatát tehát ebben az esetben a *löki a hintát* konvencionális kifejezés is motiválhatja – illetve a megnyilatkozó éppen a *lök* használatával utalhat erre az analógiára –, hiszen a felfüggesztett utcai lámpák a szél hatására úgy mozognak el, úgy lengnek, ahogyan a hinta mozog, amikor meglökik.

B) 'személy(e)k)t vhová v. vmilyen helyzetbe kényszerít: okozza, hogy vhová kerüljön/kerüljenek'

A *lök* jelentésrendszerén belül a második főbb jelentéstípusba azok a példák tartoznak, amelyekben az ige jelentését a *dob* esetében (3.2.1.) részletesebben is tárgyalt 'személy(e)k)t vhová kényszerít: okozza, hogy vhová kerüljenek' általános igei tartalom határozza meg, amely – ahogyan a *dob* esetében is láttuk – a 'juttat: okozza, hogy vki/vmi vhová kerüljön' általános igei mozzanat egyfajta sajátos, általában jól körülhatárolható „aleseteként” fogható fel. A *lök* jelentésrendszerében ez az általános mozzanat ugyanakkor semmi esetre sem domináns; a feldolgozott korpuszadatok közül is csupán néhány sorolható egyértelműen az ezen mozzanat által összetartott jelentéstípushoz.¹⁰³ Például:

¹⁰³ A korábban tárgyalt példák közül részben ide is tartozhat az A) jelentéstípussal összefüggésben említett (117) példa – [...] *Polonius a függöny elé löki lányát, Opheliát* –, illetve minden olyan kifejezés, amelyben egy személy vagy (megszemélyesítve) egy körülmény, hatás készlet mozgásra vagy változásra, mintegy akarata ellenére a szerkezetben páciensként megjelenő személyt. A *dob* jelentésrendszerét áttekintő 3.2.1.-ben is láthattuk, hogy az igék egyes jelentéseiben egyszerre több általános igei mozzanatot is tételezhetünk. Ezekben az esetekben a szóban forgó jelentéseket – itt és a további elemzésekben is – a bennük (adott szöveggörnyezetben) dominánsnak látszó általános igei mozzanat által körvonalazható jelentéstípushoz sorolva mutatom be.

- (122) bizonyos ünnepek és ünneplések hamisságának megsejtése **lökte** a költőt a hétköznapiak felé (#9855686)

A (122) szövegrészletben a kényszerítés nem a fizikai térben történő mozg(at)ásként, illetőleg nem a konkrét, fizikai értelemben vett erő kifejtéssel összefüggésben, hanem egyfajta belső kényszerként értelmezhető. (A *dob* egyes jelentéseihez hasonlóan; lásd pl. [93], [94].) A fenti példában nem önmagában az adott körülmény – az ünnep(lés), illetve annak a hamissága –, hanem a körülmény észlelése (megsejtése) mint mentális konstrukció jelenik meg (nyelvileg ágensként) a folyamat kiváltó okaként, míg a szóban forgó személy (*a költő*) a kifejezésben páciensként konstruálódik meg, akit a saját – tőle független és nála erősebb entitásként interpretált – felismerése (sejtése) mintegy rákényszerít a változtatásra.

Ez a 'kényszerít' általános mozzanat – a korábban említett 'kiszolgáltatottság' specifikus mozzanathoz hasonlóan – a *lök* jelentésrendszerén belül elsődlegesen azzal hozható összefüggésbe, hogy tulajdonképpeni jelentésében a *lök* olyan folyamatokra vonatkozik, amelyekben az ágens tudatos, önálló akarattal és szándékokkal rendelkező személyként könnyedén mozgásba hozható, elmozdíthat egy öntudattal, akarattal nem rendelkező tárgyat – tehát ilyen értelemben mintegy szabadon rendelkezhet az adott tárggyal –, amely viszonylag kis méretéből és nem túl jelentős súlyából adódóan sem fejt ki érdemi ellenállást.

A (122) példa *lök* igéjének jelentésében a kényszer, a kényszerítés mozzanata – ahogyan erre az ige más metaforikus jelentéseivel összefüggésben is utaltam – elsődlegesen az erőszakkal asszociálódó (jelentős) erőfölényhez és az ellenállás képtelenségéhez kötődően értelmeződik. (Szemben a hasonló jelentéseiben a helyváltoztatásra kényszerített személy kiszolgáltatottságát hangsúlyozó *vet*-tel – pl. *Aztán emberek, kusza csomókban kiáltozó emberek, kiket egy halálos kimenetelű expedíció valamiféle marsbéli tájra vetett* – vagy a hierarchiára, illetve a cselekvő, pontosabban a nyelvileg akként interpretált entitás oda nem figyelésére utaló *dob*-bal, pl. [91]: [...] *a nem teljesen egészséges Csaplár-Nagy Arnoldot dobta játékba Nagy Zoltán vezetőedző.*)

C) 'küld: a valós vagy virtuális térben közvetett módon (el)juttat vmit vhová/vkihez'

A harmadik jelentéstípust meghatározó 'küld: a valós vagy virtuális térben közvetett módon (el)juttat vmit vhová/vkihez' mozzanat – a **B**)-hez hasonlóan – szintén a juttatás egy sajátos módjára vonatkozik, így szintén a 'juttat: okozza, hogy vki/vmi vhová kerüljön' egy aleseteként ragadható meg (l. még: 3.2.1.).

- (123) Madonnát is oltár elé vezették, aki küldött meghívót Friderikusznak, de Fridi nem utazott Skóciába, csak egy díszátviratot **lökött** neki. (#146066573)

A (123) mondatban a *lök* a küldés (mint közvetett térbeli továbbítás) egy jellegzetes módjára utal: egyfelől a hanyagságként is interpretálható érdektelenséget és az odafigyelés hiányát, másfelől pedig – ettől nem függetlenül – az adott cselekvés udvariatlan voltát állítja a figyelem előterébe. Az 'udvariatlanul' mozzanat ebben az esetben elsősorban a korábban említett 'durván' mozzanatra vezethető vissza, illetve annak alapján

érthető – hiszen a durva, nyers viselkedés udvariatlanságként fogható fel. Érdeemes megfigyelni, hogy egyetlen ige jelentésrendszerén belül is előfordulhat, hogy a különböző jelentésekben relevánssá váló és akár hasonló mozzanatokra épülő jelentésmozzanatok és mozzanatvariánsok a hasonlóság ellenére részben eltérő módon ragadhatók meg, mivel – a tágabb szövegösszefüggéseket is figyelembe véve – különböző összefüggésrendszerekben értelmezhetők. Például a (115) szövegrészben (*a papucsos pincérek az elnök elé löktek egy tál levest*), amelyben a szerepek közötti hierarchia kerül előtérbe, a durvaság inkább a tiszteletlenséggel, míg a (123)-ban, a konkrét személyek, ismerősök közötti viszonyra vonatkoztatva elsődlegesen az udvariatlansággal kapcsolódik össze.

D) 'megüt'

A negyedik jelentéstípus a 'megüt' általános igei mozzanattal jellemezhető. Ez a mozzanat látszólag nem (vagy a korábban említettekhez képest kevésbé) illeszkedik szervesen az ige jelentésrendszerébe – relevanciája azonban érthetővé válik, ha figyelembe vesszük, hogy a tulajdonképpeni jelentésű *lök* olyan szituációkra vonatkozik, amelyekben a konkrét, fizikai tárgyak mozgatása során az ágens tipikusan nem fogja meg, hanem csupán a tenyerébe veszi vagy tenyerével megéri, és ilyen módon bírja helyváltoztatásra az adott entitást. (Éppen ez az összefüggés az alapja annak, hogy a *lök* már tulajdonképpeni jelentésében sem csupán a *dob* bizonyos jelentéseivel áll kapcsolatban, hanem a *taszít* megfelelő jelentéseivel is szinonim; vö. IV.2.1.)

(124) Géza oldalba **lökte** Cézárt. – Mit szólsz? Mintha kicserélték volna! (#26580284)

A (124) példában szereplő *oldalba V vkit* 'oldalán [adott esetben ütve] megéri vkit' konstrukcióban konvencionálisan a *bök* ige jelenik meg (vö. IV.1.). Ehhez képest az *oldalba lök* egyfelől felfogható olyan sajátos interpretációként,¹⁰⁴ amelynek igei eleme a *bök*-höz hasonlóan arra utal, hogy az ágens (Géza) mintegy az odafordulás jeleként, esetleg a figyelemfelkeltés céljával egy adott ponton hozzáér valakihez (Cézárhoz), a két ige megfelelő jelentései közötti különbségek pedig az adott megnyilatkozásban, illetőleg az adott megnyilatkozó számára nem relevánsak (mintegy neutralizálódnak). Másfelől a *lök* jelentése értelmezhető a *bök* szóban forgó jelentésével szemben is – ez esetben a kontraszt (ahelyett, hogy neutralizálná) a figyelem előtérbe kerül, a *lök* pedig (a jelenetet konvencionális és semleges nézőpontból interpretáló *bök*-höz képest, vö. IV.1.) a mozdulat viszonylag erőteljes és váratlan voltára utal. (Hogy az említett értelmezések közül ebben az esetben melyik valószínűbb, az a tágabb szövegösszefüggések ismeretében sem határozható meg csupán a nyelvi anyagot elemezve – csak a konkrét szituáció sajátosságait ismerve lehetne valószínűsíteni, hogy a megnyilatkozó mely sajátosságai felől ragadhatta meg nyelvilag az adott jelenetet.)

Érdeemes megfigyelni ezenkívül, hogy az ezen jelentéstípushoz sorolható jelentéseiben a *lök* egyfelől tehát a *bök*, másfelől pedig a már szintén említett *taszít* megfelelő jelentései által körvonalazható szinonimakörhöz csatlakozik. Adott jelentéseiben a három ige elhelyezhető egy, a mozdulat során kifejtett erő mértéke szerinti skálán, amelynek egyik

¹⁰⁴ Előbbi kifejezés 91-szer, míg utóbbi 226-szor fordul elő az MNSZ2 korpuszában.

végpontját az inkább apró, figyelemfelkeltő érintésre, mintsem erőteljes mozdulatra utaló *bök* alkotja (IV.1.), másik végpontjának pedig a *taszít* tekinthető, amely adott jelentésében jelentős erő kifejtésre, illetve nagy, nehezen mozgatható tárgyak elmozdítására vonatkozik (IV.2.1.). A *lök* szóban forgó jelentése e tekintetben a skála egy közbülső pontján helyezkedik el – mintegy hidat képezve a *bök* és a *taszít* között, amelyek közvetlenül nem állnak szinonim viszonyban egymással.

E) 'kifejez, kommunikál vmit'

Az ötödik jelentéstípus a 'kifejez, kommunikál vmit' általános igei tartalmat alapul véve határozható meg, amelyet az kapcsol a korábban tárgyalt általános mozzanatokhoz, hogy metaforikus értelemben a kommunikáció is felfogható a 'juttatás' egy sajátos eseteként: a nyelvi kifejezésben ágensként (megnyilatkozóként) megkonstruált szereplő a nyelvi kommunikáció során mintegy eljuttatja szavait a befogadóhoz.

A *lök* jelentésrendszerében – ahogyan ez a *dob* esetében is megfigyelhető (3.2.1.1.2.) – a 'kifejez, kommunikál vmit' a 'juttat' mellett az F) jelentéstípust összetartó 'okozza, hogy vmi vhol legyen/megjelenjen' általános mozzanattal, valamint a 'létrehoz: okozza, hogy létrejöjjön' általános mozzanattal is kapcsolatba hozható. (Az összefüggések alapjait lásd a 3.2.1.1.2. alpontban.)

A (125) példa jól szemlélteti, hogy a *lök* jelentése (az adott szövegkörnyezetben) valóban szorosan kapcsolódik a 'juttat' mozzanathoz is:

- (125) Hívtak a rendőrségre bennünket, és mikor beléptem, ott ült egy széken az őrszobában. Hajadonfőtt, kalapja lent volt mellette a földön. Egy szó nem sok, annyit se **lökött** felém. (#6094152)

Az ige jelentésében ekkor a szóban forgó személy negatív, vélhetően lenéző (pontosabban a megnyilatkozó által annak tartott, illetve akként interpretált) attitűdjére való utalás a döntő – elsődlegesen ez motiválhatja a *lök* használatát ebben a kontextusban. Fontos azonban azt is tekintetbe venni, hogy mivel az adott mondatban a hiány (a várt vagy az adott helyzetben [el]várhatónak gondolt megszólalás hiánya) válik hangsúlyossá, a *lök* nem közvetlenül a(z) elmaradt megnyilatkozást interpretálja valamiképpen, hanem elsősorban a hallgatást jellemzi, illetve az azzal asszociált ellenséges és elutasító attitűdre utal. (Implikálva, hogy a jelenetben szótlanul ülő személy még egy hanyag, odavetett szóra sem méltatja az elbeszélőt – aki egyúttal a jelenet szereplője is.)

A (126) példában a *lök* ige jelentésében szintén a negatív – lenéző, a körülményekkel és a nyilvánossággal nem törődő – attitűd mozzanata kerül előtérbe, amely itt a hanyagság mozzanatával is összekapcsolódik. (Ezt a negatív attitűdre történő utalást erősíti meg, teszi explicitte az idézett szövegrészben szereplő *csak úgy* és – különösen – a *hányaveti arroganciával* kifejezés is.)

- (126) csak úgy, minden dokumentum nélkül, hányaveti arroganciával ilyen mondatokat **lök** a nyilvánosság elé (#195880797)

A (127) megnyilatkozásrészletben a *lök* jelentésében a relevánssá váló specifikus jelentésmozzanatok egészen más együttállása figyelhető meg:

(127) A tisztecskék **lökték** a süket dumájukat (#259581829)

Az ige ekkor egyrészt a beszéd lendületességére utal, másrészt (az önmagában is pejoratív *tisztecské* megnevezéssel és a *süket duma* kifejezéssel együtt) a megnyilatkozó negatív attitűdjét, értékelését is jelzi. Jelentésében ugyanakkor a *lök* szlenghoz kötődő használatában általában hangsúlyos 'gátlástalanul' mozzanat válik meghatározóvá, amely bár kapcsolatban állhat a 'lendületesen' mozzanattal is, elsősorban a (120) példa (*Az utcán gyanútlanul gyaloglók orra alá lökték a mikrofont*) kapcsán már említett összefüggéseket tekintetbe véve – vagyis a kikerülhetetlenséggel asszociálódó erőszakosság, illetve a feltartóztathatatlanság felől – érthető meg. (A tulajdonképpeni jelentéshez ez a mozzanat tehát csak közvetetten kapcsolódik: közvetlen alapját, forrását sokkal inkább a tulajdonképpeniben megállapítható 'erővel' mozzanatra ráépülő 'határozottan' és 'feltartóztathatatlanul' mozzanat jelenti.)

Az ige az alábbi, (128) példában is mintegy szüntelen áradatként interpretálja a szóban forgó zeneszámok lejátszását:

(128) ott az aktuális slágereket **lökik** a kívánságműsorban is (#82130083)

Ebben az esetben azonban a folytonos ismétlés nem elsősorban a kikerülhetetlenséggel, hanem sokkal inkább a (szintén a feltartóztathatatlanság mozzanatára épülő) mértéktelenséggel, valamint a befogadók igényeinek figyelmen kívül hagyásával összefüggésben érthető. Ez utóbbi mozzanat azonban – kontextustól és a megnyilatkozó attitűdjétől függően – az erőszakosság mozzanatával is összekapcsolódhat, amennyiben a kívánságműsor összeállítói a műsorszerkesztés szempontjait alapul véve mintegy ráerőltetik a hallgatóságra az aktuálisan népszerű, illetve népszerűsíteni kívánt zenéket.

Ezenkívül felvethető, hogy a *lök* fenti jelentésében az ismétl(őd)és mozzanata mint önálló mozzanat is szerepet játszhat. Ez a mozzanat azonban nem vezethető vissza az ige jelentésrendszerén belüli más mozzanatokra: relevanciája csupán akkor érthető meg, ha tekintetbe vesszük a *lök* és a *lüktet* igei közötti szoros szemantikai kapcsolatot (vö. Ladányi 1992), és feltesszük, hogy a *lüktet* (etimológiai, morfológiai és szemantikai közelségből adódóan) egyes esetekben hatással lehet a *lök* ige jelentésére – így megfelelő kontextusban a *lök* is utalhat szabályos ismétlődésre vagy akár egyfajta pulzálásra is (l. még: [129], [131]).¹⁰⁵

¹⁰⁵ Hogy valóban fennállhat ilyen irányú összefüggés is a két ige között, azt elsősorban azok a példák szemléltetik, amelyekben a *lök* valamely tipikusan lüktetésként interpretált mozgásra (pl. a vér áramlására) vonatkozik: *A tegnapi indulathoz képest ötszázszoros gyűlölet lökte agyamba a vért.* Még explicitebben jelenik meg a kapcsolat a következő szövegrészben, amelyben mind a *lüktetve* igenév, mind a *lök* metaforikus jelentésében szerepel: *az agyam lüktetve a tudatomba lökött egy furcsa históriát.*

F) 'okozza, hogy vmi vhol legyen/megjelenjen'

A hatodik jelentéstípust összetartó általános igei mozzanat a *lök* tulajdonképpeni jelentéseként azonosított jelentéshez (lásd [114]), valamint a konkrét, fizikai értelemben vett mozgatásra vonatkozó A) jelentéstípushoz kapcsolódik. Ebben az esetben azonban nem tárgyak, konkrét, kézbe fogható entitások térbeli mozgatásáról, valahová történő (el)juttatásáról van szó, hanem arról, hogy valaminek a hatására egy adott (pl. fény)jelenség megjelenik, érzékelhetővé válik valahol (rendszerint a konkrét fizikai térben).¹⁰⁶ Például:

(129) Néha kék, csillagszórós fényeket **lök** az égre a gyár (#43500503)

A (129)-ben a (megszemélyesített, ágensként megjelenített) gyár – pontosabban a gyárban található vagy a gyárhoz tartozó valamely lámpa, esetleg fényszóró – a fény forrásaként értelmezhető, hiszen belőle indul ki és terjed a fény. A *lök* használatát ez esetben feltehetően az motiválja, hogy az ige adott jelentésében nem csupán a fények megjelenésére, láthatóvá válására, hanem a „csillagszórós” felvillanások hirtelen, illetve (az észlelés szempontjából) váratlan voltára, valamint – kontextustól függően – akár az ismétlődésre is utalhat.

Érdemes emellett megjegyezni, hogy az idézett szövegrészben a fény létrejötté, terjedése és észlelhetővé (láthatóvá) válása elválaszthatatlan egymástól, illetve értelmezhetetlen egymás nélkül, így ez a példa átvezet a *lök* következő, a 'létrehoz: okozza, hogy létrejöjjön' általános mozzanat által meghatározott jelentéstípusához (amely sokkal dominánsabb az ige jelentésrendszerén belül, mint az F) jelentéstípus).¹⁰⁷

G) 'létrehoz: okozza, hogy létrejöjjön'

A hetedik jelentéstípust a 'létrehoz: okozza, hogy létrejöjjön' általános igei mozzanaton keresztül határozhatjuk meg. Ez a mozzanat a *lök* jelentésrendszerén belül – ahogyan a *szór* (1.1.) és a *dob* (3.2.1.1.2.) esetében is – az 'okozza, hogy vmi vhol megjelenjen' általános mozzanatot figyelembe véve érthető meg, hiszen az észleletek és/vagy érzetek valahol, valamely térben vagy közegben való megjelenése gyakran szorosan összekapcsolódik azok létrejöttével is (l. pl. [129]).

Az itt említendő kifejezések esetében a *lök* jelentésének döntő sajátossága (pl. az említett *szór*-hoz [1.1.] vagy *dob*-hoz [3.2.1.1.2.] képest), hogy egyetlen mozdulatra utal, és azt implikálja, hogy az adott folyamat gyorsan, rövid idő alatt ment végbe. Ezenkívül – kontextustól függően – ezekben a jelentésekben is releváns lehet a 'lendületesen' mozzanat is. Például:

¹⁰⁶ Ehhez hasonló összefüggéseket láthattunk a *szór* jelentéstípusainak felvázolásakor is (1.1.).

¹⁰⁷ Az 'okozza, hogy vmi vhol legyen/megjelenjen' általános mozzanat a *lök*-nek csupán néhány neologizmusserű előfordulásában játszik meghatározó szerepet. Az F) jelentéstípus felvételét, jelentéstípusként való azonosítását az teszi mégis, ennek ellenére is indokoltta, ha tekintetbe vesszük az ige szinonim jelentésviszonyait, illetve azt, hogy a vele szinonim használatú *dob* és *vet* igék megfelelő jelentéseit (pl. *A nyári szürkület árnyékot dobott a legelő hátára és a szőlősorok közé; a villámok vonagló rácsozatot vetettek a melegkék égre*) ez az általános mozzanat kapcsolja össze egymással.

- (130) Ha olyan a hangulat villództatok, vagy kaleidoszkópokat, fraktálokat **lökök** a vászonra egy mozdulattal (#633574080)

A (130) példában a *lök* a mozdulat lendületességére, gyorsaságára és hanyagságára irányítja a figyelmet. (A három mozzanat összefüggéseihez lásd a 4.2. alpontot.)

Fontos megemlíteni ezenkívül, hogy a *lök* itt egy olyan kifejezés részeként jelenik meg, amelyben konvencionálisan a *vet* ige fordul elő – ez esetben nem hagyható tehát figyelmen kívül az elemzés során a *lök* és a *vet* megfelelő jelentései közötti szinonim viszony sem. (Hasonlóan a *dob* elemzése során említett [100] példához – *Egyetlen lendülettel dobja papírra vagy vászonra figuráit* –, amelyben a szinonim jelentésviszonyok révén a *dob* és a *vet* megfelelő jelentései közötti kontrasztok kerültek előtérbe.) Mindkét ige jelentésében fontos a lendületességre és a gyorsaságra való utalás, azonban míg a (*vászonra*) *vet* elsődlegesen a passzív oldal (a vetülés, az ábrák létrejötte) felől ragadja meg az ábrázolt szituációt, addig a *lök* inkább a hanyagságra utal: azt implikálja, hogy az ágens erőfeszítés és odafigyelés nélkül festi meg a szóban forgó alakzatokat.¹⁰⁸

A (131) szövegrészletben a *lök* egészen más jellegű folyamatra vonatkozik: nem egy személy alkotási folyamataként értelmezhető, hanem a buborékok kialakulására, létrejöttére utal (bár ez a folyamat a nyelvi kifejezésben az antropomorfizáltan megkonstruált víz mint ágens szándékos cselekvéseként jelenik meg):

- (131) Megmozdul a tűzre tett víz, kanyarog, buborékokat **lök** (#16433081)

A *buborékokat lök* kifejezés igei eleme egyrészt a jelenetnek azt a vetületét állítja a figyelem előtérbe, hogy a buborékok hirtelen emelkednek ki a vízfelszínből, valamint hogy számos buborék követi egymást gyors egymásutánban (vö. [128]), másrészt egyfajta ritmikusan ismétlődő mozgásra is utal, hiszen az észlelés számára a buborékok megjelenése, majd eltűnése, a vízfelszínből való kiemelkedés és a felszín elsimulása pulzálásként, löktetésszerű mozgásként is megragadható.

H) 'okozza, hogy vmi lendületet kapjon'

A *lök* nyolcadik nagyobb jelentéstípusát jellemző 'okozza, hogy vmi lendületet kapjon' általános igei mozzanat az **A)** jelentéstípust meghatározó 'mozgat ($\supset$ juttat): okozza, hogy vmi vhová kerüljön' általános mozzanathoz kapcsolódik, illetve arra épül, a konkrét, fizikai értelemben vett mozgatással hozható összefüggésbe; a változás a fizikai értelemben

¹⁰⁸ A 'hirtelen' és a 'lendületesen' mozzanatok tehát (más-más kontextusokban, illetve más-más mozzanatokkal együtt állva) egyaránt forrásai lehetnek a 'hanyagul' és a 'könnyeden' mozzanatnak – így lehetséges, hogy ugyanazon kiinduló mozzanatok a *vet* jelentérendszerében a 'könnyeden', míg a *lök* jelentérendszerében a 'hanyagul' mozzanat forrásaiként értelmeződnek (vö. 4.2.). (Bár a könnyedség és a hanyagság nem minden esetben határolható el egyértelműen egymástól: esetenként – különböző nézőpontokból és megnyilatkozó attitűdjétől függően – akár ugyanazok a valóság-összefüggések is értelmezhetők mind hanyagságként, mind pedig könnyedségként. A 'hanyagul' és a 'könnyeden' azonban mégsem tekinthető mozzanatvariánsnak, mivel a legtöbb esetben jól elkülönülnek egymástól, és az alkalmankénti átfedések ellenére tipikusan más-más valóság-összefüggésekre utalnak.)

vett (haladó) mozgás analógiájára fogható fel.¹⁰⁹ Ez esetben azonban nem tényleges mozgásról, elmozdulásról van szó, hanem arról, hogy egy folyamat, egy állapot vagy egy adottság (a körülmények egy adott együttállása) valamilyen külső hatás eredményeként rendszerint kedvező irányba változik meg – metaforikus értelemben tehát mintegy mozgásba lendül vagy (új) lendületet kap. Például:

- (132) Ez alapvetően egy kommersz film. Fontos dolog ilyenekben játszani? EW [monogram]: **Lök** egyet az ember karrierjén. Sokan nézik, sokan felfigyelhetnek a teljesítményemre. (#169843796)
- (133) A tél s kora tavasz azonban nagyot **lökött** a regényen [a regény megírásán] (#295312748)

Mind a (132)-ben szereplő *lök egyet az ember karrierjén*, mind pedig a (133)-beli *nagyot lökött a regényen* kifejezés a *Lök egyet a lelassult csillén* típusú szerkezetek analógiájára érthető meg és írható le. A *lök* az előbbi esetben arra utal, hogy az EW monogrammal jelölt válaszoló karrierjének (saját vélekedése, illetve interpretációja szerint) a szóban forgó filmben való szereplés lendületet adott, vagyis pozitívan befolyásolta, előmozdította a karrier alakulását, a második példában pedig a regény megírását vagy a megírás folyamatának felgyorsulását, dinamizálását segítette elő az említett téli és kora tavaszi időszak. (Az ige – más-más jelentéseiben – tehát egyaránt kifejezhet pozitív és negatív értékelést is: a 'negatív attitűd' mozzanata és a pozitív irányú változásra történő utalás két különböző összefüggésrendszerben kialakuló és értelmeződő mozzanat egyazon ige jelentésrendszerén belül.)

I) 'okozza, hogy a korábbinál kedvezőtlenebb helyzetbe, állapotba kerüljön'

Az utolsó nagyobb jelentéstípushoz sorolható kifejezések feltehetően a *mélybe lök vkit* 'lelök vkit vhonnan' konstrukció analógiájára, annak továbbmetaforizálódásával (*mélybe lök vkit* 'kedvezőtlen helyzetbe hoz/kényszerít') jöttek létre, N-BA komponensük pedig a folyamat eredményeként, illetve következményeként kialakuló kedvezőtlen helyzetet specifikálja (pl. a *kilátástalanságba lök* esetében a kilátástalanság egyfajta metaforikus értelemben vett „mélységként” értelmezhető; lásd még: IV.2.1.).

- (134) Nekem éppoly egydarab csaló, uzsorás és munkásnyúzó valaki, ha hóna alatt egy Rilke-kötettel áll a tengerparti alkonyban, gyöngéd bókka **lök** éhségbe egyszerre húsz családot, édes mosolyok közepette közli a „neki is fájdalmas” elhatározást (#17699452)
- (135) így [a] kialakult tartós áramhiány pedig recesszióba **lökte** a gazdaságot (#1137132301)

¹⁰⁹ A változási folyamatok mozgásként való nyelvi megkonstruálása más szemléleti keretben a VÁLTOZÁS MOZGÁS fogalmi metaforával hozható összefüggésbe (lásd pl. Kövecses 2005).

4.1.2. Áttekintés: a *lök* ige specifikus mozzanatainak változatai és a mozzanatok összefüggései

A 4.1.1.-ben felvázolt elemzések arra fókuszáltak, hogy a *lök* ige tulajdonképpeni jelentésének (tétélezett) mozzanatai hogyan bomlanak ki, hogyan specifikálódnak, alakulnak át a metaforikus jelentésekben, és hogyan kötődnek mégis egymáshoz, valamint a tulajdonképpeni jelentésben a metaforizáció során felismerhetővé váló forrásaikhoz.

A metaforikus jelentések elemzésének fényében, a felvett mozzanatok és mozzanatvariánsokat az ige tulajdonképpeni jelentése által jelölt szituációval összevetve a *lök* tulajdonképpeni jelentésében az alábbi – nem statikus és egymástól élesen nem elhatárolható – mozzanatok meghatározó szerepét feltételezhetjük:

- mozgat ($\supset$ juttat): okozza, hogy vhová kerüljön,
- amit: relatíve kicsi, kézbe fogható tárgy,
- egyetlen mozdulattal $\supset$ pillanatnyiség,
- megérintve,
- erővel,
- magától távolítva.

A viszonylag kicsi, akár kézbe fogható tárgy – ahogyan ezt a *csap* (2.2.2.) és a *dob* (3.2.1.1.) esetében is láttuk – könnyedén mozgatható, manipulálható entitás, amely nem fejt ki érdemi ellenállást, és ilyen értelemben mintegy ki van szolgáltatva az ágens akaratának. Alapvetően ez a(z) elsődlegesen a tulajdonképpeni jelentés által jelölt szituációhoz kötődő összefüggés az alapja annak, hogy a *lök* bizonyos metaforikus jelentéseiben megállapítható a 'kényszerítve' specifikus mozzanat.¹¹⁰ az egyenlőtlen erőviszonyok következtében ellenállásra képtelen entitás hely(zet)változtatásra készítése – amennyiben az adott entitás élőlény – esetenként kényszerítésként is értelmezhető. A kényszer azonban a *lök* jelentésrendszerén belül kapcsolatba hozható a társas-társadalmi hierarchikus rendben belül értelmezett egyenlőtlenségekkel – így adott esetben akár a kiszolgáltatottsággal – is, a tágabb szemantikai viszonyokat tekintve pedig az 'erővel' mozzanatra ráépülő 'erőszakosan', illetve 'durván' mozzanatok által körvonalazott összefüggésrendszerben értelmezhető.

Az ige tulajdonképpeni jelentésében hangsúlyos 'erővel' mozzanattól (a fizikai értelemben vett erő kifejtés és a lendület közötti kapcsolatnak megfelelően, vö. 4.2.) vezethető le egyes metaforikus jelentésekben a 'lendületesen' mozzanat. Ebben az esetben tehát (szemben pl. a *csap* esetében megfigyelhető összefüggésekkel, vö. 2.2.2.) a lendületesség mozzanata másodlagos az erő mozzanatához képest.

A nagy erővel kivitelezett mozdulatokra ezenkívül tipikusan a határozottság is jellemző, így könnyen érthető az 'erővel' és a 'határozottan' mozzanatok összefüggése: a határozottság mintegy az erőteljes mozdulat mögött meghúzódó attitűdként ragadható meg. Az erő

¹¹⁰ Ugyanezen összefüggéseket alapul véve értelmezhető a *lök* jelentésrendszerén belül jelentéstípust körvonalazó 'kényszerít' általános igei mozzanat is. A hasonló jelentéstartalmakra utaló általános és specifikus mozzanatok közötti kapcsolatokról lásd a II.2.2. alponcot.

ugyanakkor a *lök* esetében tipikusan az erőszakossággal, a feltartóztathatatlansággal és a durvasággal asszociálódik, az 'erővel' mozzanatra ráépülő 'erőszakosan' pedig az egyes metaforikus jelentésekben (pl. [127]) előtérbe kerülő 'gátlástalanul' mozzanat forrásaként értelmezhető. A 'gátlástalanul' szorosan kapcsolódik a 'feltartóztathatatlanság' mozzanathoz is, amely egyfelől tehát az erőszakosság, a durvaság viszonyrendszerében, másfelől azonban a mértéktelenséggel, illetőleg a 'mértéktelenül' mozzanattal összefüggésben is megragadható (vö. pl. [120]).

Ez utóbbi mozzanat az 'ismétlődés: egymás után sok(at)' mozzanatot tekintetbe véve érthető meg. Sajátos azonban, hogy az ismétlődésre való utalás még közvetetten sem kapcsolódik a *lök* tulajdonképpeni jelentésének valamely mozzanatához: a *lök*-kel morfológiai és szemantikai szempontból is rokon *lüktet* ige tulajdonképpeni jelentésében karakteres 'ismétlődés' mozzanatra vezethető vissza.

A *lök* esetében a mozdulat durva, erőteljes, határozott vagy éppen erőszakos volta gyakran a(z akár fizikai, akár társas-társadalmi értelemben vett) erőfölény kihasználásával asszociálódik. A társas viszonyokra vonatkoztatva azonban a durvaság tiszteletlenségként, illetve udvariatlanságként értelmezhető, és ezekben az esetekben megvető, leereszkedő attitűd társulhat hozzá. Elsősorban ennek alapján érthetők a *lök* jelentésrendszerében megállapítható 'negatív attitűd: tiszteletlenül', 'negatív attitűd: udvariatlanul' és 'negatív attitűd: leereszkedően' mozzanatvariánsok, amelyek közvetlenül tehát az egyes metaforikus jelentésekben tételezhető 'durván' mozzanatra épülnek rá, közvetetten pedig a tulajdonképpeni jelentés 'erővel' mozzanatával hozhatók kapcsolatba (amely a 'durván' forrásaként írható le).

Ugyanakkor, mint láttuk (vö. pl. [115]), a negatív attitűdhez kötődő mozzanatvariánsok összefüggésbe hozhatók azzal is, hogy a *lök vkinek vmit* kifejezés elsődlegesen, illetve tipikusan ember (gondozó) és (házi)állat erősen hierarchikus viszonyában értelmezhető (és ebben az esetben ténylegesen lefelé irányuló dobó mozdulatra utal). Ez az analógia még inkább hangsúlyossá teheti egyfelől az ágens fölényét, kitüntetett pozícióját, másfelől a másik fél – az állat vagy éppen a másik ember – alárendelt és kiszolgáltatott helyzetét, valamint implikálhatja az ágens negatív (pl. megvető, leereszkedő) attitűdjét is. (Pontosabban azt, hogy a megnyilatkozó interpretációja szerint az ágenst ilyen attitűd jellemzi.)

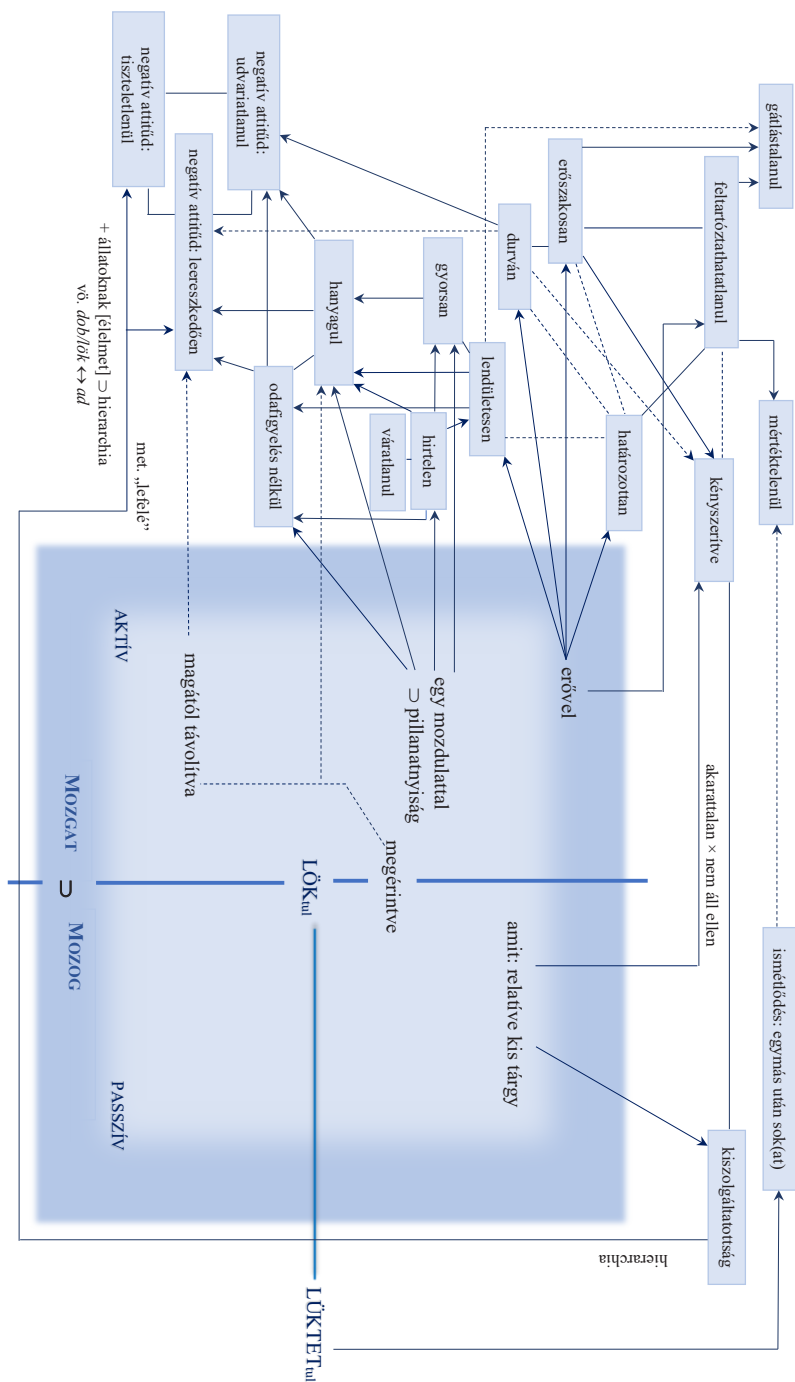
A negatív attitűdre utaló mozzanatvariánsok azonban esetenként más összefüggésrendszerbe is illeszkedhetnek, illetve előtérbe kerülésük más mozzanatokhoz is köthet: bizonyos kontextusokban például a tiszteletlenség vagy az udvariatlanság összefügghet azzal is, hogy az ágens az adott cselekvést gyorsan, hanyagul és/vagy odafigyelés nélkül végzi, azaz nem fordít kellő figyelmet a folyamatra.

A 'hanyagul' és az 'odafigyelés nélkül' mozzanatok felvétele (a *csap* bizonyos jelentéseihez hasonlóan) ebben az esetben is arra épül, hogy a hirtelenség, illetve a gyorsaság – különösen a rövid idő alatt nagy lendülettel elvégzett tevékenységek esetében – alkalmanként a felületességgel és a figyelmetlenséggel is együtt járhat. Vagyis a *lök* egyes metaforikus jelentéseiben a kiinduló 'hirtelen' mozzanathoz a 'hanyagul' és/vagy az 'odafigyelés nélkül' mozzanatot kapcsolhatjuk hozzá.

A *lök* specifikus jelentésmozzanatainak számbavételekor ezenkívül meg kell említeni néhány olyan mozzanatot is, amelyek relevanciája sokkal inkább a *bök*, a *taszít*, illetve a *dob* és a *vet* igék szinonim jelentéseinek áttekintése során válik nyilvánvalóvá.

Ilyen a 'megérintve' mozzanat, amely egyrészt a *bök*, másrészt a *dob* és a *vet* megfelelő jelentéseivel való összevetés során kerül előtérbe – hiszen a konkrét fizikai értelemben vett dobó jellegű mozgásra, mozdulatra utaló *lök* (a *dob*-bal [3.2.1.1.] és a *vet*-tel ellentétben) tipikusan olyan jelenetekre vonatkozik, amelyek során az ágens a tenyerébe veszi, illetve a tenyerével megérinti, de nem ragadja meg a mozgásba hozott entitást. Ez a 'megérintve' mozzanat tehát különbségként merül fel az említett igék viszonyában, a *bök*-kel azonban éppen ez teremt kapcsolatot (például az *oldalba lök/bök* típusú kifejezések esetében), de a tulajdonképpeni jelentésében relatíve nagy és nehéz tárgyak síkban történő elmozdítására utaló *taszít*-tal összehasonlítva is közös mozzanatként ragadható meg (vö. IV.2.1.), hiszen az említett tárgyak mozgatása során is tipikusan az ágens tenyere érintkezik a mozgásba hozott test felületével.

Az egyes specifikus mozzanatoknak a 4.1.1. alpont elemzéseiben részletesen tárgyalt összefüggéseit, egymáshoz fűződő viszonyát szemlélteti nagyon sematikus, összefoglaló jelleggel a 6. ábra. (Az ábrán – a 2. és 3. ábrákhoz hasonlóan – a mozzanatok között tételezett szoros kapcsolatok, átmenetek, összefonódások éppúgy nem jeleníthetők meg a maguk komplexitásában, ahogyan a mozzanatok változásainak, kölcsönös egymásra hatásának dinamizmusa sem ábrázolható. A cél itt is csupán a mozzanatok közötti főbb – a fentiekben részletesen tárgyalt – kapcsolódási pontok sematikus szemléltetése.)

6. ábra. A *lök* ige jelentésmozzanatainak összefüggései

4.2. Specifikus jelentésmozzanatok módosulásai a metaforizációval összefüggésben

Az előző, 4.1. alponthoz a *lök* jelentésrendszerét elemezve áttekintettem, hogy (a különböző jelentéstípusokat körvonalázó általános igei tartalmak mellett) milyen specifikus jelentésmozzanatok, illetve ezeknek milyen kombinációi tételezhetők az ige egyes jelentéseiben (4.1.1.), majd a specifikus jelentésmozzanatok és mozzanatvariánsok egymáshoz fűződő viszonyát vizsgáltam, szintén a *lök* ige jelentésrendszerén belül (4.1.2.).

Az eddigiekben röviden felvázolt néhány elemzés (2.2.2., 3.2.1., 4.1.) összevetésével azonban szembejövővé válhat, hogy a *lök* jelentésmozzanatainak egy része a *csap* és a *dob* igék jelentésrendszerének leírásában is meghatározó szerepet játszik – bár ezek a mozzanatok részben más összefüggések között, illetve részben eltérő módokon értelmezhetők, és esetenként eltérő mozzanatok és mozzanatvariánsok forrásaiként ragadhatók meg a különböző igék jelentésrendszerén belül. (Amellett, hogy a három ige jelentésrendszerében, illetőleg megfelelő jelentéseiben azonos vagy egymáshoz nagymértékben hasonló mozzanatok és mozzanatvariánsok is megállapíthatók.)

A következőkben ebből a megfigyelésből kiindulva – mintegy nézőpontot váltva, illetve részben megfordítva az előző alponthoz kérdésfelvetéseit – nem egyetlen ige jelentésrendszerén belül elemzem a különböző jelentésmozzanatok variánsait és ezek egymáshoz való viszonyát, hanem három kiragadott, karakteres jelentésmozzanat, az 'erővel', a 'lendületesen' és a 'hirtelen' példáján keresztül vizsgálom meg azt a kérdést, hogy az igei jelentések specifikus jelentésmozzanatainak milyen módosulásai tételezhetők a metaforizációval összefüggésben.

Az elemzés háttereként a következő, 4.2.1. alponthoz felvázolom, hogy konkrét, fizikai értelemben vett mozgásokra, mozdulatokra vonatkoztatva hogyan függhet össze egymással az 'erővel', a 'lendületesen' és a 'hirtelen' mozzanat, valamint hogy milyen viszony állhat fenn ezen mozzanatok és a hozzájuk gyakran, illetve szorosan kapcsolódó 'gyorsan' és 'intenzíven' mozzanatok között. (Ez utóbbi két mozzanattal a 4.2. elemzéseiben nem foglalkozom részletesebben, rövid értelmezésük azonban mégis fontos, mivel a vizsgált mozzanatok számos esetben ezekhez képest vagy éppen az ezekkel való viszonyukban válnak megragadhatóvá.)

Ezt követően, a 4.2.2. alponthoz arra keresem a választ, hogy az 'erővel', a 'lendületesen', illetve a 'hirtelen' milyen összefüggésrendszerben értelmezhető, és milyen irányba módosulhat a már említett három ige jelentésrendszerén belül. A 4.2.3.-ban röviden összefoglalom az elemzések eredményei alapján levonható következtetéseket.

4.2.1. Az 'erővel', a 'lendületesen' és a 'hirtelen' mozzanatok körvonalazása és összefüggései

Mind a rendelkezésre álló magyar egynyelvű szótárak (különösen az ÉrtSz. és az ÉKsz.²) megfelelő szócikkei, mind pedig a jelen kötetben ismertetett, elsősorban korpuszadatokra épülő elemzéseim azt mutatják, hogy az erő, a lendületesség, a hirtelenség, illetőleg a gyorsaság és az intenzitás mozzanata – különösen amikor konkrét, fizikai

értelemben vett cselekvésekről van szó – szorosan, lényegi módon összefügg és összetartozik egymással. Bizonyos kontextusokban azonban ezek a mozzanatok viszonylag jól el is különíthetők egymástól, és mivel a nyelvileg interpretált jeleneteknek, folyamatoknak elsődlegesen más-más vetületeire, jellemzőire irányítják a figyelmet, az elemzések során is érdemes különbséget tenni közöttük. (Azzal együtt is, hogy a szoros és közeli kapcsolatuk miatt nem minden esetben határozható meg egyértelműen, hogy az adott diskurzus kontextusában a megnyilatkozó számára az említettek közül mely mozzanat[ok] volt[ak] a leginkább meghatározó[ak] egy-egy ige jelentésében, és melyek lehettek esetleg akár teljes mértékben irrelevánsak.)

Az említett öt mozzanat közül a 'lendületesen' tekinthető a leginkább komplexnek abban az értelemben, hogy a lendületesség mozzanata – kontextustól függően – magába foglalhatja a mozdulat, illetve a mozgás ívességére, gyorsaságára, erőteljességére és időben viszonylag kiterjedt voltára történő utalást is, metaforikus szinten pedig (többek között) a határozottsággal, a nagyfokú bevonódással, a könnyedséggel, az adott tevékenységben való intenzív elmerüléssel és/vagy a lelkesedéssel is asszociálódhat. (Illetve másként, az igék jelentésrendszerének modellálására fókuszálva: egyes metaforikus jelentésekben a 'lendületesen' mozzanat például a 'határozottan', a 'lelkesen', a 'könnyedén' vagy az 'intenzíven' mozzanatvariánsnak is forrása lehet; lásd pl. 2.2.2., 3.2.1.1.) Amennyiben konkrét, fizikai értelemben vett mozg(at)ásról van szó, a 'lendületesen' implicálja, hogy az adott folyamat (legalábbis a megnyilatkozó interpretációja szerint) gyorsan ment végbe. Az elemzések során ugyanakkor – bár logikai értelemben ez redundanciának tűnhet – esetenként mégis előfordul, hogy egy-egy jelentés mozzanatainak a számbavételekor egyszerre említem lehetséges mozzanatként a 'lendületesen'-t és a 'gyorsan'-t. Ennek az az oka, hogy bizonyos esetekben a tágabb szövegkörnyezet figyelembe véve sem lehet egyértelműen eldönteni, hogy egy ige adott jelentésében a gyorsaságra is utaló 'lendületesen' vagy éppen a lendületességet nem implicáló 'gyorsan' mozzanat lehet a releváns, illetve a döntő.

A 'gyorsan' mozzanat a folyamatok lezajlásának fizikai értelemben vett sebességére vonatkozik, ugyanakkor természetesen ebben az esetben sem a cselekvés objektív tulajdonságáról van szó. Tehát nem az a döntő, hogy adott időegység alatt mekkora utat, illetve távolságot tett meg egy adott entitás, hanem az, hogy a megnyilatkozó szubjektív értékelése szerint viszonylag rövid idő alatt ment végbe egy folyamat, vagy egy mozgó entitás viszonylag nagy sebességgel jellemezhető. A 'gyorsan' – a fent említett 'lendületesen'-nel ellentétben – egyszerű mozzanat abban az értelemben, hogy nem utal a folyamat más sajátosságaira, és nem implicál más mozzanatok. A metaforikus jelentések szintjén azonban ezt a mozzanatot is számos más mozzanat és mozzanatvariáns forrásaként foghatjuk fel – ilyen például a 'hanyagul', a 'felületesen', az 'odafigyelés nélkül' vagy éppen a lendületességgel összefüggésben már említett 'könnyedén' is.

A 'hirtelen' mind a tulajdonképpeni, mind a metaforikus jelentések szintjén szorosan köthető a 'gyorsan' mozzanathoz. Míg azonban a 'hirtelen' mozzanattal – a folyamatok kezdetére helyezve a hangsúlyt – az átmenetek és az észlelhető előzmények hiányát, valamint a szóban forgó történésnek az észlelés felől (illetőleg az észlelő számára) gyakran váratlan voltát állítjuk a figyelem előterébe, addig a 'gyorsan' mozzanattal magát az időben kiterjedt folyamatot, annak (szubjektív és viszonylagos) sebességét ragadjuk meg.

A metaforikus jelentések szintjén ugyanakkor – legalábbis a vizsgált igék esetében – a 'hirtelen'-re is nagyrészt a meggondolatlansághoz, a tervezés hiányához, a felületességhez vagy éppen a könnyedséghez, spontaneitáshoz kötődő mozzanatvariánsokat építhetjük rá (vö. 2.2.2., 3.2.1., 4.1.).

Az 'erővel' mozzanat az itt tárgyalt mozzanatok közül az 'intenzíven' mozzanathoz köthető a legszorosabban, hiszen a nagy intenzitással végzett tevékenységek egyúttal gyakran nagy erő kifejtést is igényelnek. Az 'erővel' azonban a konkrét, fizikai értelemben vett erő kifejtés viszonylag nagy mértékére utal, míg az 'intenzíven' sokkal inkább az attitűdre és a bevonódás mértékére fókuszáló mozzanatként értelmezhető (azokban az esetekben is, amikor konkrét, fizikai értelemben vett erő kifejtést igénylő tevékenységre vonatkozik; lásd alább). A nagy erővel kivitelezett mozgás, mozdulat, illetve a nagy erővel végrehajtott cselekvés vagy végbemenő folyamat nem szükségszerűen gyors, hirtelen vagy lendületes is egyben. A metaforikus jelentések szintjén az 'erővel' mozzanatot az erőszakossággal, durvasággal, agresszióval összefüggésbe hozható mozzanatvariánsok forrásának tekinthetjük (közvetetten, az említett variánsokon keresztül pedig az udvariatlanság, a tapintatlanság és az elutasítás fogalomkörébe tartozó variánsokkal is kapcsolatba hozható, lásd pl. 3.2.1., 4.1.). Másfelől, illetve más esetekben azonban a határozottságra, az ellenállásra és az akár számottevő ellenőrző leküzdésének képességére utaló mozzanatok is az 'erővel' mozzanatra építhetjük rá (lásd pl. 4.1., IV.2.1.).

Az 'intenzíven' mozzanat gyakran értelmezhető a fizikai értelemben vett erő kifejtéssel és/vagy a cselekvések, folyamatok metaforikus értelemben vett erőteljes voltával összefüggésben. Fontos különbség azonban (a fent említett szemléletbeli eltérés mellett), hogy míg az 'erővel' mozzanatot akár pillanatnyi cselekvésekre, mozdulatokra is vonatkoztathatjuk, addig az intenzitás mint valamiféle felfokozottság vagy koncentráltság csak időben kiterjedt, viszonylag tartós folyamatok, tevékenységek jellemzőjeként értelmezhető. (Ez magyarázhatja azt is, hogy az 'intenzíven' mozzanat az elemzések során nem egyeztethető össze például a 'gyorsan' és/vagy a 'hirtelen' mozzanatokra épülő 'felületesen', 'könnyedén', 'meggondolatlanul' mozzanatokkal.)

4.2.2. Az 'erővel', a 'lendületesen' és a 'hirtelen' mozzanatok, illetve ezek módosulásai a *dob*, a *csap* és a *lök* igék jelentésrendszerében

A következőkben – a már ismertetett elemzések kérdésfeltevéseit mintegy megfordítva – nem azt vizsgálom, hogy az egyes igék (a *dob*, a *csap* és a *lök*) jelentésrendszerében kielemezhető mozzanatok milyen más mozzanatokra vezethetők vissza, hanem arra keresem a választ, hogy bizonyos jelentésmozzanatok (az 'erővel', a 'lendületesen' és a 'hirtelen') hogyan értelmezhetők a szóban forgó igék tulajdonképpeni és metaforikus jelentéseiben, valamint hogy az egyes igék jelentésrendszerén belül milyen mozzanatok forrásaiként foghatjuk fel ezeket a mozzanatok. Az alábbi áttekintések során tehát nem térek ki a vizsgált három ige jelentésrendszerében releváns mozzanatok mindegyikére (ezek elemzését és összefüggéseit lásd a megfelelő elemző alpontokban: 2.2.2., 3.2.1.1., 4.1.1.), hanem a korábban ismertetett jelentésviszonyokat vizsgálom meg, illetve rendszerezem egy új nézőpontból.

A 3.2.1.1.1.-ben felvázolt jelentéselemzések szerint a *dob* tulajdonképpeni jelentésében arra utal, hogy a cselekvő (személy) egy viszonylag kis tárgyat lendületes és íves mozdulattal a tér egy adott (távolabbi) pontjára juttat, a szóban forgó tárgy pedig – az íves mozdulatnak megfelelően – maga is ívelt pályán halad, vagyis kezdetben felfelé, majd lefelé tart. Ebben a jelentésben tehát (a metaforikus jelentéseket is tekintetbe véve) a három vizsgált mozzanat közül csupán a 'lendületesen' tételezhető fel. A tárgy mozgásba hozása során kifejtett erő nagysága és az, hogy a mozdulat hirtelen történt-e vagy sem, a szóban forgó jelenetnek a *dob* igével történő interpretálása során irreleváns.

A tulajdonképpeni jelentésű *csap* ezzel szemben olyan szituációkra vonatkozik, amelyekben a cselekvő lendületes, gyors és hirtelen mozdulattal helyváltoztatásra késztet egy tárgyat, amely így nagy erővel egy másik entitásnak ütközik, a folyamat pedig (az ütközésből adódóan) jellegzetes és erőteljes hanghatással, csattanó hanggal jár együtt (2.2.2.). A *csap* tulajdonképpeni jelentésében tehát (a metaforikus jelentéseket is tekintetbe véve) mindhárom ebben az alfejezetben tárgyalt jelentésmozzanat felvehető.

A *lök* tulajdonképpeni jelentésében egy viszonylag kis méretű tárgy hirtelen és viszonylag nagy erővel kivitelezett mozgatására vonatkozik, illetve egyúttal arra is utal, hogy a mozgásba hozott tárgy mozgása során távolodik az ágenstől, és gyakran ívelt pályát ír le. Ebben a jelentésben tehát (az ige metaforikus jelentéseit is tekintetbe véve) mind a 'hirtelen', mind az 'erővel' mozzanattal számolhatunk, a 'lendületesen' azonban – amely a gyorsaságot is implikálná – nem része a tulajdonképpeni jelentésnek (4.1.1.1.).

Hogy az említett mozzanatok közül melyek relevánsak a három ige tulajdonképpeni és metaforikus jelentéseiben, azt az alábbi, 17. táblázat foglalja össze:

	<i>csap</i>		<i>dob</i>		<i>lök</i>	
	tul.	met.	tul.	met.	tul.	met.
'erővel'	+	+	-	-	+	+
'lendületesen'	+	+	+	+	-	+
'hirtelen'	+	+	-	+	+	+

17. táblázat. Az 'erővel', a 'lendületesen' és a 'hirtelen' mozzanatok a három ige tulajdonképpeni, ill. metaforikus jelentéseiben

A táblázatból látható, hogy mind a *dob*, mind pedig a *lök* esetében előfordul, hogy egy-egy mozzanat csupán a metaforikus jelentések szintjén (a tulajdonképpeni jelentés valamely más mozzanatára ráépülve) válik relevánssá (részletesebben lásd: 3.2.1.1.2., 4.1.1.2.). A vizsgált mozzanatok tehát részben eltérő összefüggésrendszerbe illeszkednek a különböző igék jelentéseiben – ami nemcsak azt jelenti, hogy a metaforizáció során más mozzanatoknak válhatnak a forrásaivá, hanem azt is, hogy esetenként maguk is más-más mozzanatokra vezethetők vissza, illetve más-más mozzanatokkal való együttállásaikban értelmezhetők (ahogyan ez a korábban bemutatott 2., 3. és 6. ábrákon is látható).

A *dob* tulajdonképpeni jelentésében (is) hangsúlyos 'lendületesen' mozzanat az ige egyes metaforikus jelentéseiben a 'hirtelen', esetleg a 'gyorsan' mozzanatok forrása lehet. Ennek alapja az az összefüggés, hogy a lendületes mozgás nem szükségszerűen bár, de

gyakran átmenet nélkül, váratlanul kezdődik, illetve hogy a lendületesség egyúttal tipikusan gyorsaságot, viszonylag gyors mozgást vagy mozdulatot is feltételez. Amennyiben a megnyilatkozó a lendületesen végzett mozdulatnak nem annyira a lendületességét, hanem inkább a sebességét vagy az (észlelés számára) előzmények nélküli, váratlan voltát tartja a folyamat meghatározó sajátosságának, akkor az ige használatát ezek motiválják, vagyis a szóban forgó jelentésben a 'lendületesen' mozzanat helyett (esetleg mellett) a 'gyorsan' és/vagy a 'hirtelen' mozzanatot tekinthetjük relevánsnak. A lendületesség azonban – mivel a nagy lendülettel kivitelezett cselekvésekre gyakran jellemző, hogy nem előzi meg őket hosszas tervezés, illetve a körülmények és a lehetséges következmények megfontolt mérlegelése – a *dob* metaforikus jelentéseinek szintjén a 'hanyagul', az 'odafigyelés nélkül' vagy éppen (amennyiben a megnyilatkozó pozitívan viszonyul a szóban forgó jelenethez) a 'könnyedén' mozzanatnak is forrása lehet, miközben ezek a mozzanatok a (szintén a 'lendületesen' alapján értelmezhető) 'gyorsan' és 'hirtelen' mozzanatokkal is szoros kapcsolatban vannak, részben azokra is visszavezethetők.

A viszonylag jelentős erő kifejtésre vonatkozó 'erővel' mozzanat azonban a *dob* jelentésrendszerében a metaforikus jelentések szintjén sem válik relevánssá.¹¹¹ Az erő ebben az esetben csupán az erőviszonyokkal, pontosabban az erőviszonyok kiegyensúlyozatlanságával összefüggésben merülhet fel, itt azonban nem fizikai értelemben vett erőről vagy nagy erővel kivitelezett mozdulatokról van szó, hanem olyan számottevő erőfölből, amely a hierarchiával, illetve a 'kényszerítve', a 'kiszolgáltatottság' és (közvetetten) a 'negatív attitűd' mozzanatokkal hozható kapcsolatba (vö. 3.2.1.1.2.). Ezeket az összefüggéseket szemlélteti a *dob* korábban felvázolt jelentéselemzésének eredményeire épülő 3. ábra is.

Ahogy az a 17. táblázat áttekintéséből is látható, a *csap* esetében mindhárom vizsgált jelentésmozzanat releváns mind a tulajdonképpeni, mind pedig a metaforikus jelentések szintjén. A 'lendületesen' már a tulajdonképpeni jelentésben is a 'hirtelen' és az 'erővel' mozzanatokkal összekapcsolódva ragadható meg (a gyorsaságra való utalás azonban a tulajdonképpeni szintjén csupán a lendületesség egy implicit és kevésbé releváns vetületeként értelmezhető). Ekkor mindhárom mozzanat az ábrázolt szituáció, a konkrét, fizikai értelemben vett mozdulat, mozgás (észlelt) sajátosságaira irányítja a figyelmet.

A metaforikus jelentések szintjén a 'hirtelen' egyfelől az egyes metaforikus jelentésekben önálló mozzanatként is tételezhető 'gyorsan' mozzanattal és a hirtelenséget az észlelő nézőpontjából megragadó 'váratlanul' mozzanattal, másfelől az odafigyelés és a tervezés, a tervszerűség hiányával asszociálódó különböző mozzanatvariánsokkal áll szoros kapcsolatban (mint amilyen például a 'megfontolás nélkül', a 'hanyagul',

¹¹¹ Ez nem azt jelenti, hogy bizonyos tárgyak dobó jellegű mozgásához ne lenne szükség erő kifejtésre. Csupán arról van szó, hogy az ige jelentésrendszerén belül – a metaforikus jelentésekben relevánssá váló mozzanatok és a *dob* szinonim jelentésviszonyait vizsgálva – az 'erővel' mozzanat nem látszik nyelvi relevánsnak: ebből a szempontból a *dob* jelentése specifikálatlan abban az értelemben, hogy az ige éppúgy vonatkozhat minimális erő kifejtést igénylő mozdulatokra, mint nagy erővel kivitelezett tárgymaniplulációra.

a 'tervezés nélkül' vagy az 'ötletszerűen').¹¹² Ezek a mozzanatvariánsok a lendületességgel is összefüggésbe hozhatók, a 'lendületesen' azonban emellett a 'nagy intenzitás(sal)' mozzanat (egyik) forrásaként is értelmezhető.

Ennél meghatározóbb azonban az erő és az intenzitás közötti kapcsolat: a *csap* esetében a 'nagy intenzitás(sal)' mozzanat elsősorban a cselekvő(ként interpretált entitás) erő kifejtésére vonatkozó 'erővel' mozzanatra, valamint az erőteljes hanghatásra vonatkozó 'csattanó hangot hallat' mozzanatra vezethető vissza. Az intenzitás bizonyos esetekben egyszerre és egyaránt jellemezheti a nyelvileg a *csap* igével megkonstruált folyamatot, illetve a folyamat során, eredményeként vagy következményeként létrejövő hatást (vö. Hrenek 2019b, 2024a). Ezekben az esetekben a 'nagy intenzitás(sal)' mozzanat számos olyan mozzanatvariánssal is összefüggésbe hozható, amelyek elsődlegesen a 'hanghatast kíséretében' (illetőleg közvetetten a tulajdonképpeni jelentésben is releváns 'csattanó hangot hallatva') mozzanatok alapján értelmezhetők. A *csap* egyes specifikus jelentésmozzanatainak lehetséges összefüggéseit a 2.2.2. alpont 2. ábrája foglalja össze.

A *lök* esetében az 'erővel' és a 'hirtelen' mozzanatok a tulajdonképpeni jelentésben is relevánsak, a 'lendületesen' azonban – ahogyan a 'gyorsan' is – csak egyes metaforikus jelentésekben játszik szerepet.

Az 'erővel' ebben az esetben is a konkrét, fizikai értelemben vett erő kifejtésre vonatkozik; emellett a *lök* jelentésrendszerén belül ez a mozzanat a metaforikus szinten jelentkező 'határozottan', 'erőszakosan', 'durván' és 'feltartóztathatatlanul' mozzanatok közvetlen forrásaként elemezhető, a 'hirtelen' és az 'íves mozdulattal' mozzanatokkal együtt állva pedig a 'lendületesen' mozzanatnak is alapjául szolgál.

A 'lendületesen', a 'gyorsan' és a 'hirtelen' mozzanatok ez esetben is (ahogyan a korábban tárgyalt két ige esetében is láttuk) a hanyagsággal, illetve az odafigyelés hiányával összefüggésbe hozható mozzanatoknak válnak a kiindulópontjává (amely mozzanatok másfelől a durvasággal, az erőszakossággal vagy az udvariatlansággal is összekapcsolódhatnak). Sajátos azonban, hogy a *lök* jelentésrendszerére az elemzett anyag tanúsága szerint nem jellemzőek az olyan mozzanatok, amelyek a tervezettség vagy az elmélyülés hiányát (például a könnyedséggel, a spontaneitással vagy az ötletszerűséggel asszociálva) pozitívként értelmezett jelenségeként ragadnák meg. Ez a jellegzetesség feltehetően azzal magyarázható, hogy a *lök* esetében a metaforizáció lehetséges útjait számottevő mértékben befolyásoló¹¹³ tulajdonképpeni jelentésben nincs olyan mozzanat, amely az erővel és hirtelen kivitelezett folyamat könnyedségére utalhatna, és ilyen módon a metaforikus jelentések szintjén alapot, kiindulópontot jelenthetne például a 'könnyedén'

¹¹² Érdemes ugyanakkor megemlíteni, hogy az előzetes tervezés, mérlegelés hiányára visszavezethető mozzanatok mindegyike hasonló összefüggésrendszerben értelmeződik, illetve hasonló összefüggéseket ragadhat meg; rendszerint a megnyilatkozó attitűdjének függvényében változhat, hogy a szóba jöhető számos mozzanatvariáns közül melyek válnak relevánssá és játszanak szerepet a *csap* egy-egy jelentésében – ez a megnyilatkozó attitűd azonban az elemzés számára gyakran nem hozzáférhető (vö. 1.1.).

¹¹³ A metaforizációs folyamatokra a tulajdonképpeni jelentés mellett például az adott ige szócsaládjába tartozó más igék jelentése (vö. pl. *lök* – *lököt*), a szöveggörnyezet és/vagy esetenként a tágabb kontextus is hatással lehet.

mozzanat kialakulásához.¹¹⁴ (Hiszen a hirtelen és erőteljes mozdulatok inkább durvák, mint könnyedek, inkább váratlanok, mint ötletszerűek, és inkább meggondolatlanok, mint spontánok – még ha ezek a mozzanatvariánsok esetenként ugyanannak a mozdulatsornak az eltérő módon interpretált jellemzőire utalnak is.) Ezeket a kapcsolódásokat foglalja össze vázlatosan a 6. ábra (4.1.2.).

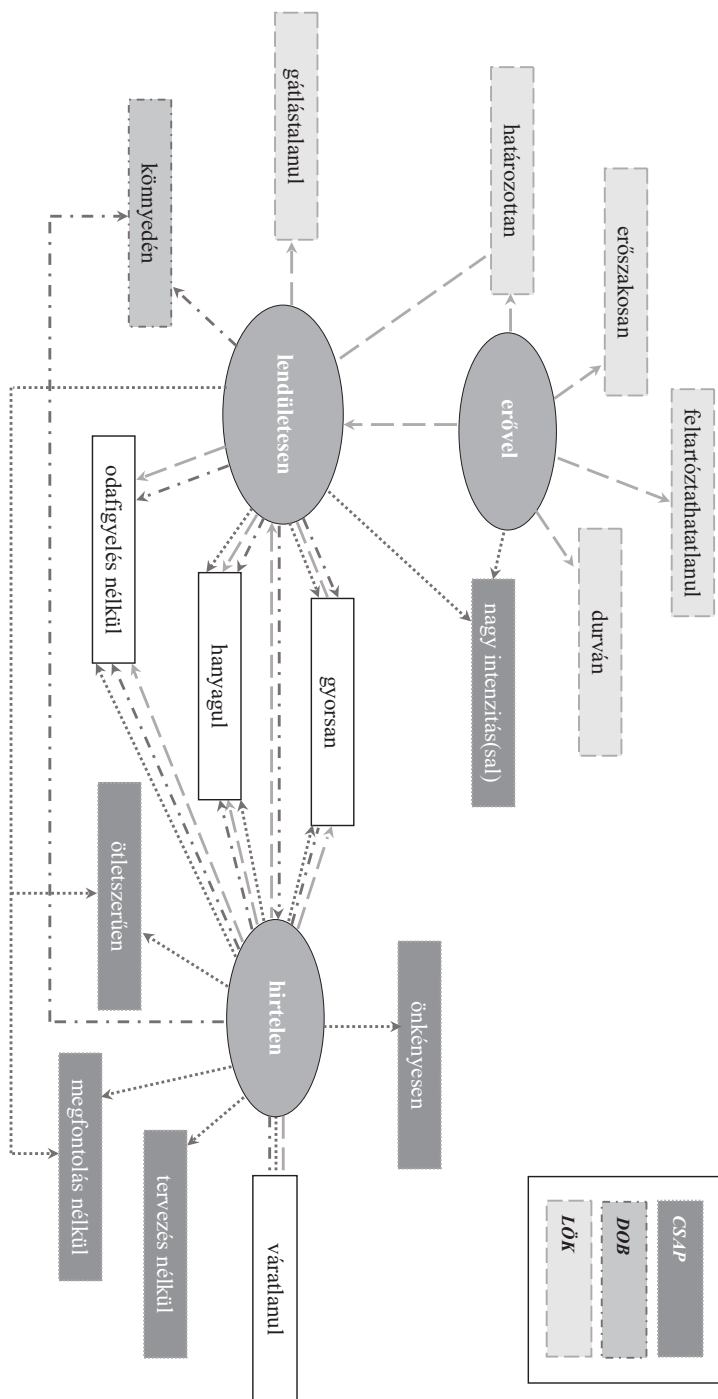
Látható tehát, hogy a vizsgált három jelentésmozzanat – az 'erővel', a 'lendületesen' és a 'hirtelen' – bizonyos mértékig eltérő összefüggések között értelmezhető az említett igék jelentésrendszerében: mindhárom ige esetében előfordulnak sajátos, a másik két igrére nem jellemző kapcsolatai, módosulásai is a szóban forgó mozzanatoknak. Ugyanakkor néhány összefüggés hasonló módon ragadható meg a különböző igék jelentésrendszerében.

Az alábbi, 7. ábra azt tekinti át vázlatosan, hogy a vizsgált mozzanatok hogyan módosulhatnak, illetőleg milyen mozzanatok forrásaiként értelmezhetők a különböző igék jelentésrendszerén belül. Fontos hangsúlyozni, hogy ez az ábra – a 2., 3. és 6. ábráktól eltérő módon – nem az egyes igék specifikus mozzanatai közötti kapcsolatokra fókuszál, hanem azt szemlélteti, hogy az adott mozzanatok az igék metaforikus jelentéseiben milyen más mozzanatokkal léphetnek kapcsolatba. Ennek megfelelően a mozzanatok közötti kapcsolatok közül itt csupán azokat jelöltem, amelyek közvetlenül a vizsgált mozzanatokra épülnek rá – nem térve ki sem a közvetett hatásokra, sem pedig arra a tágabb összefüggésrendszerre, amelyet az igék jelentésrendszere mint egységes egész jelent (ezeket a viszonyokat lásd a fent ismertetett részletes elemzésekben).

Az ábrán a szürke körökben a vizsgált mozzanatok szerepelnek, a négyzet alakú szövegdobozokban pedig azok a mozzanatok jelennek meg, amelyeknek a vizsgált mozzanatok (is) forrásai lehetnek az adott igék jelentésrendszerén belül. A szaggatott vonalak, illetve nyilak a *lök*, a „vonal-pont” típusúak a *dob*, a pontozottak pedig a *csap* jelentéseiben megfigyelhető kapcsolatokra utalnak. A halványszürke szövegdobozban szereplő mozzanatok a három ige közül csupán a *lök* jelentésrendszerében fordulnak elő, a sötét-szürke háttérűek sajátosan a *csap*-hoz köthetők, a világosszürke szövegdobozban látható 'könnyedén' mozzanat pedig az itt említettek közül kizárólag a *dob* jelentésrendszerének leírásában játszik szerepet. A fehér szövegdobozokban megjelenő mozzanatok – ahogyan ezt a vonalak és nyilak is mutatják – legalább két ige jelentéseiben relevánsak.

Az ábrázolás ugyanakkor ebben az esetben is rendkívül sematikus. Célja nem az, hogy a fent szövegesen elemzett összefüggéseket a maguk dinamizmusában és komplexitásában ragadja meg, csupán azt szemlélteti, hogy az adott mozzanatoknak a metaforizáció során végbemenő módosulásai mely esetekben mutatnak azonos irányba, illetve mely pontokon térnek el – akár jelentősen – egymástól.

¹¹⁴ A *dob* és a *csap* tulajdonképpeni jelentésében ilyen mozzanat például a 'lendületesen'. Az erőviszonyok kiegyenlítetlensége – vagyis az, hogy a páciens viszonylag kicsi, ellenállásra képtelen entitás – ugyanakkor, amennyiben relevánssá válik, inkább a hierarchikus viszony, a kényszerítés és a kiszolgáltatottság képzetével kapcsolódik össze, nem pedig a mozdulat könnyedségével. (Ahogyan ezt a *lök* mellett a *dob* ige jelentésrendszerének áttekintésekor is láttuk, vö. 3.2.1.1.).

7. ábra. Az 'erővel', a 'lendületesen' és a 'hirtelen' mozzanatra épülő mozzanatok a *csap*, a *dob* és a *lök* igék jelentérendszertében

4.3. Összefoglalás: specifikus jelentésmozzanatok az igék jelentésszisztemében

A 4. alpontban elsőként arra kerestem a választ, hogy hogyan szerveződnek, hogyan módosulhatnak, illetve hogyan fonódnak össze egymással az igei jelentések specifikus mozzanatai az egységesnek tételezett jelentésszisztemen belül.

A 4.1.-ben bemutatott elemzés egyetlen konkrét ige jelentésszisztemének feltárására irányult, és néhány kiragadott – a korpuszadatok tanúsága szerint azonban tipikusnak tekinthető – jelentés elemzésén keresztül kísérelte meg felvázolni az adott ige jelentésszisztemét meghatározó specifikus mozzanatok, valamint a különböző mozzanatok közötti összefüggéseket. Ezek a szemantikai elemzések megerősítették, hogy a tulajdonképpeni jelentés mozzanatai nem egyszerűen azonosíthatóvá válnak a metaforizációs folyamatok során, hanem úgy válnak leírhatóvá, mint amelyek differenciálódnak, illetve módosulhatnak is. A jelentések egyes mozzanatai nem mechanikusan adódnak vagy kapcsolódnak össze az adott jelentésekben, hanem folyamatos kölcsönhatásban állnak, és ezzel együtt folyamatosan alakítják egymást, mintegy alkalmazkodva egymáshoz. A mozzanatok változása azonban – függetlenül attól, hogy a kontextus hatására, analógiás hatásokkal összefüggésben és/vagy az adott mozzanatokkal együtt álló más mozzanatok befolyásának következtében megy végbe – a vizsgált *lök* esetében soha nem olyan mértékű, hogy az egymásból kialakuló mozzanatok teljes mértékben elszakadnának egymástól.

Ezután, a 4.2. alpontban – megfordítva az elemzés során alapul vett perspektívát – arra kerestem a választ, hogy a jelentéselemzésekben felvett bizonyos specifikus jelentésmozzanatok (az 'erővel', a 'hirtelen' és a 'lendületesen') hogyan módosulhatnak, illetve milyen összefüggésszisztemben értelmezhetők a különböző igék jelentésszisztemében. Az elemzés eredményei rávilágítottak arra, hogy az említett mozzanatoknak vannak olyan alapvető összefüggései, amelyek mind a *lök*, mind a *csap*, mind pedig a *dob* jelentésszisztemében feltételezhetőek (például a 'hirtelen' mozzanat mindhárom esetben kapcsolatba hozható a 'gyorsan' és a 'lendületesen' mozzanatokkal), ugyanakkor az, hogy az egymással összefüggő mozzanatok közül melyek tekinthetők kiindulópontnak, nagymértékben függ az adott ige tulajdonképpeni jelentésétől. (Például a 'lendületesen' mozzanat a *dob* tulajdonképpeni jelentésében is jelen van, és a metaforikus jelentések szintjén megjelenő 'hirtelen' forrásaként értelmezhető, míg a *lök* jelentésszisztemében a 'lendületesen' mozzanat a tulajdonképpeni jelentésben is meghatározó 'hirtelen' mozzanatra épül rá.) Az elemzésben emellett azt is kimutattam, hogy ugyanazon specifikus jelentésmozzanatok a különböző igék jelentésszisztemeiben úgy írhatók le a legárnyaltabban, mint amelyek más-más specifikus mozzanatokkal összefonódva sajátos irányokba módosulhatnak a metaforizáció során (például az 'erővel' mozzanat a *csap* jelentésszisztemén belül a 'nagy intenzitás[sal]', míg a *lök* jelentésszisztemén belül a 'durván' és 'erőszakosan' mozzanatok forrásaként elemezhető).

Ezek alapján felvethető, hogy a specifikus jelentésmozzanatok felvétele két irányban is magyarázó értékkel bírhat. A specifikus jelentésmozzanatok módosulásainak a fenti értelemben vett hasonlóságai és különbségei magyarázattal szolgálhatnak egyrészt arra, hogy a tulajdonképpeni jelentésükben (is) szinonim használatú igék egyes metaforikus jelentéseikben miért és hogyan távolodnak el egymástól. Másrészt magyarázatot

adhatnak arra is, hogy a tulajdonképpeni jelentésükben viszonylag távoli igék a metaforizáció során hogyan válhatnak mégis szinonim használatúvá egyes jelentéseikben. Erre a kérdésre a dolgozat következő, IV. fejezetében – szinonim jelentésű igéket, illetőleg adott igék szinonim jelentéseit vizsgálva – részletesebben is kitérek.

5. Összegzés: az igei poliszémia

Az igei poliszémia jelenségét vizsgáló III. fejezetben elsőként (1.) a poliszém igei jelentésrendszerek leírásának, leírhatóságának néhány általános kérdésével foglalkoztam – felvázolva egy olyan értelmezési keretet, amelyben a jelentésváltozatokból sematizálódó és jelentéstípusokba szerveződő igei jelentések egyrészt általános és specifikus jelentésmozzanatok dinamikus rendszereként jellemezhetők, másrészt szorosan összefüggnek az igei vonzatok szemantikai csoportjaival is. Az itt bemutatott kvalitatív, komponenses jelentéselemzések során az egyes jelentésmozzanatokat a különböző jelentések folyamatos egymásra vonatkoztatása révén körvonalaztam, és igyekeztem rávilágítani arra, hogy ezek a mozzanatok – mint a jelentésviszonyokat meghatározó analógiák, motivációk megragadásához is hozzásegítő leírástechnikai eszközök – jól alkalmazhatók a poliszém igei jelentésrendszereken belüli szemantikai összefüggések modellálásában éppúgy, mint a szinonim kapcsolatok alakulásának értelmezésében (ahogyan ezt a következő, IV. fejezetben részletesebben is látni fogjuk).

Ezt követően a tulajdonképpeni (elsődleges) jelentés meghatározásának, kijelölésének kérdésével foglalkozva felvázoltam egy olyan, a vonatkozó szakirodalomban felmerülő szempontokat is integráló megközelítést, amelynek – a fent említettekkel összhangban – egyik alappillére a szinonim igei jelentések egymásra vonatkoztatása. E szerint a felfogás szerint az igék tulajdonképpeni jelentése

- jelentésváltozatokból általánosuló sematikus szemantikai egység, amely
- szorosan összefügg az igei vonzatok szemantikai csoportjaival,
- jelentésmozzanatai pedig az adott ige poliszém jelentésrendszerén belül a metaforikus jelentések jelentésmozzanatainak forrásaiként írhatók le, valamint
- az adott szituáció más lehetséges (szinonim jelentésű) nyelvi interpretációihoz képest semleges interpretációnak tekinthető abban az értelemben, hogy nem valamely más folyamat analógiájára konstruálja meg nyelvileg a szóban forgó jelenetet.

A III. fejezet második nagyobb szerkezeti egységében (2.) az igei jelentések elhatárolásának kérdésével foglalkoztam. A poliszém igék különböző jelentései mint sematikus szemantikai egységek szorosan összefüggnek egymással, és nem értelmezhetők önmagukban, az ige poliszém jelentésrendszerén belüli szemantikai kapcsolatoktól eltekintve. Ennek ellenére kimutathatók az általános és specifikus jelentésmozzanatoknak olyan sajátos, az igei vonzatok szemantikai csoportjaival is összefüggő, viszonylag stabil együttállásai, amelyeket az adott ige egyes jelentéseiként azonosíthatunk. Elemzéseim során az ekként felfogott jelentések elkülönítését segítő tényezőként merült fel

- a grammatikai konstrukció megváltozása (az igei vonzatkeret szerkezeti értelemben vett módosulása, a *mint* vagy a *-ként* elemek előfordulása az ige szövegkörnyezetében, illetve a névelő hiánya az igei szerkezeten belül),
- az igei szerkezetek névszói komponenseinek jelentése, valamint
- a különböző szinonimakörökhöz való kapcsolódás (hiszen – ahogyan erre a IV.2.1. alpontban még részletesebben is visszatérek – a jelentésváltozással gyakran az igék szinonim jelentésviszonyai is megváltoznak).

Ezt követően egy esettanulmány keretében, a *csap* ige vonzatkereteinek részletes vizsgálatán keresztül szemléltettem, hogy a kutatásaim során alapul vett szemléleti keretben hogyan járulhat hozzá az igei vonzatok szemantikai csoportjainak vizsgálata az igék egyes jelentéseinek elkülönítéséhez.

Az elemzések során világossá vált ugyanakkor az is, hogy a jelentéselhatárolás nem pusztán empirikus kérdés: elméleti döntést igényel annak meghatározása, hogy milyen mértékben általánosítunk a leírás során, és az általánosság mely szintjén ragadjuk meg az ige adott jelentésében meghatározóként értelmezett általános (igei) mozzanatot.

Ezzel a kérdéskörrel – azaz az általánosítás, az általános igei mozzanatok és a jelentéselhatárolás közötti összefüggésekkel – foglalkoztam a III. fejezet harmadik nagyobb szerkezeti egységében (3.). Az általános igei mozzanatok (amelyek a jelentések közötti hasonlóságok leírásában játszanak meghatározó szerepet) gyakran hierarchikusan szerveződnek, és elemzéseim eredményei szerint ez a hierarchia fontos tényező a poliszém jelentésrendszerek leírása során. Az ugyanis, hogy hol húzzuk meg a jelentések határait, alapvetően annak függvénye, hogy milyen mértékben általánosítunk, vagyis az általánosság mely szintjén ragadjuk meg azt az igei mozzanatot, amelyet a jelentések leírásakor alapul veszünk. E szerint a felfogás szerint az elemzés célja nem a jelentések éles elkülönítése, hanem az, hogy az adott kutatás kérdésfeltevéseinek szempontjából leginkább releváns általánosítási szinten tárja fel a jelentések összefüggéseit.

A 4. nagyobb szerkezeti egységben elemzéseim az általános mozzanatoktól elválaszthatatlannak tételezett specifikus jelentésmozzanatokra fókuszáltak, amelyek elsősorban a jelentések közötti különbségek megragadásában játszanak szerepet. Az itt bemutatott kutatások eredményeiből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy mind a jelentésváltozási folyamatoknak, mind pedig az egyes jelentések összefüggéseinek megragadásában döntő szerepe van a specifikus jelentésmozzanatok sajátos együttállásainak, variabilitásának, változásának és kölcsönhatásainak – amelyek azonban nem értelmezhetők az egyes igék poliszém jelentésrendszerének mint komplex szemantikai összefüggésrendszernek a tekintetbevétele nélkül.

IV. Poliszém igei jelentésrendszerek szinonim jelentésviszonyai

A szinonímiát kutatásomban különböző nyelvi egységek egyes jelentései közötti hasonlóságként értelmezem, amely közös(ként megragadható) jelentésmozzanatokra épül (l. Ladányi 1993), és szorosan összefügg, de nem azonosítható problémátlanul a felcserélhetőség fogalmával. Fontos ugyanakkor megemlíteni azt is, hogy a szinonímia az esetek túlnyomó többségében nem abszolút szinonímiaként – azaz nem tökéletes azonosságként –, hanem sokkal inkább hasonlóságok és különbségek összjátékaként ragadható meg (vö. pl. Murphy 2003), leírásában, értelmezésében pedig szorosan, elválaszthatatlanul összefonódnak egymással a szemantikai, a stilisztikai és a szintaktikai szempontok.

A kutatásaim háttérét jelentő szemléleti keretben – a korábbiakban (I–III.) említettekkel összhangban – a szinonimakörök nem eleve adott, jól körülhatárolható és változatlan csoportosulásokként, hanem dinamikusan változó és az őket alkotó tagokkal folyamatos kölcsönhatásban lévő elrendeződésekként ragadhatók meg. Az egymással (különböző jelentésváltozási folyamatok eredményeként, l. pl. Ladányi 1993, Horváth 1996; 1.1.) egyes jelentéseikben szinonim viszonyba kerülő nyelvi egységek nem egyszerűen belépnek egy adott szinonimakörbe, hanem maguk is hatnak azokra a szinonimakörökre, amelyeknek a tagjaivá válnak: módosíthatják, újraértelmezhetik azokat a jelentésmozzanatokat vagy jelentésmozzanat-együttállásokat, amelyek a szóban forgó szinonimakört összetartják, illetve meghatározzák.

Kutatásaim alapvetése, hogy az igei poliszémia és az igei szinonímia jelensége szervesen, elválaszthatatlanul összefügg egymással. Ennek az összefüggésnek néhány vetületét az igék poliszém jelentésrendszerének szerveződésére és kiépülésére fókuszáló III. fejezetben is tárgyaltam – a következőkben pedig azt vizsgálom meg, hogy a poliszémiával kapcsolatosan felmerült kérdések hogyan értelmezhetők (újra), ha elsődlegesen a szinonim jelentésviszonyok felől tekintünk rájuk. A jelen kötetben tehát nem önmagában a szinonímia fogalmára, illetve nem a szinonim kapcsolatok általában vett természetének a vizsgálatára helyezem a hangsúlyt, hanem a poliszémia és a szinonímia egységes szemléleti keretben történő – egyértelműen szemantikai fókuszú – leírására teszek kísérletet.

A felmerülő kérdéseket a terjedelmi korlátokra való tekintettel ezúttal is az előző, III. fejezetben követett megfontolásokat alapul véve ismertetem: bár az itt bemutatott megfigyelések, következtetések és eredmények a II. fejezetben ismertetett teljes anyag feldolgozásának (azaz az ott említett valamennyi ige részletes szemantikai elemzésének) során körvonalazódtak, az egyes témaköröket jellemzően egy-egy szűk értelemben vett (két-három ige által alkotott) szinonimakör példáján keresztül, mintegy esettanulmány jelleggel tárgyalom. Ezenkívül azokban az esetekben, amelyekben a kérdésfeltevés jellege erre módot nyújt, törekszem arra, hogy a poliszémiával összefüggésben tárgyalt elemzések eredményeit összekapcsoljam az elsődlegesen a szinonim viszonyokat előtérbe állító vizsgálatok eredményeivel. Ugyanakkor a már ismertetett

elemzések egyes részleteit a redundancia elkerülésének (minimalizálásának) érdekében akkor sem ismételtem meg, amikor azok bizonyos vonatkozásai szorosan kapcsolódnak a szinonímiát érintő gondolatmenethez; ezekben az esetekben csupán visszautalok azokra a szöveghelyekre, ahol az adott jelenségek (más szempontból) felmerültek.

A jelen fejezet első nagyobb szerkezeti egységében a tulajdonképpeni jelentésükben (és számos metaforikus jelentésükben) is szinonim igék közötti szemantikai viszonyokat vizsgálom. A *bök*, a *szúr* és a *dőf* igéket elemezve arra keresem a választ, hogy a tulajdonképpeni jelentésű igék esetében a jelentésrendszer általános és specifikus jelentésmozzanatai (vö. III.3., III.4.) hogyan kötik össze egymással és eközben hogyan különítik el mégis az egyes igék jelentéseit a tulajdonképpeni jelentés szintjén, és a tulajdonképpeni jelentés mozzanatai hogyan alapozzák meg a szóban forgó igék metaforikus jelentései közötti szinonímia alakulását (vagy akár felszámolódását is).

A fejezet második nagyobb szerkezeti egységében a hangsúly azokra az igékre kerül, amelyek csak egyes metaforikus jelentéseikben válnak szinonim használatúvá egymással, így a közöttük lévő szinonímia korlátozottabb, szűkebb körű, és tipikusan nagyobb mértékben függ a kontextustól, mint a tulajdonképpeni jelentésükben is szinonim igék esetében. Ezzel összefüggésben elsőként azt a (poliszém jelentésrendszerek elemzése során impliciten már érintett) kérdéskört vizsgálom – ismét egy konkrét esettanulmány kapcsán, a *taszít* jelentéseit és szinonim jelentésviszonyait (pl. *taszít* ~ *lök* ~ *tol* ~ *nyom*) elemezve –, hogy hogyan léphet be egy ige a metaforizáció során újabb és újabb szinonimakörökbe (2.1.). Ezután, a 2.2. alpontban az igei jelentések leírását meghatározó általános mozzanatok és a szinonimakörök kiépülése között keresek összefüggéseket – e tekintetben is szorosan összekapcsolva egymással az igei poliszémia és az igei szinonímia kérdéskörét.

1. A hasonlóságtól a különbözőségig: tulajdonképpeni jelentésükben (is) szinonim igék jelentéseinek differenciálódása – a *bök*, a *szúr* és a *dőf* igék esetében

A poliszémia jelenségét vizsgáló elemzéseket áttekintve felmerült (III.3., III.4.), hogy a különböző igék esetében felvett általános és specifikus jelentésmozzanatoknak hasonló, illetve eltérő irányú módosulásai szoros összefüggésben állhatnak a szinonim jelentésviszonyok kialakulásával, megváltozásával vagy éppen felszámolódásával. A következőkben ezen összefüggések jobb megértésére teszek kísérletet – ezúttal azonban nem az egyes igék saját jelentésrendszerén belüli módosulásokra, hanem a szinonim jelentésviszonyok alakulására fókuszálva.

Ebben a szerkezeti egységben a *bök*, a *szúr* és a *dőf* igék jelentései közötti szinonímiával foglalkozom részletesebben – egyrészt azt vizsgálva, hogy hogyan módosulhat az adott igék tulajdonképpeni jelentései közötti szinonim viszony a metaforikus jelentések szintjén, másrészt arra keresve a választ, hogy a szóban forgó szinonimakörön belül hogyan, illetve milyen szempontokat figyelembe véve körvonalazhatók a szinonímia határai.

Az elemzések ez alkalommal is elsősorban korpuszadatok kvalitatív feldolgozására (vö. II.2.) épülnek. Az anyaggyűjtés során egyrészt mindhárom ige esetében lekérdeztem

egy-egy 1500 elemű véletlen mintát az MNSZ2-ből, másrészt a Mazsola segítségével vételeztem adatokat négy olyan vonzatkeretre keresve rá, amelyek (az ÉrtSz. és a Nsz. megfelelő szócikkei szerint) tipikus, konvencionális keretek az adott igék esetében. A keresés során nem szűkítettem a találati listákat, vagyis nem zártam ki azokat az eseteket sem, amikor a vonzatkeret tágabb volt a fent megadottaknál (így pl. a *szúr* N-*t* lekérdezésre kapott találatok között szerepelhettek – többek között – a *szúr* N-*t* N-*ba*/-*ra* stb. kifejezések is). A lekérdezések célja csupán az volt, hogy a találatok az adott igék előfordulásainak (használatainak) minél szélesebb körét fogják át, a lekérdezésben megadott vonzatok szerint rendezve a találatokat. Az egyes vonzatkeretek között – ennek megfelelően – természetesen volt átfedés.

A Mazsola keresőeszköz használatával kinyert adatok mennyiségét és eloszlását a 18. táblázat foglalja össze:

	V + N- <i>t</i>	V + N- <i>ra</i>	V + N- <i>ba</i>	V + N-(<i>V</i>) <i>n</i>	Összesen
<i>bök</i>	185	192	52	24	453
<i>szúr</i>	1338	109	495	279	8221
<i>dőf</i>	258	7	16	40	321

18. táblázat. A *bök*, a *szúr* és a *dőf* előfordulásai az egyes vonzatkeretekben (Mazsola)

A következőkben először körvonalazom a *bök*, a *szúr* és a *dőf* tulajdonképpeni jelentéseit, illetve felvázolom, hogy az egyes igék tulajdonképpeni jelentéseinek egyes mozzanataira támaszkodva hogyan alapozható meg a tulajdonképpeni jelentések között kimutatható szinonímia (1.1.). Ezt követően pedig azt vizsgálom meg részletesebben, hogy az igék metaforikus jelentéseiben tételezett jelentésmozgások, mozzanat-együttállások hogyan függnek össze a szinonim jelentésviszonyok alakulásával, valamint (ezzel párhuzamosan) kísérletet teszek a szinonímia határainak megragadására is (1.2.).

Fontos ugyanakkor ismét hangsúlyozni, hogy a szinonímia ebben a megközelítésben nem teljes jelentésbeli azonosságként értelmeződik, hanem hasonlóságok és különbségek összjátékaként ragadható meg. A vizsgálatba bevont igék – ahogyan ezt alább, az 1.1. alpontban részletesebben is kifejttem – tulajdonképpeni jelentésükben (is) előfordulhatnak azonos szintaktikai szerkezetekben, a jelentéseik azonban nem esnek teljes mértékben egybe egymással, a különböző igékkel alkotott kifejezések pedig eltérő (bár bizonyos szempontból egymáshoz hasonló) valóság-összefüggésekre vonatkoznak.

1.1. Szinonímia a tulajdonképpeni jelentések szintjén: hasonlóságok és különbségek

A *bök*, a *szúr*, illetve a *döf* igék tulajdonképpeni jelentései (pontosabban a tulajdonképpeni jelentés egyes jelentésváltozatai) mutatkoznak meg például az alábbi, (136)–(138) szövegrészletekben:

- (136) Radó oldalba **bökte** Csutakot (#26557130)
- (137) A kartonpapírra karácsonyi mintákat, figurákat, papírvirágokat ragasztottak. A tartóelem hátuljába 24 gombostűt **szúrtak** (#565370935)
- (138) a bicskát az első rossz szóra a legjobb haverjába **döfte** (#19533582)

A *bök* tulajdonképpeni jelentésében érintésre utal,¹¹⁵ amelynek célja – amennyiben személyek közötti interakcióról van szó – gyakran a figyelemfelkeltés; egy ilyen esetet szemléltet a (136) példa is. A folyamat során az ágens nem fejt ki számottevő erőt; viszonylag kis mozdulatot tesz, amelynek során, illetve eredményeként keze, ujjá vagy könyöke egy adott ponton megérint valamely személyt vagy más élőlényt, esetleg tárgyat.

A tulajdonképpeni jelentésű *szúr* olyan szituációkat ragad meg nyelvileg, amikor az ágens egy tűt vagy tűszerűen hegyes eszközt mozgat, illetve juttat valahová olyan módon, hogy az adott eszköz a rövid, pillanatnyi folyamat során¹¹⁶ relatíve mélyen behatol valamely közegbe, amelynek felületével csupán egyetlen ponton érintkezik.

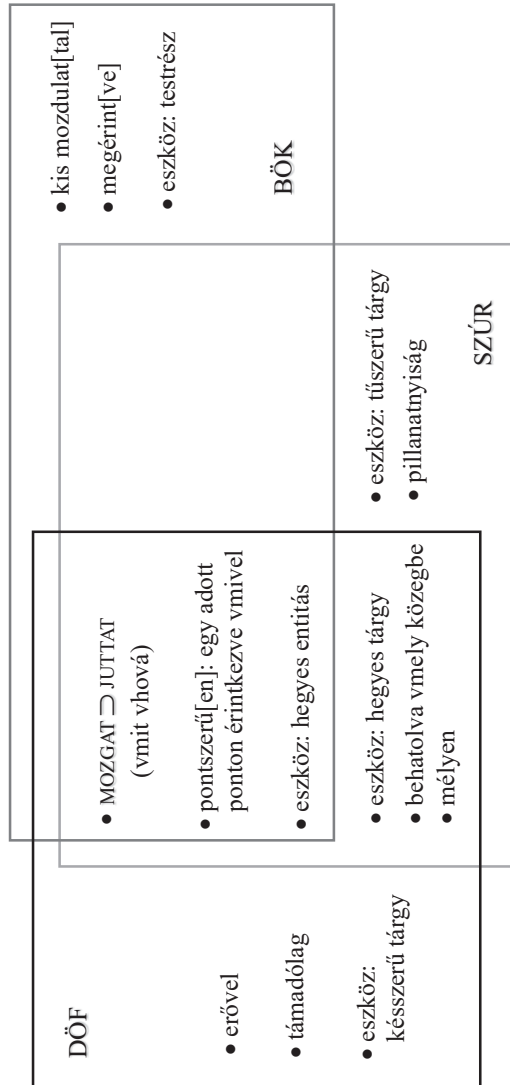
A *döf* tulajdonképpeni jelentése bizonyos szempontból nagymértékben hasonlít a *szúr* tulajdonképpeni jelentéséhez: az ágens ebben az esetben is egy hegyes eszközt mélyeszt valamely entitásba, és ebben az esetben is fontos a pontszerű érintkezés – ugyanakkor döntő különbség, hogy a tulajdonképpeni jelentésű *döf* olyan szituációkra vonatkozik, amelyekben a szóban forgó eszköz nem tű, hanem éles (gyakran fegyverként használt) kés vagy késszerű, jelentős sérülés okozására alkalmas tárgy, amelyet a cselekvő támadó szándékkal és viszonylag nagy erővel juttat valamely közegbe.

A három ige tulajdonképpeni jelentéseit meghatározó mozzanatok,¹¹⁷ illetve a jelentések közötti hasonlóságokat és különbségeket szemlélteti összefoglalóan a 8. ábra (amelyen a kiskapitális szedés ez alkalommal is az általános igei mozzanato[ka]t jelöli):

¹¹⁵ Elsődlegesen ezen a 'megérint[ve]' mozzanaton keresztül írhatjuk le a kapcsolatot a *bök* és a *lök* megfelelő jelentései között is (pl. *vki oldalba bök ~ lök vkit*; vö. III.4.1.).

¹¹⁶ A pillanatnyiság a tulajdonképpeni jelentésű *bök* és *döf* által jelölt szituációkat is jellemezheti, ezen igék jelentésrendszerében azonban – a metaforikus jelentéseket és a szinonim jelentésvizonyokat is tekintetbe véve – ez a mozzanat a szinkroniában nem látszik nyelvileg relevánsnak.

¹¹⁷ Fontos ismételten hangsúlyozni, hogy a tulajdonképpeni jelentések mozzanatai csupán a metaforikusok fényében válnak meghatározhatóvá. Ennek megfelelően az itt felvázolt jelentésmozzanatokat is a metaforikus jelentések elemzését követően körvonalaztam – az egyes metaforikus jelentések elemzésének részletes ismertetését azonban a terjedelmi korlátok nem teszik lehetővé. Azokat a metaforikus szinten relevánssá váló jelentésmozzanatokat, amelyek meghatározó szerepet játszanak a három ige közötti szinonim jelentésvizonyok alakulásában, az 1.2.-ben tekintem át.

8. ábra. A *bök*, a *szúr* és a *döft* tulajdonképpeni jelentésének meghatározó mozzanatai

Látható tehát, hogy a szinonímia ebben az esetben sem teljes jelentésbeli azonossággként értelmeződik, és nem állítható az sem, hogy szükségszerűen a különbségek neutralizálódásával vagy háttérbe szorulásával kapcsolódik össze.

Érdemes emellett azt is megemlíteni, hogy a szóban forgó igék tulajdonképpeni jelentésükben nem mindig cserélhetők fel egymással (pl. a *vki tört bök vkibe* kifejezésben – amely a korpuszban nem adatolható, potenciálisan azonban létező szerkezet – a *bök* csak metaforikus jelentésében fordulhat[na] elő). Mindhárom tulajdonképpeni jelentésű ige azonos szintaktikai szerkezetekben ($N_1 N_2$ -bA V N_3 -t) szerepel, ugyanakkor egy adott lexikai környezetben (pl. *vki oldalba V vkit*) nem feltétlenül cserélhetők fel egymással a jelentésük, illetve a teljes igei kifejezés jelentésének számottevő megváltozása nélkül (vö. pl. *vki oldalba szúr ~ döf vkit* 'vki [tipikusan éles tárggyal] megsebesít vkit' vs. *vki oldalba bök vkit* 'vki megérint vkit').

A következő, 1.2. alpontban azt vizsgálom, hogy az itt felvázolt összefüggésekre, jelentésviszonyokra hogyan építhető rá a metaforikus jelentések szintjén kimutatható szinonímia, illetve hogy a tulajdonképpeni jelentésekben még nem feltétlenül döntő különbségek hogyan vezethetnek egyes metaforikus jelentések esetében a szinonim viszony átalakulásához, meggyengüléséhez vagy akár felszámolódásához.

1.2. Szinonímia a metaforikus jelentések szintjén

Az 1.1.-ben láttuk, hogy a három ige jelentésrendszere – a hasonlóságok mellett – bizonyos tekintetben karakteresen különbözik is egymástól. Ilyen – a metaforizáció során, illetve egyes metaforikus jelentésekben meghatározóvá váló – különbség, hogy a *bök* érintésre és viszonylag kis mozdulatra utal, míg a *döf* erőteljes, késsel vagy más támadásra, sérülés okozására alkalmas eszközzel (pl. szúrófegyverrel) kivitelezett mozdulatokra vonatkozik, a *szúr* esetében pedig rövid, pillanatnyi cselekvésekről van szó, és a cselekvés eszköze valamiféle vékony, hegyes, tűszerű tárgy. Alapvetően ezek a jellegzetességek alapozzák meg az igék egyes metaforikus jelentései közötti eltéréseket, a metaforikus jelentések „elágazásait”. Ezeket tekintetbe véve érthető, hogy a *bök* metaforikus jelentéseiben az alacsony intenzitás mozzanata, valamint a figyelemirányításra alkalmas mozdulatra utalás válik hangsúlyossá, a *döf* metaforikus jelentéseiben a fokozott intenzitással, a durvasággal, erőszakossággal összefüggő mozzanatok kerülnek előtérbe, míg a *szúr* jelentéseinek sajátosságát egyrészt a pillanatnyisággal, illetve a hegyességgel és a beékelődéssel kapcsolatba hozható mozzanatok adják, másrészt pedig az, hogy (a *bök*-kel és a *döf*-fel ellentétben) az ige jelentései az intenzitás szempontjából nem specifikusak. (Ez nem azt jelenti, hogy a *szúr* nem vonatkozhat nagy intenzitással jellemezhető eseményekre. Sokkal inkább arról van szó, hogy ez az ige – a megfelelő kontextusban, illetve szöveggörnyezetben – egyaránt utalhat alacsony és fokozott intenzitásúként interpretált vagy akár az intenzitás szempontjából semlegesnek tekintett folyamatokra is.)

<i>bök</i>	<i>szúr</i>	<i>dőf</i>
ujjal, esetleg könyökkel (megérint[ve])	tüvel, ill. tűszerű tárggyal	erővel, támadólag
kis mozdulat	hegyesség	késszerű tárggyal
kis intenzitás	az intenzitás szempontjából specifikálatlan	nagy intenzitás
figyelemirányítás		durván, erőszakkal

19. táblázat. A *bök*, a *szúr* és a *dőf* jelentésrendszerét meghatározó specifikus jelentésmozzanatok összefüggései

Az alábbiakban ezeket az összefüggéseket fejtem ki részletesebben – arra a kérdésre fókuszálva, hogy a három ige jelentései közötti hasonlóságok és különbségek összjátékát vizsgálva hogyan írható le az igék közötti szinonim viszony, illetve hogyan ragadható meg ennek a viszonynak a változása a metaforikus jelentések szintjén. A jelentésbeli hasonlóságokat elsődlegesen az igei jelentéstípusokat meghatározó általános mozzanatok mentén (vö. III.3.), míg a különbségeket ezek mellett az igei jelentések specifikus mozzanatait (vö. III.4.) is tekintetbe véve körvonalazom (nem térve ki az egyes igék valamennyi általános és specifikus jelentésmozzanatára, hanem csupán azokat említve, amelyek szerepet játszanak a három ige szinonim viszonyaiban, illetve a jelentéseik közötti hasonlóságok és különbségek alakulásában).

1.2.1. A szinonímia fennmaradása: közeli szinonim viszonyok

Az igék metaforikus jelentéseinek egy részében – és nem csupán azokban, amelyek konkrét, fizikai értelemben vett cselekvésekre utalva különösen közel állnak a tulajdonképpeni jelentéshez – az egyes jelentések közötti szinonímia a tulajdonképpeni jelentések szintjén megfigyelhetőhöz hasonló vagy akár annál közelebbi viszonyként értelmeződik. Az igék megfelelő jelentései közötti szemantikai közelségre utal, hogy ezekben az esetekben mindhárom ige hasonló vagy azonos vonzatkeretekben, gyakran azonos szemantikai csoportokba tartozó vonzatokkal (vagy akár azonos lexikai egységekkel) együtt állva fordul elő (vö. III.1.1., III.2.2.).¹¹⁸ A szinonim viszony közelségét jelzi emellett az is, hogy a különböző igékkel alkotott kifejezések – a tulajdonképpeni jelentésű igéket tartalmazó kifejezésekkel ellentétben – gyakran hasonló vagy akár teljes mértékben azonos valóság-összefüggések bizonyos mértékig eltérő interpretációinak tekinthetők.

¹¹⁸ A vonzatok szemantikai csoportjai nem eleve adott, konvencionális, jól körülhatárolható és merev kategóriák (vö. III.3.2.2.), hanem dinamikusan változnak, mint ahogyan a kategóriát meghatározó jegyek (mozzanatok) is változhatnak attól függően, hogy az észlelés számára a szóban forgó entitások mely sajátosságai válnak a leginkább feltűnővé.

Itt említhető például a **'rögzít [vmit vmire/vmihez]'** általános mozzanat által összetartott jelentéstípus, amely mindhárom ige jelentésrendszerében hasonló összefüggések között értelmezhető. Az ide sorolható jelentések közel állnak az igék tulajdonképpeni jelentéséhez, mégis metaforikus jelentésként elemzem őket, mivel – a tulajdonképpeni jelentéssel szemben – ezekben nem a mozgás, illetve nem a mozgásra való utalás, hanem a rögzítés mozzanata áll a figyelem előterében. Például:

- (139) Nem ujjába fogta a kenyeret, mint régen, hanem villára **bökte** (#33518508)
- (140) **Szúrjuk** nyársra a békacombokat (#243554430)
- (141) villára **döfték** a főtt sonkadarabokat (#26946466)

Ha a három ige adott jelentéseit egymáshoz képest értelmezzük, a *bök* jelentésében – akárcsak a tulajdonképpeni jelentésben – a **'relatív kis mozdulat[tal]'** mozzanat kerül előtérbe, a *döf* erőteljes mozdulatként interpretálja az adott folyamatot, a *szúr* pedig a nyárs hegyes, tűszerű alakjára irányítja a figyelmet.

Szintén konkrét, fizikai értelemben vett mozgásra, illetve mozdulatra utalnak az igék azokban a jelentéseikben, amelyek a **'mozdulatot tesz vminek az irányába'** általános mozzanat révén körvonalazott jelentéstípusba sorolhatók – az igék jelentései közötti viszony pedig alapvetően ekkor is a fent említetthez hasonló módon írható le. Például:

- (142) A művésznő mutatóujjával **bökött** a levegőbe, az előszoba fogasa iránt. (#47474202)
- (143) A közértes mutatóujjával oktatólag a levegőbe **szúrt** (#30055189)
- (144) mutatóujját a csillagos ég felé **döfte** (#171791699)

Az igék használatát elsődlegesen feltehetően mindhárom esetben a mutatóujj alakja és (ezzel összefüggésben) az adott pontra való irányulásra mozzanata motiválja; emellett érdemes figyelni arra is, hogy – a kifejezések igei komponenseinek jelentésével összhangban – a levegő a (142) és a (143) példákban anyagszerű közegként konstruálódik meg nyelvileg. A *bök* a rámutatás, a figyelemirányítás felől (vö. *az előszoba fogasa iránt*), a *döf* pedig a mozdulat erőteljes – akár durva – volta felől ragadja meg a szituációt, míg a *szúr* a (hirtelenséggént is felfogható) pillanatnyiságot, illetve az ujj hegyességét állítja a figyelem előterébe.

Az igék jelentései közötti viszony hasonló lehet olyan esetekben is, amikor mindhárom ige jelentése nagymértékben eltávolodik a tulajdonképpenitől – itt említhetők például az **'irányul [vmi felé]'** általános mozzanat segítségével körvonalazott jelentéstípushoz sorolható jelentések.¹¹⁹

¹¹⁹ Az **'irányul [vmi felé]'** általános mozzanat a **'mozdulatot tesz vmilyen irányba'** általános mozzanatra épül rá: a mozdulat az itt tárgyalt igék esetében kézzel, ujjal vagy valamilyen (viszonylag) hegyes tárggyal történő, gyakran egyfajta rámutatásként értelmezhető mozdulatot jelent, vagyis szorosan összekapcsolódik az irányulással. A két általános mozzanat, illetve az általuk körvonalazott jelentéstípusok közötti különbség abban áll, hogy míg a **'mozdulatot tesz vmilyen irányba'** esetében valóban mozgásról van szó, addig az **'irányul [vmi felé]'** esetében az igék adott jelentéseikben inkább egy állapotot ragadnak meg cselekvésszerűen, illetőleg egy statikus tulajdonságot konstruálnak meg kvázi folyamatként – antropomorfizáltnan jelenítve meg az adott tulajdonság hordozóját, pl. az erődöt (145), a fákat (146) vagy a rügyeket (147).

- (145) Most látom az erődöt, járok is benne, annak is aranycsúcsocskája van, tűhegyes, mint egy színarany-ceruza **bök** az égbe a Néva túlsaján. (#305791077)
- (146) a földbe ásott nyurga fenyőállásfák büszkén **szúrtak** a kék égre (#44388277)
- (147) Azután kertek sora mellett vezetett el az utunk, amelyek sövénykerítésén már kiütköztek a rügyek, bár még a gally barnás színét viselték, s szorosan össze-csavarodva **dőfték** apró, hegyes fejükkel a tavasz közeledtétől megbolydult levegőbe. (#36644251)

Az igeik jelentései között ezekben az esetekben is több a (releváns) hasonlóság, mint az eltérés, és itt is megfigyelhető, hogy az egyes konstrukciókban a három ige potenciálisan felcserélhető egymással – a konstrukció jelentésének kismértékű megváltozása mellett. Jelentésbeli azonosságról tehát ekkor sem beszélhetünk. A *bök* jelentésében a valamire történő (metaforikus értelemben vett) rámutatás mozzanata válik hangsúlyossá (összefüggésben azzal, hogy az ige tulajdonképpeni jelentésében rendszerint kézmozdulatokra utal, ezek a mozdulatok pedig gyakran a figyelemirányítás szándékával is összefonódnak), a *szúr* inkább a fák hegyességére irányítja a figyelmet (implicit módon párhuzamot vonva a tű és a fák alakja között), a *dőf* pedig valamiféle fokozott intenzitással jellemezhető folyamatként konstruálja meg a rügyezés folyamatát. (Az itt említett különbségek természetesen nem jelentik azt, hogy a három igei jelentés élesen elválik egymástól: a hegyességre való utalás a *bök* és a *dőf* adott jelentésében is kielemezhető mozzanat, a *szúr* jelentésében is releváns lehet az irányulás mozzanata stb. Ugyanakkor különbség van az igei jelentések között abban a tekintetben, hogy elsődlegesen milyen nézőpontból, illetve mely sajátossága felől ragadják meg nyelvileg az adott szituációt.)

1.2.2. A különbségek neutralizálódása

Amikor a három ige megfelelő jelentései viszonylag közel állnak egymáshoz, előfordulhat, hogy a különbségek bizonyos kontextusokban irrelevánssá válnak, és a közös mozzanatok kerülnek előtérbe. A következő példák – amelyekben az igeik jelentései a **'létrehoz: okozza, hogy létrejöjjön'** általános mozzanaton keresztül meghatározott jelentéstípushoz sorolhatók – olyan eseteket szemléltetnek, amikor az igei jelentések közötti különbség nem feltétlenül releváns (mivel ezek a kifejezések a szituációt a végpont, az eredmény – a lyuk keletkezése – felől ragadják meg, és ebből a nézőpontból az adott eredményhez vezető folyamat jellemzői nem okvetlenül döntőek). Például:

- (148) Csavarhúzóval **böktem** lyukat az olajsárra, és így tudtam csak leengedni, nem kicsit lepődtem meg. (#1107581256)
- (149) Ha veszel egy üres papírt, **szúrsz** belé egy apró lyukat, és azon keresztül nézel, sokkal élesebb lesz a kép (már ha egyébként nem az). (#119390272)
- (150) Amélie az olló hegyével új lyukat akart **dőfni** az övre (#42946706)

Ugyanakkor nagymértékben kontextus-, illetve értelmezésfüggő lehet, hogy mely mozzanatok tekintjük relevánsnak vagy éppen irrelevánsnak egy-egy megnyilatkozás

értelmezése során, és természetesen az sem szükségszerű, hogy a potenciálisan releváns különbségek egy adott diskurzus résztvevői számára is (egyformán) fontosak. Vagyis elvileg előfordulhatnak például olyan kontextusok is, amelyekben az 1.2.3.-ban említett példák igéinek jelentései közötti különbségek irrelevánsként értelmeződnek, mint ahogyan az is lehetséges, hogy a (148)–(150) példák esetében egyes befogadók relevánsként értelmeznek bizonyos (potenciálisan tételezhető, értelmezésem szerint azonban a háttérben meghúzódó) különbségeket. Elemzéseimben – ahogyan ezt a korábbiakban rögzítettem (vö. II.) – nem a megnyilatkozások feldolgozását, illetve nem a nyelvi interakciók mindenkori résztvevőinek mentális tevékenységét vizsgálom, hanem a konkrét kontextusok bizonyos tényezőitől elvonatkoztatva, általánosabb szinten, a nyelvi anyagból kirajzolódó összefüggésekre építve teszek megállapításokat.

1.2.3. A különbségek előtérbe kerülése

Előfordulnak olyan esetek is, amikor – bár a jelentéstípust meghatározó általános mozzanat és egy vagy több specifikus mozzanat mindhárom ige jelentésében közösként tételezhető – az igék egyes metaforikus jelentései nagyobb mértékben eltávolodnak egymástól, mint a tulajdonképpeni jelentések; ekkor az igék jelentésrendszereinek eltérő, illetve sajátos mozzanatai kerülnek előtérbe. Annak ellenére, hogy ezekben az esetekben is mindhárom ige állhat együtt (lexikai értelemben) hasonló vagy akár azonos vonzatokkal is, a különböző igékkel alkotott kifejezések karakteresen különböző módokon interpretálják a szóban forgó valóság-összefüggéseket.¹²⁰ (Ezek a valóság-összefüggések esetenként lehetnek nagyon hasonlóak, de akár lényegesen különbözhetnek is egymástól.) Egy ilyen esetet figyelhetünk meg a **'megüt [vkit]'** általános mozzanaton keresztül körvonalazott jelentéstípus esetében – például:

- (151) Apám és egy tótul gagyogó béres kézzel-lábbal magyarázták, hogy az erdész, erdész, kell neki a puska. Mindkettőt hasba **bökték** a géppisztollyal, s terelték a falhoz. (doc#306)
- (152) A csíki pap szeretett volna örömeiben a nyakába ugrani, de csak a könyökével **szúrta** oldalba barátját (doc#71)
- (153) a polgármester futó pillantással észlelvén, hogy kiről van szó, megtiltja az erőszakos eltávolítást, de azt már nem tudja megakadályozni, hogy nehéz férfiak körülállják a vakmerőt, és könyökkel gyomorszájon **döfjék** (doc#436)

A (151) szövegrészletben a *bök* használatával a megnyilatkozó az adott folyamatot viszonylag kis mozdulatként, illetve viszonylag kis intenzitással kivitelezett cselekvésként jeleníti meg nyelvileg. A *bök* itt nem csupán a *szúr*-hoz vagy a *döf*-höz, hanem a **'megüt [vkit]'** általános mozzanat által összetartott szinonimakör más igéihez (így pl. az *üt*-höz vagy a *ver*-hez) képest is csökkent intenzitásra utal, vagy legalábbis azt implikálja, hogy az adott körülmények között erőszakosabb módon, erőteljesebb, durvább mozdulatokkal

¹²⁰ Ez a kategória nem különül el élesen az 1.2.1.-től; a közöttük lévő különbség inkább fokozati jellegű.

is „terelhették volna” a szóban forgó személyeket. Ebben a szöveggörnyezetben mind a *szúr*, mind pedig a *dőf* használata szokatlan lenne, mivel ezek az igeik hasonló szöveggörnyezetben rendszerint súlyos, akár halálos sérülések okozására vonatkoznak.

A *szúr* a (152)-ben elsődlegesen a könyök hegyességére irányítja a figyelmet, de emellett utalhat arra is, hogy – az *oldalba bök*-kel ellentétben – itt nem egyszerűen érintésről, hanem valamiféle ütésről van szó még akkor is, ha a (komolyabb) fájdalom okozásának mozzanata nem merül fel. A *bök* az *oldalba bök vkit* kifejezésben tipikusan figyelemfelhívó funkciójú érintésre vonatkozik, az *oldalba dőf vkit* pedig erőteljes, durva mozdulatot implikál – így bár ebben az esetben elvileg felcserélhető egymással a három ige, a különböző igeikkel alkotott kifejezések nem pontosan ugyanazokra a valóság-összefüggésekre vonatkoznának (vö. Hrenek 2024b), illetve más-más megnyilatkozási attitűdöket implikálva eltérő módokon interpretálnák a nyelvileg megkonstruált jelenetet.

A (153)-ban a szöveggörnyezet világossá teszi, hogy erőszakos, támadó cselekményről van szó, amelynek során az ágensnek durván, erővel megütik a szóban forgó személyt – ezt teszi még inkább hangsúlyossá a *könyökkel gyomorszájon dőfték* kifejezés *dőf* igéje. Éppen ezért a *szúr* és a *bök* adott esetben nem léphet a *dőf* helyére – annak ellenére sem, hogy szerkezeti, illetve lexikai értelemben mindkét ige előfordulhat hasonló szintaktikai szerkezetekben. Ebben az esetben a megnyilatkozás más nyelvi egységeinek a jelentése korlátozza a szinonímiát.¹²¹

1.2.4. A szinonímia határai: nem szinonim használatok

Az igei jelentések általános mozzanatainak szerepét tárgyalva már felmerült (III.3.1.), hogy az általános igei mozzanatokon keresztül nem csupán a poliszém igeik különböző jelentései szervezhetők jelentéstípusokba, hanem rájuk építve szinonimakörök is körvonalazhatók, amelyekben ezek az általános igei jelentésmozzanatok a különböző igeik hasonló jelentéseit is összetartják. A közös(ként értelmeződő) általános igei mozzanatok révén eszerint megmagyarázhatóvá válik a szinonim jelentésviszonyok kialakulása, illetve fennmaradása is.

Az 1.2. alponton belül eddig olyan eseteket tekintettem át, amikor egy-egy általános igei mozzanat mindhárom vizsgált ige jelentésrendszerében egyaránt meghatározó szerepet töltött be – ez azonban nem szükségszerűen van így.

A) Vannak olyan általános mozzanatok is, amelyek a három közül csupán két ige – a *bök* és a *szúr* – megfelelő jelentéseit kapcsolják össze egymással.

Példaként említhető itt a **’(fizikai) fájdalmat, kellemetlenséget okoz[ó]’** általános mozzanat által összetartott jelentéstípus, illetve szinonimakör. Ez a mozzanat a feldolgozott anyagon belül csak a *bök* és a *szúr* bizonyos jelentéseiben tételvezhető közös mozzanatként – vagyis a *dőf* mintegy kizsorul a szóban forgó szinonimakörből.

¹²¹ Ahogyan pl. a *kőgát tetején megtorlódó áramlás gyönyörűen a kövekre dobja a csónakot* kifejezés esetében is az akadályozza meg a *dob* és a *lök* felcserélhetőségét, hogy a *gyönyörűen* szemantikailag nem kompatibilis a *lök* megfelelő jelentésével (vö. III.3.2.1.1.2., III-[89]).

- (154) Ott nincs semmi víz a közelben de most még minden csupa harmat, ilyenkor jobban összeállnak, nem **böknek** annyira a búzaszálak. (#263839107)
- (155) Kék és vörös kockákból volt szöve, de úgy rátapadt a testére, hogy sírni szeretett volna, zokogni, annyira **szúrt** a pulóver (#12909711)

Bár a *bök* inkább kellemetlenségként, a *szúr* pedig inkább fájdalomként konstruálja meg nyelvileg a zavaró hatást, a (154)–(155) példákban – ahol az igék nem folyamatra, hanem tulajdonságra utalnak – a két ige elvileg felcserélhető egymással, és a jelentéseik között szoros szinonim viszony áll fenn. A *dőf* azonban a vizsgált korpuszadatok tanúsága szerint nem fordul elő ilyen kifejezésekben.¹²²

Érdeemes ugyanakkor azt is megemlíteni, hogy az ebbe a jelentéstípusba sorolható példák többségében a *szúr* jelenik meg, és mivel az esetek jelentős részében a szövegkörnyezet valamely eleme(i) egyértelműen jelzi(k), hogy szúró fájdalomról, éles fényről, erős, szúrós szagról vagy más hasonlóan intenzív ingerről van szó, a kis intenzitást implikáló *bök* ezekben az esetekben annak ellenére sem fordulhat elő az adott kifejezésekben, hogy a két ige jelentéseit összetartó közös általános mozzanat elvileg lehetővé tenné a felcserélhetőséget. Például:

- (156) Olyan hó, mint a tű. Az embert szinte csípte, **szúrta**, ahogy nekicsapta a szél a bőrének (#47676546)
- (157) Hagyma- és jácintszag borult az arca fölé. Élvezettel beszívta. **Szúrta** a koponyáját a színek káprázatos ragyogása (#19363611)
- (158) Várpalotán záptojásszag **szúrta** az orromat, a szénfeldolgozóból. (#4335697)

Hasonló összefüggések figyelhetők meg a '**zavar**' általános mozzanat által összetartott jelentéstípus esetében is. Ez a mozzanat szintén csupán a *szúr* és a *bök* megfelelő jelentései között teremt kapcsolatot; ebben az esetben azonban nem fizikai értelemben vett zavaró hatásról van szó:

- (159) Zoltánt még ezer kérdés **bökte**, de leintették, hogy aludjon, s ő le is hunyta a szemét (#34002859)
- (160) Micó emléke változatlanul **szúrta** Katalint¹²³ (#41107093)

¹²² Fizikai fájdalom okozására a *dőf* ige is utalhat – ahogyan ezt a (153) típusú kifejezések is szemléltetik –, az ige jelentésében azonban ekkor más általános mozzanatok (pl. 'juttat [vmit vhová]', 'megüt [vkít]') tekinthetők dominánsnak. A '(fizikai) fájdalmat okoz' általános mozzanat által meghatározott jelentéseiben a *bök* és a *szúr* is tárgyatlan használatú – ilyen használata pedig a *dőf*-nek az általam vizsgált anyagban nem adatolható. Elvileg nem zárható ki, hogy ennek az igének is kialakuljon olyan jelentése, amelyet a '(fizikai) fájdalmat, kellemetlenséget okoz' általános mozzanat határoz meg (pl. *²dőf a túske*), erre azonban ez idáig nem találtam adatot.

¹²³ A szövegrészlet az MNSZ2 szépirodalmi alkorpuszában fordul elő, és Szabó Magda *A Danaida* c. regényéből származik. A példában említett *Micó* név Katalin férjének első (halott) feleségére vonatkozik. Az ige jelentésének értelmezéséhez ez esetben érdemes a tágabb szövegösszefüggéseket is tekintetbe venni: „[Katalin] őrizte magában az alapélményt: a holt Micó ma is fontosabb ebben a házban, mint ő, az élő.”

Illetve itt említhető a **'fáj'** általános mozzanat is, amely a *bök* és a *szúr* jelentésrendszerében egyaránt megadható, a *döf*-től azonban idegen.

- (161) [...] kamillás vattával törölgetem a szemem, és basszus még délelőtt egy laza mozdulattal megtöröltem a másik szememet is vele.... már érzem hogy hiba volt, már **bök szúr** az is (#1162772910)
- (162) Holnap Bokros Karcival megvizsgáltatja magát. **Szúr**. Határozottan **szúr** a bordák alatt. (#19258526)

Ezekben az esetekben is megfigyelhető, hogy – a feldolgozott korpuszadatok tanúsága szerint – egyes általános mozzanatok szorosabban kötődnek az egyik igehez, mint a másikhoz (pl. a *'fáj'* gyakrabban válik meghatározóvá a *szúr* jelentéseiben, míg a *bök*-nek csupán néhány előfordulása sorolható ebbe a szinonimakörbe).

B) Más esetekben az is előfordul, hogy egy-egy általános mozzanat a három közül sajátosan csak az egyik ige jelentésrendszeréhez kötődik. Ekkor a közös általános mozzanat hiánya szükségszerűen ahhoz vezet, hogy az igék jelentésrendszere eltávolodik egymástól, és az érintett igék szóban forgó jelentései között nem áll fenn szinonim viszony.

Erre példa a **'(ki)választ'** általános mozzanaton keresztül körvonalazott jelentéstípus, amely kizárólag a *bök* esetében adatható. A *'(ki)választ'* általános mozzanat felvétele azzal indokolható, hogy a *bök* jelentésrendszerén belül – ahogyan erre fentebb is utaltam – hangsúlyos a rámutatás mozzanata, illetve az, hogy a *bök* mozdulattal az ágens valamire ráirányítja a figyelmet, vagyis mintegy kijelöli az adott entitást.

- (163) Nem tudom, másoknak mi kell, hogy mire figyelnek, amikor autót vesznek, de magamról [...] tudom, hogy elsősorban nem a belbecsre figyelek, amikor **bökök** (#540411522)

A *szúr* esetében pedig ilyen, sajátosan az adott ige jelentésrendszeréhez kötődő általános mozzanat a **'beilleszt [vmi vhová]'**. (Ez a mozzanat a tulajdonképpeni jelentés 'eszköz: hegyes tárgy', 'pontoszerűen', illetve 'behatol vmilyen közegbe' mozzanataival függ össze.) Például:

- (164) Gáspár pedig visszaveszi tőlem [az ernyőt], a drótjait dugdossa egy darabig, majd kímélet nélkül az ülés alá **szúrja** az egészet (#45341928)
- (165) A kijelölt ütem elé **szúrja** az ütemet vagy ütemeket (#258778805)

Az említett mozzanatok ('eszköz: [tűszerűen] hegyes tárgy', 'pontoszerűen', illetve 'behatol[va] vmely közegbe') az elemzések tanúsága szerint a *döf* tulajdonképpeni jelentésében is szerepet játszanak, a *döf* jelentésrendszerén belül azonban nem lehet elvonatkoztatni a fokozott intenzitásra való utalástól, ez pedig feltehetően erősen korlátozza, hogy az ige milyen kontextusokban használható, és milyen metaforikus jelentései alakulhatnak ki. Ezzel függhet össze az is, hogy a *döf* igével alkotott kifejezések között a másik két ige előfordulásaihoz képest számottevően nagyobb arányban jelennek meg támadásra (személyek konkrét, fizikai értelemben vett leszúrására [akár megölésére] vagy éppen metaforikus

értelemben vett „hátba támadásra”) vonatkozó példák. Ennek az igének a jelentései kevésbé változatosak, és a feldolgozott anyag alapján nem állítható fel olyan jelentéstípus (vagy akár jelentés), amely a három ige közül csupán a *dőf* előfordulásaiban lenne adatolható.

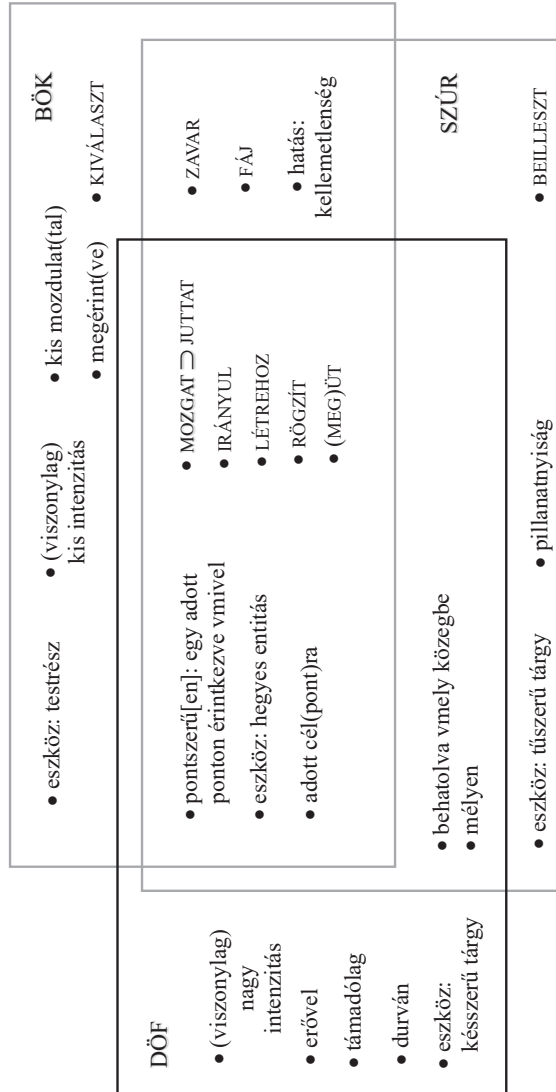
1.3. Áttekintés: a tulajdonképpeni jelentések közötti szinonim viszony változatai és határai a metaforikus jelentések szintjén

A *bök*, a *szúr* és a *dőf* tulajdonképpeni jelentése nagymértékben hasonlít egymáshoz, és ebből a hasonlóságból adódik az, hogy a metaforizáció során a három ige jelentései gyakran hasonló módon változnak – így a tulajdonképpeni jelentéseik közötti szinonim viszony a metaforikus jelentéseik jelentős részében is fennmarad. Ugyanakkor néhány karakteres különbség is kimutatható az igék jelentései között már a tulajdonképpeni jelentés szintjén is – ez pedig megalapozza, hogy bizonyos esetekben a jelentésváltozási folyamataik egyfajta szétfejlődésként írhatók le.

A szóban forgó igék tulajdonképpeni jelentései közötti szinonim viszony a metaforikus jelentések szintjén nemcsak fennmaradhat (akár közel változatlanul is), hanem meg is erősödhet, ha az igék megfelelő jelentései közötti különbségek egy adott kontextusban neutralizálódnak vagy irrelevánssá válnak. Ugyanakkor a szinonim viszony gyengülhet is, ha egyes metaforikus jelentésekben a jelentések közötti különbségek kerülnek előtérbe. Amennyiben nincs olyan közös általános mozzanat, amely összekötné, szinonimakörbe szervezné az igék jelentéseit, vagy ha valamely, sajátosan az adott ige jelentésrendszeréhez kötődő specifikus jelentésmozzanat(ok) korlátozza (korlátozzák) a szóban forgó ige használatát, akkor a szinonim viszony teljes mértékben meg is szűnhet.

A három ige jelentései közötti, fent említett kapcsolatok – hasonló és eltérő mozzanatok – rendszerét a 9. ábra tekinti át.¹²⁵

¹²⁵ Az ábrán nem tüntettem fel a három ige jelentésrendszerének valamennyi általános és specifikus mozzanatát, csupán azokat, amelyek a fenti elemzésekben megjelennek. A terjedelmi korlátokra való tekintettel itt nem említett mozzanatok is a bemutatott összefüggéseket, tendenciákat erősítik meg.

9. ábra. A *bök*, a *szúr* és a *döf* jelentésrendszerét és viszonyát szemléltető mozzanatok

A fenti – itt csupán röviden, összefoglaló jelleggel tárgyalt – elemzések is illeszkednek ahhoz a korábban már említett feltevéshez (vö. pl. III.1.1.), amely szerint az igék poliszém jelentésrendszerén belül az egyes jelentésmozzanatok kölcsönösen hatnak egymásra és árnyalják egymást, vagyis a különböző igék jelentésrendszerén belül az egyes mozzanatok más-más összefüggések között értelmezhetők. Ez a jelenség szorosan összefügg azzal, hogy különböző – tulajdonképpeni jelentésükben egymáshoz közeli, szinonim jelentésű – igék hasonló jelentésmozzanatai a metaforizáció során részben eltérő irányokba változhatnak. A szinonim jelentésviszonyoknak az egyes metaforikus jelentések szintjén megfigyelhető meggyengüléséhez vagy felszámolódásához ugyanakkor az is hozzájárulhat, hogy bizonyos metaforikus jelentésekben előtérbe kerülhetnek olyan, az adott igék tulajdonképpeni jelentéseiben nem (vagy nem feltétlenül) releváns jelentésmozzanatok, amelyek karakteres különbségeket alapoznak meg az igék jelentésrendszerei között.

Mindez azt is jelenti, hogy az igei jelentések általános és specifikus mozzanatokon keresztül történő modellálása nem csupán a poliszém jelentésrendszereken belüli összefüggések feltárásához, hanem a különböző igék jelentései közötti viszonyok alakulásának leírásához és jobb megértéséhez is hozzájárulhat.

2. A különbözőségtől a hasonlósáig: szinonim igei jelentések kialakulása

A következőkben – a III.3.-ban felvázolt összefüggéseket a szinonímia jelenségével is expliciten összekapcsolva – elsősorban azzal a kérdéssel foglalkozom, hogy milyen szerepet játszhat a szinonim jelentésviszonyok kialakulásában az ún. átosztályozódás (l. pl. Ladányi 2004), vagyis az, hogy az igék jelentései a metaforizáció során milyen új általános igei mozzanatoknak rendelhetők alá, illetve hogy (másfelől) az igék egyes metaforikus jelentéseiben mely új általános mozzanatok tekinthetünk dominánsnak (vö. III.3.2.2.). Bár az átosztályozódás jelensége a tulajdonképpeni jelentésükben is szinonim igék – egymáshoz hasonló vagy éppen egymástól eltérő – jelentésváltozási folyamatainak során is meghatározó,¹²⁶ ebben az alponthan azokra az esetekre fókuszálok, amelyekben a szinonim viszony nem a különböző igék tulajdonképpeni jelentései közötti kapcsolatokon alapul, hanem a metaforizáció során, az egyes metaforikus jelentések szintjén jön létre.

Az átosztályozódás összefüggésben áll a szóban forgó igék vonzatainak szemantikai csoportjaival, illetve azzal, hogy ezek a szemantikai csoportok szűkebb vagy tágabb kategóriákként körvonalazhatók-e (pl. hogy egy adott jelentésű ige tárgyi vonzatai általában véve élőlényekre vagy specifikusan emberekre utalnak, vö. III.3.2.2.), valamint

¹²⁶ Például a *bök*, a *szúr* és a *dőf* szinonim jelentésviszonyainak elemzésekor (I.2.) is kirajzolódott, hogy a jelentéstípusokat egységbe szervező általános mozzanatok hogyan alapozzák meg a szinonímiát nemcsak a tulajdonképpeni jelentés szintjén, hanem akkor is, amikor a metaforizáció során – átosztályozódva – a szóban forgó igék jelentései olyan általános mozzanatoknak rendelhetők alá, amelyekkel a tulajdonképpeni jelentéseikben nem álltak kapcsolatban. Ezenkívül láttuk azt is, hogy a közös általános mozzanatok hiánya hogyan vezet a szinonim viszony megszűnéséhez – pontosabban ahhoz, hogy a tulajdonképpeni jelentésükben is szinonim igék egyes metaforikus jelentéseikben olyan szinonimakörökbe lépnek be, amelyekhez a velük a tulajdonképpeni jelentés szintjén szinonim más igék metaforikus jelentéseikben sem kapcsolódnak.

összefügg a vonzatok lexikai értelemben vett kötöttségével is. (Ez utóbbi szempontra a jelen kötetben nincs mód részletesebben kitérni; a funkcióigés szerkezetek kapcsán lásd: Hrenek 2022, 2024c.) Mindez egyúttal arra is utal – hiszen az említett tényezők a jelentések és jelentésváltozási folyamatok leírásának meghatározó tényezői (III.2.) –, hogy az átosztályozódás jelensége elválaszthatatlan az igék poliszém jelentésrendszerének kiépülésétől.

A III.2.-ben láttuk, hogy igei jelentések körvonalazásának egy lehetséges mutatója, hogy milyen szinonimakörökbe illeszkedik adott használatában egy-egy ige(i) jelentés), és láttuk azt is, hogy azok az általános mozzanatok, amelyek révén a poliszém jelentésrendszert, illetve a poliszém igék különböző jelentéseit jelentéstípusokba szervezhetjük, hogyan függhetnek össze a szinonimakörökhöz való kapcsolódással (vö. 1.). Ezenkívül az igei jelentéseket meghatározó általános mozzanatok kérdését a poliszémia jelensége felől megközelítő III.3.2.2. szerkezeti egységben az is felmerült, hogy az általános mozzanatok alkalmasak arra, hogy egyszerre tartsák össze a poliszém igék jelentésrendszerén belüli jelentéstípusokat (mint az ige bizonyos szempontból hasonló jelentéseinek nyalábjaként értelmezhető kategóriákat), valamint a különböző igék megfelelő jelentéseinek szinonimaköreit. A poliszém jelentésrendszerek és a szinonimakörök kiépülése ennek megfelelően feltehetően nem két teljesen különálló folyamat, hanem ugyanannak a szemantikai jelenségnek a két különböző vetülete, amelyek szorosan, elválaszthatatlanul összefüggnek egymással.

A következőkben először azt vizsgálom meg a *taszít* szinonim jelentésviszonyait elemezve, esettanulmány jelleggel, hogy egyes metaforikus jelentéseiben hogyan kerülhet kapcsolatba ez az ige különböző szinonimakörökkel (2.1.), ezt követően pedig az általános jelentésmozzanatoknak a szinonimakörök szerveződésében betöltött szerepével foglalkozom (2.2.).

2.1. Metaforizáció és szinonímia: a *taszít* ige különböző jelentéseinek szinonimakörei

Ebben a szerkezeti egységben tehát a *taszít* ige szinonim jelentésviszonyaival foglalkozom: arra keresem a választ, hogy különböző jelentéseiben milyen szinonimakörökkel állhat kapcsolatban ez az ige, és hogyan változnak a szinonimakörökhöz való kapcsolódásai a különböző metaforikus jelentéseiben. Ezt a kérdéskört tárgyalva nem lehet figyelmen kívül hagyni a *taszít* és a *lök* közötti szoros, a tulajdonképpeni jelentések szintjén is kimutatható szinonim viszonyt – a következőkben azonban nem erre fókuszálok. Az elemzés középpontjában ezúttal nem bizonyos konkrét igék kapcsolatának alakulása áll, hanem az a kérdés, hogy egyetlen ige jelentései milyen más igék jelentéseinek szinonimaköreivel kerülhetnek kapcsolatba.

Az elemzések során egy, az MNSZ2-ből származó 1500 elemű véletlen mintát dolgoztam fel, valamint három jellegzetes vonzatkeretre kerestem rá a Mazsola kereső-eszköz segítségével (vö. II.2.). A *taszít* N-t lekérdezésre 836 találatot kaptam; az N-t vonzat az esetek többségében személyre vagy személyek egy csoportjára (pl. országok lakosságára, népekre) utalt. A *taszít* N-nAk lekérdezés csupán 44 találatot hozott

(ezek természetesen átfedésben lehetnek a *taszít* N-t vonzatkeretre irányuló lekérdezés találati listájával), és – előfeltevéseimmel ellentétben – az N-*nAk* vonzat tipikusan nem a mozgás végpontjaként értelmezhető felületet nevezte meg, hanem rendszerint egy birtokos szerkezet komponenseként volt értelmezhető (pl. [személyt] *taszította annak* [egy másik személynek az] *aszkrétikus keresztény életszemlélete*). A harmadik külön is kiemelt vonzatkeret a *taszít* N-*bA* volt; ebben az esetben a 441 találat többségében az N-*bA* vonzat valamiféle (konkrét vagy metaforikus értelemben vett) mélységre utalt (pl. *nyomorba* [18], *reménytelenségbe* [14], *mélybe* [17], *válságba* [16], *szakadékba* [18] *taszít*).

2.1.1. Szinonim jelentésviszonyok a *taszít* ige tulajdonképpeni jelentésének szintjén

A *taszít* tulajdonképpeni jelentésében fordul elő például az alábbi, (166) szövegrészletben:

(166) erről a partról **taszítottam** a fatörzseket a vízbe (#255187456)

Az ige tulajdonképpeni jelentésében – a korábban elemzett más igékhez hasonlóan – egy komplex cselekvésként felfogható mozdulatra utal. Olyan szituációkra vonatkozik, amelyeknek során a cselekvő (személy) egy relatíve nagy és nehéz tárgyat (tipikusan tenyérrel) megérintve, egyetlen erőteljes mozdulattal, magától eltávolítva a tér egy adott pontjára mozgat – úgy, hogy a mozgásba hozott tárgy síkban mozdul el.

Ebben a jelentésében az ige szorosan kapcsolódik a 'megérintve mozgat [vmit vhová]' általános mozzanat révén meghatározható szinonimakörhöz – így érthető meg a tulajdonképpeni jelentésű *lök* és *taszít* igék közötti szinonim viszony. Közeli szinonim kapcsolatra utal az is, hogy a két ige bizonyos szöveggörnyezetekben együtt is megjelenhet, mintegy árnyalva, pontosítva a szóban forgó jelenet nyelvi interpretációját:

(167) Nem csekély vesződséggel nyomta-taszigálta a követ a lábával. (A fiúcska nagyon kicsi volt, a kő meg nagyon nagy) Amikor a homokozóláda falához ért a követ, azt látta, hogy nem tudja átgurítani rajta. [...] A kisfiú morgott, küszködött, **taszította**, **lökte**, de csak annyit ért el, hogy a kő visszagurult, és meghorzsolta pufók ujjait. (#975991804)

A *taszít* szóban forgó jelentése másrészt kötődik a 'síkban elmozdítva mozgat [vmit vhová]' általános mozzanat által összetartott szinonimakörhöz is, amely pedig olyan igék tulajdonképpeni jelentéseivel teremt kapcsolatot, mint pl. a *tol* vagy a *csúsztat*, esetleg (gömb- vagy hengerszerű tárgyakra vonatkozóan) a *görget*, a *gördít* és a *gurít*, míg az 'erővel, nekifeszülve mozgat [vmit vhová]' általános mozzanat a tulajdonképpeni jelentésű *nyom*-mal rokonítja az ige adott jelentését.¹²⁷

¹²⁷ Látható tehát, hogy a szinonimakörökkel való kapcsolatokat nem magyarázhatjuk meg önmagában a 'mozgat [vmit vhová]' általános mozzanattal (vö. 2.2.); a szinonim jelentésviszonyok alakulásában nagyobb szerepük van az általánosítás alacsonyabb szintjén körvonalazható (azaz másfelől: a konkrét jelentések, jelentésváltozatok szűkebb köreire épülő) közös mozzanatoknak, amelyek esetenként elválaszthatatlanul összefonódhatnak egyes specifikus mozzanatokkal is (vö. pl. 'erővel, nekifeszülve mozgat [vmit vhová]').

Ezek a szinonim jelentésviszonyok, mint a 2.1.2.-ben látni fogjuk, a metaforikus jelentések egy részében továbbra is meghatározó kapcsolatokként értelmezhetők, más esetekben azonban a *taszít* az itt említettektől számottevően eltérő szinonimakörökbe is beléphet.

2.1.2. Szinonim jelentésviszonyok a *taszít* ige metaforikus jelentéseinek szintjén

A konkrét, fizikai értelemben vett '**mozgat** [vmit vhowá]' általános mozzanatot nem csupán a *taszít* tulajdonképpeni jelentésében tekinthetjük dominánsnak: az ige metaforikus jelentéseinek egy részét is alapvetően ezzel a mozzanattal határozhatjuk meg. Az igei jelentés(ek) egyes specifikus mozzanatai azonban korlátozhatják a szinonímiát.

A (metaforikus értelemben) taszításként interpretált mozgatas irányulhat rendkívül nagy és nehéz, emberi erővel nem elmozdítható entitásokra is. Például:

- (168) a csehszlovákok 1919. július 22-én este – úgymond: Párkány védelmében – robbantással a Dunába **taszították** a híd szélső mezőjének Esztergom felé néző végét (#239188626)
- (169) A több méter magas vízszög, amit e földmélyi gáz **taszít** a felszínre, amint visszahull, rögtön jégvulkán kúpjává fagy a hidegben (#221194794)

A (168) esetében hangsúlyosan egyszeri, erőteljes és nem síkban történő elmozdulásról van szó, az ágenstől (pontosabban a nyelvileg ágensként megkonstruált entitástól) való távolodás pedig nem releváns, így ekkor a *csúsztat*, a *tol* és a *nyom* nem lehet szinonim használatú a *taszít*-tal, a *lök* és a *taszít* közötti szinonim viszony azonban fennmarad.

A (169) példában a vízoszlop felszínre törését a nagy nyomás váltja ki, a *taszít* használatát pedig feltehetően elsősorban az motiválja, hogy nagy, antropomorf módon felfogható (természeti) erők okozzák a mozgást, illetve hogy az adott kifejezés a távolodás felől ragadja meg az adott szituációt (szemben pl. a *felszínre hoz* kifejezéssel). Ebben az esetben sem síkban történő elmozdulásról van szó; a *taszít* és a *lök* megfelelő jelentései közötti szinonímia azonban elvileg ekkor is fennmaradhat. (A *lök* tipikusan kisebb tárgyak mozgására vonatkozik [vö. III.4.1.], bizonyos esetekben azonban utalhat objektíve nagy tömegű entitások elmozdítására is, pl. *A busz az árokba lökte a teherautó mögött haladó BMW-t*. Ilyen szövegösszefüggések között fontos különbség azonban, hogy míg a *taszít* a jelentős erő kifejtés és a számottevő ellenőrző leküzdése felől ragadja meg a szituációt, addig a *lök* inkább azt implikálhatja, hogy a megnyilatkozó interpretációja szerint az ágens[ként megkonstruált entitás] relatíve könnyedén mozgásba hozza a vele szemben érdemi ellenállásra nem képes dolgot.) Bizonyos esetekben azonban a *taszít* is utalhat viszonylag kicsi, akár kézbe fogható tárgyak távolító jellegű mozgására is – ekkor az ige a mozdulat erőteljes, határozott voltára irányítja a figyelmet, és síkban történő elmozdulásra vonatkozik:

- (170) A sapkát egy mozdulattal feljebb **taszította** a homlokán (#45758171)

Ezekben az esetekben – mivel a *taszít* szóban forgó jelentésének meghatározó mozzanata a 'síkban elmozdítva mozgat [vmit vhová]' – a *tol* és a *csúsztat* igék megfelelő jelentéseivel való szinonim viszony fennmarad, ezenkívül a *taszít*-nak ez a jelentése a már a tulajdonképpeni jelentésében is kicsi, kézbe fogható tárgyak mozgatására utaló *lök* hasonló jelentéseivel is szinonim lehet. A *nyom*-mal való szinonímiát, pontosabban az 'erővel, nekifeszülve mozgat [vmit vhová]' általános mozzanat révén körvonalazható szinonimakörhöz való tartozást ugyanakkor megakadályozza, hogy ebben az esetben nincs szó érdemi erő kifejtésről.

A 'mozgat [vmit vhová]' általános mozzanat által meghatározható jelentéstípuson belül sajátos csoportot alkotnak azok a jelentések, amelyek személyek konkrét, fizikai értelemben vett elmozdítására, mozgásra, helyváltoztatásra késztetésére vonatkoznak. Az ige jelentésében ekkor az erőfőlénnel összekapcsolódó erő kifejtés mozzanata kerül előtérbe – amely, ahogyan erre az alábbi, (171) szövegrészlet is utal, nem feltétlenül jelent egyúttal durvaságot is:

(171) Albert bácsit gyöngéden odébb **taszítják** (#19946712)

Más esetekben a *taszít* jelentéseiben összekapcsolódhat egymással az erő kifejtésre és a durvaságra¹²⁸ való utalás – ilyenkor azonban nem feltétlenül hely-, hanem inkább helyzetváltoztatásról, valakinek a fellökéséről, földre kényszerítéséről van szó az adott kifejezésben:

(172) A férj mindent megtett, hogy elcsípje a „hívatlan vendéget”, ám a rabló a földre **taszította** és késsel fenyegette, majd feleségével együtt bezárta az egyik szobába és elmenekült. (#1087724212)

A (172)-höz hasonló esetekben a *taszít* olyan igék megfelelő jelentéseivel kerül szinonim viszonyba, mint a [földre] *dönt*, *teper*, *terít* [vki vkit], jelentésében pedig a ('mozgat [vkit/ vmit vhová]' jelentéstípuson belül értelmezhető [vö. pl. III.3.2., III.4.1.]) '**kényszerít** [vkit vhová]' általános mozzanat kerül előtérbe. A horizontális elmozdulásra utaló *tol*, *nyom* stb. igékkel való (korábban említett) szinonim viszony ekkor felszámolódik; a *lök* és a *taszít* felcserélhetősége azonban ezekben a kontextusokban is fennmarad – azzal a sajátos különbséggel, hogy míg a *lök* használatával a megnyilatkozó hirtelen, pillanatnyi és durva mozdulatként konstruálja meg nyelvileg az adott jelenetet, addig a *taszít* alkalmazásba vételével inkább az erőszakosság és a nagy erő kifejtés, illetve a számottevő ellenőrző leküzdése felől ragadja meg a szituációt.

Szintén a kényszerítéssel függnek össze azok a – *taszít* jelentésrendszerén belül nagyon jellemző és jellegzetes – használatok, amelyekben az ige arra utal, hogy a nyelvileg ágensként megkonstruált entitás akaratuk ellenére vagy akaratukat, szándékaikat figyelmen kívül hagyva valamilyen (általában kellemetlen, negatív, nemkívánatos) helyzetbe hoz

¹²⁸ A 'durván' jelentésmozzanat egyrészt a tulajdonképpeni jelentésben meghatározható 'nagy erővel' mozzanatra épül rá, másrészt azzal is összefügg, hogy a tulajdonképpeni jelentésű *taszít* nagy és nehéz tárgyak mozgatására vonatkozik, vagyis a folyamat során az ágensnek számottevő ellenőrzőt kell leküzdenie.

bizonyos személyeket. Ekkor a *taszít* jelentéseit a 'vkit/vmit vmilyen helyzetbe kényszerít' általános igei mozzanat révén szervezhetjük jelentéstípusba, illetve ez a mozzanat tartja össze a *taszít* adott jelentéseinek szinonimakörét is.

A kényszerítés mozzanata a *taszít* jelentésrendszerén belül vonatkozhat például valamiféle nagyon erős, leküzdhetetlen belső készítésre (pl. [173]–[174]) vagy egy jelentős ellenállásba ütköző – akár társadalmi szintű – változás kikényszerítésére (pl. [175]) is:

- (173) Kosztka Mihály Tivadar okleveles gyógyszerészt egy sugallat **taszította** a pik-túra felé (#43785020)
- (174) a nyugtalanság **taszította** mindig előre, mindig újabb és újabb kötelességekbe bonyolódott, és szívesen vállalta, mert nem tudott megpihenni (#12015018)
- (175) A józan ész, a tudás, a nevelés, a tudományok és ismeretek tárának állandó idézésével Berzsenyi Somogyot szinte **taszította** a kor reformtörekvéseinek sodrába. (#43972199)

Ezekben az esetekben a *taszít* és a *lök* megfelelő jelentései közötti szinonim viszony megmaradhat, míg azonban a *taszít* az ellenállással (vagy az egyfajta tehetetlenségi erőként interpretálódó ellenerővel) szembeni, azt leküzdő aktivitásként jeleníti meg az adott változ(tat)ási folyamatot, addig a *lök* jelentésében inkább a lendületességre, illetve a változás pozitív irányára való utalás válik meghatározóvá (vö. III.4.1.). Ekkor az igei kifejezés mint egység a (kikényszerített) változ(tat)ást a haladó mozgás analógiájára jeleníti meg nyelvileg; a szóban forgó szinonimakörbe olyan igék egyes metaforikus jelentései sorolhatók, amelyek tulajdonképpeni jelentésükben viszonylag nagy tárgyak mozgatására (is) utal(hat)nak (pl. *húz/von, tol, lök, visz*).

Szintén a kényszerítéssel hozhatók összefüggésbe a *taszít* azon jelentései, amelyekben az ige valamilyen kedvezőtlen változás kikényszerítésére utal. Az ilyen kifejezések a *mélybe taszít* 'letaszít (a tér egy magasabb pontjáról) a mélységbe' > *mélybe taszít* 'a korábbinál kedvezőtlenebb helyzetbe kényszerít' típusú kifejezések analógiájára értelmezhetők. Az N-bA vonzat ilyenkor vagy konkrét, fizikai értelemben vett mélységre vonatkozik (ekkor a *taszít* is konkrét, fizikai értelemben vett mozdulatot jelenít meg nyelvileg), vagy egy metaforikus értelemben mélységként is interpretálható negatív állapotot nevez meg (vö. A LENT ROSSZ, lásd pl. Szilágyi N. 1996: 13–24). Például:

- (176) A túltermelés több céget is csődbe **taszíthat** (#177103220)
- (177) a húsvétvasárnap eseményei, láthatatlanul ugyan, de mélyebbre **taszították** családunkat (#32601958)
- (178) A sok megható köszöntő majdnem letargiába **taszította** a jelenlevőket (#136380349)
- (179) „Ez a fiú [a fiatal Mozart] mindannyiunkat a feledés homályába **taszít**” (#519349150)

Bizonyos esetekben ugyanakkor a 'kizár, kirekeszt' értelmű *kitaszít* ige jelentése¹²⁹ is motiválhatja a *taszít* használatát – ekkor a kedvezőtlen helyzet, állapot a kitaszítotttsággal hozható összefüggésbe, illetőleg valamiféle kitaszítotttsággként, számkivetettségként értelmezhető. Például:

- (180) A szatmári megegyezés végül Rákóczit és a hűségében maradtakat emigrációba **taszította** (#177828874)
 (181) társadalmi kirekesztettségbe **taszították** az angol irodalom egyik legnagyobb egyéniségét (#169943513)

Ezekben az esetekben az ige jelentése nem önmagában, hanem a *mélybe* *V*'okozza, hogy (konkrét vagy metaforikus értelemben) mély(ebb)re kerüljön' konstrukció jelentésével szorosan összefonódva értelmezhető. A szinonimakörbe olyan igék sorolhatók, amelyek tulajdonképpeni jelentésükben is vonatkozhatnak viszonylag nagy méretű élőlény(ek) vagy tárgy(ak) mélybe (pl. árokba, szakadékba, vízbe) juttatására (pl. *lök*, *vet*, *dönt* vagy – amennyiben az ágenst is érinti a változási folyamat – *ránt*, *sodor*). Az egyértelműen és hangsúlyosan vízszintes irányú mozg(at)ásra utaló igék – mint pl. a *nyom*, a *tol* vagy a *csúsztat* – azonban a szóban forgó szinonimakörbe még metaforikus jelentéseikben sem léphetnek be.

A *taszít* jelentésrendszerének harmadik nagyobb jelentéstípusát a '**megüt [vkit]**' általános mozzanatnak alárendelhető jelentések alkotják. Ekkor ismét szoros szinonim viszony mutatható ki a *lök* és a *taszít* között, ehhez a szinonimakörhöz azonban tipikusan nem olyan igék csatlakoznak, amelyek tulajdonképpeni jelentésükben (vízszintes és/vagy függőleges irányú) mozgás előidézésére utalnak. Ebben az esetben erővel történő és szándékos, ütésszerű mozdulatokról van szó – adott jelentésében tehát a *taszít* olyan igék megfelelő jelentéseivel válik szinonimmá, mint pl. az *üt*, a *ver*, a *vág*, a *csap* vagy éppen a *bök* (vö. pl. *vki oldalba bök ~ lök ~ taszít vkit*; III.4.1.). A *taszít* itt említendő jelentései alapvetően a *taszít* N-BA vonzatkerethez kötődnek, amelyben N egy testrészt nevez meg, az ige pedig durva, határozott, erőteljes mozdulatként interpretálja az ütési folyamatot (szemben pl. az említett *bök*-kel, amelynek jelentésében – a kis mozdulattal összefüggésben – nem tételezhető fel durvaságra, támadásra való utalás, vö. 1.2.). Például:

- (182) Erős tenyerével csak úgy cimborásan mellbe **taszítja** a férfiembereket (#43467936)

¹²⁹ Érdemes megemlíteni, hogy a(z) általában névelő nélküli) ragos névszó + ige kifejezések jelentése számos más esetben is kvázi megfeleltethető az adott ige valamely igekötős származéka jelentésének (pl. *szénné éget ~ eléget*, *pirosra fest ~ befest/kifest*, *földre dob ~ ledob*) – azzal a különbséggel, hogy míg a ragos névszó részletezve, addig az igekötő általánosabban dolgozza ki, illetve sematikusabb módon ragadja meg nyelvi egy hasonló tartalmakat. Ebből az összefüggérendszerbe illeszkednek az *emigrációba* vagy *kirekesztettségbe* *taszít* kifejezések is, amelyekben N-BA a kitaszítotttságot konstruálja meg (a ki igekötőhöz képest) specifikusabb szinten.

A negyedik jellegzetes jelentéstípust a '**távolodó mozgásra készlet** [**vkít/vmit**]' általános mozzanat révén határozhatjuk meg. Ez a mozzanat szorosan összefügg a 'mozgat [**vmit vhová**]' általános mozzanattal, tkp. annak egy alárendelt mozzanataként értelmezhető (az általános mozzanatok szinteződéséről lásd a III.3.2.2. alpontot). Ekkor azonban nem a végpont, hanem a kiinduló helyzet, pontosabban az attól való (el)távolodás áll a figyelem előterében. Például:

(183) A negatív ion **taszítja** az elektronokat (#238853038)

(184) A korcsolyázók egymásnak labdát dobálva **taszítják** egymást¹³⁰ (#239481909)

Ezekben az esetekben a távolodás konkrét erők és ellenerők, hatások és ellenhatások kölcsönviszonyában értelmeződő fizikai jelenség – az ige szóban forgó jelentése azonban nagyon sajátos használatokhoz, specifikus kontextusokhoz kötődik, ami azzal jár együtt, hogy az igék, illetve igei jelentések szintjén ebben az esetben a szinonímia rendkívül korlátozott. Adott jelentésében a *taszít* csak igekötős igékkel (pl. *ellők*) és/vagy több lexikai egységből álló, körülíró jellegű igei konstrukciókkal (pl. *távolodásra / ellentétes irányú mozgásra készlet/kényszerít*), esetleg általánosabb igei tartalmakat kifejező igékkel (pl. *távolít*) válhat felcserélhetővé, de az adott valóság-összefüggéseknek ekkor is egyértelműen a *taszít*-tal alkotott szerkezet a konvencionális nyelvi kifejeződése.

Ezzel, a térbeli távolodásra való utalással hozható összefüggésbe a '**negatív viszonyulást vált ki**' általános mozzanat is, amelynek révén a *taszít* jelentésrendszerének ötödik főbb jelentéstípusát egységbe szervezhetjük. Ez a mozzanat egyfajta metaforikus értelemben vett (pl. mentális, érzelmi, attitűdbeli) távolságra utal, amely gyakran együtt jár azzal, hogy a szóban forgó személy térben is törekszik arra, hogy elkerülje, távol tartsa azt, aki/ami számára ellenszenves.

(185) A szabályosság minden formája **taszítja** Werthert (#246524696)

(186) Ez a beszélgetés Flóriánt az első pillanattól **taszította** (#31075661)

(187) A kötelező anyag eleve **taszítja** a diákokat... (#178429447)

Ezekben a jelentéseiben a *taszít* (tulajdonképpen jelentésétől és a konkrét fizikai értelemben vett mozg[at]ásra vonatkozó metaforikus jelentéseitől jelentős mértékben eltávolodva) olyan igékkel válik szinonim használatúvá, amelyek szintén negatív viszonyulásra utalnak – tipikusan olyan módon, hogy ezt a negatív viszonyulást specifikálják (pl. *borzaszt*, *riaszt*, *bosszant*, *undorít*, *felháborít*). Itt tehát – az előzőekben említettől eltérően – egy rendkívül tág szinonimakörrel van szó, amelyen belül azonban a tagok felcserélhetősége erősen korlátozott. (Például a *taszít* bizonyos esetekben szinonim használatú lehet mind a *dühít*, mind az *undorít* igékkel, hiszen jelentésében nincs olyan specifikus mozzanat, amely behatárolná, hogy adott jelentésében ez az ige a negatív viszonyulások mely körére vonatkozhat. Ugyanakkor az egyes sajátos negatív

¹³⁰ A példa egy fizikai jelenséget szemléltet, vagyis – a (183)-hoz hasonlóan – valóban térbeli távolodásra utal: ahogyan a korcsolyázók átadják egymásnak a labdát, a dobó mozdulattal együtt távolodnak is egymástól.

viszonyulásokra utaló igék – vagyis pl. a *dühít* és az *undorít* – jelentései általában nem tekinthetők egymással szinonimnak.) A *taszít* ezen szinonim viszonyai nyelvileg explicitte is válhatnak, amikor az ige mellett valamely – az adott kontextusban, illetve szöveggörnyezetben – hasonló jelentésű ige szerepel egy-egy megnyilatkozásban; ekkor a szinonim jelentésű ige mintegy pontosítja, „körülhatárolja”, illetve specifikálja a *taszít* jelentését. Például:

- (188) e szerelemért nemhogy hálás nem vagyok neki, hanem kifejezetten **idegesít és taszít és undorít** (#32101040)
- (189) Jártatom a számat, noha az üres hablatyolás, a semmitmondás **untat, boszszant, taszít**. (#182145292)

A hatodik nagyobb jelentéstípus az **’összeférhetetlenséget vált ki’** általános mozzanattal körvonalazható, amelyet a ’negatív viszonyulást vált ki’ mozzanat által meghatározott jelentéstípushoz kapcsolhatunk – ebben az esetben azonban a hangsúly nem az attitűdön van, hanem azon, hogy valamely entitások, jelenségek, tulajdonságok nem illenek egymáshoz (és ebben az értelemben tekinthetők összeférhetetlennek egymással). Egy ilyen esetet szemléltet a (190) példa:

- (190) a kék valamennyi fajtáját legjobban az égi kék, az „azúr” **taszítja** (#19142662)

A *taszít* ekkor inkább statikus viszonyokra, illetve tulajdonságokra utal, nem pedig egy (fizikai értelemben vett vagy mentális) folyamatot ragad meg nyelvileg. Ezekben a használataiban az ige nem cserélhető fel más igékkel: ez a jelentéstartalom az igék közül sajátosan a *taszít* jelentésrendszeréhez kötődik. (Az igei konstrukció mint egység természetesen ebben az esetben is kifejezhető más komplex kifejezésekkel, illetve körülírásokkal, a parafrázisok azonban értelmezésem szerint túlmutatnak a szinonímia körén, így ezekkel az esetekkel itt nem foglalkozom.)

2.1.3. Áttekintés: a *taszít* ige különböző jelentéseinek szinonimakörei

A *taszít* metaforikus jelentéseinek egy része – ahogyan az ezeket meghatározó általános mozzanat is – közel áll a tulajdonképpeni jelentéshez, így ezekben a jelentéseiben az ige nagyrészt ugyanazon igék megfelelő jelentéseivel áll szinonim viszonyban, mint tulajdonképpeni jelentésében. Ugyanakkor minél inkább eltávolodnak a *taszít* metaforikus jelentései a tulajdonképpeni jelentéstől – vagyis minél távolabbi analógiák alapozzák meg az átosztályozódást –, annál kevésbé köthetők egymáshoz a tulajdonképpeni jelentésben, illetve az adott jelentésekben meghatározónak tételezhető általános igei mozzanatok. Másfelől, ezzel összefüggésben az ige szinonim jelentésviszonyai is egyre nagyobb mértékben módosulnak. Például amikor a *taszít*-nak kialakulnak olyan – a tulajdonképpeni jelentés ’juttat [vmit vhová]’ általános mozzanatához csak lazán és nagyon közvetetten kapcsolható – jelentései, amelyek a ’megüt vkit/vmit’ általános mozzanat révén ragadhatók meg (pl. *oldalba/mellbe taszít vki vkit*), akkor a *taszít*

egy olyan új szinonimakörbe lép be, amellyel a tulajdonképpeni jelentésében (és az ahhoz közeli metaforikus jelentéseiben) nem áll kapcsolatban, a tulajdonképpeni jelentés esetében megfigyelt szinonim jelentésviszonyai (pl. *taszít ~ von ~ nyom ~ csúsztat ~ gördít*) pedig nagyrészt felszámolódnak.

Az elemzések során emellett azt is láthattuk, hogy a szinonímiát korlátozhatja, ha a kifejezés olyan valóság-összefüggésekre vonatkozik, amelyeknek egy inherens és az észlelés számára tipikusan döntő sajátossága nem egyeztethető össze az adott szinonimakör valamely tagjának a megfelelő jelentésével. (Például egy kicsi és könnyű tárgy – egy szemüveg, egy pohár stb. – mozgatására a szükségszerűen fokozott erő-kifejtésre utaló *nyom* ige elvileg sem vonatkoztatható.) Ha ezt a jelenséget az egyes igék jelentésrendszere felől értelmezzük, azt láthatjuk, hogy a vizsgált igék jelentős részének a jelentésrendszerében feltételezhetők olyan, szorosan az adott jelentésrendszerhez köthető mozzanatok, amelyek a metaforikus jelentések szintjén sem neutralizálódhatnak – ilyen például a *szór* esetében a számosság (III.1.1.), a *dőf* esetében a durva, erőteljes mozdulatra való utalás (1.1.) vagy a *nyom* esetében az, hogy fokozott erő-kifejtésre vonatkozik (2.1.). Ezekről a mozzanatokról (legalábbis az általam eddig feldolgozott anyagok tanúsága szerint) nem lehet eltekinteni még a viszonylag magas szintű általánosítás során sem; az általánosítást (és ezzel együtt a szinonímiát) esetenként korlátozhatja néhány nagyon karakteres és az adott ige poliszém jelentésrendszeréhez szorosan köthető specifikus mozzanat.

A jelentéstípusok alakulása – és a szinonimakörök szerveződése – tehát nem érthető meg csupán a magas szintű általánosítások alapján: az általánosság magasabb szintjein a közös mozzanatok, a hasonlóságok ragadhatók meg, alacsonyabb általánosítási szinteken azonban nem tekinthetünk el azoktól a specifikus mozzanatoktól sem, amelyek különbségeket tesznek megragadhatóvá a különböző igék jelentései között (vö. III.3.1.). Minél nagyobb mértékben általánosítunk (azaz a konkrét megvalósulások minél szélesebb körére építjük az általánosítást), annál heterogénebb kategóriák jönnek létre, amelyekben a tagok gyakran csak nagyon lazán kapcsolódnak egymáshoz; az, hogy közös általános mozzanatokot feltételezhetünk különböző igék jelentései között, nem feltétlenül jelenti azt, hogy az adott jelentések szinonim viszonyban állnak egymással. Ezzel a kérdéssel a következő, 2.2. alponthan foglalkozom részletesebben.

2.2. Az általános igei mozzanatok szerepe a szinonim jelentésviszonyok kialakulásának leírásában

A korábbiakban felmerült, hogy az igei vonzatkeret, illetőleg az, hogy az igei vonzatok milyen szemantikai csoportokba tartoznak, szorosan összefügg az ige jelentésével és az igei jelentés megváltozásával (III.1.1., III.2.). Láttuk emellett azt is, hogy az igei jelentések (mint komplex és sematikus szemantikai egységek) körvonalazása nem független az általánosítás mértékétől, pontosabban attól, hogy az ige egyes jelentéseiben megállapítható és hierarchikus szerveződéssel jellemezhető általános igei mozzanatok az általánosítás mely szintjén ragadjuk meg a leírás során (III.3.2.2.). A jelentések

szinteződése párhuzamosnak tételezhető a jelentéstípusokat összefogó általános igei mozzanatok szinteződésével. Ezt a jelenséget eddig azonban csupán a poliszémia jelensége felől kíséreltem meg értelmezni annak ellenére, hogy az említett általános mozzanatok elemzéseim eredményei szerint ebben a leírási modellben éppúgy döntő szerepet játszanak a különböző igei jelentések szinonimaköreinek szerveződésében, mint a poliszém igei jelentésrendszereken belül a jelentéstípusok összetartásában. Annak tehát, hogy milyen mértékben általánosítunk az egyes igei jelentések megragadásakor, nem csupán a poliszém jelentésrendszerek leírásában van jelentősége, hanem a szinonim jelentésviszonyok jellemzése során is.

A következőkben – ennek megfelelően – az igei jelentéseket meghatározó általános (igei) mozzanatok szinteződése és a (szűkebb vagy tágabb értelemben vett, azaz az általánosság alacsonyabb vagy magasabb szintjén megragadható általános mozzanattal jellemzett) szinonimakörök kiépülése, illetve bővülése között keresek kapcsolatokat. Vagyis arra teszek kísérletet, hogy a III.3.2.2.-ben felvázolt összefüggéseket a szinonim jelentésviszonyok alakulására fókuszálva értelmezsem.

A) Amennyiben az **általánosság viszonylag alacsony szintjén** ragadjuk meg azokat az általános igei mozzanatok, amelyek révén a szinonimaköröket (és ezzel egyidejűleg az egyes igék jelentésrendszerén belüli jelentéstípusokat) egységbe szervezzük, a szóban forgó általános mozzanatok csupán egy-egy rendkívül szűk szinonimakört tartanak össze. Ebben az esetben erősen korlátozott azoknak az igei jelentéseknek a száma, amelyekben az adott általános mozzanat közös fölérendeltnek tekinthető, és amelyek egymás szinonimái lehetnek. Ekkor a szinonim jelentésű igék vonzatainak szemantikai csoportjai jellemzően viszonylag homogének, vagyis a vonzatok egy viszonylag szűk szemantikai csoportba sorolhatók, nem jellemző rájuk a változatosság.

Itt említhető például az, amikor a *vki falja a könyveket* esetében – kevéssé általánosítva – a *fal* adott jelentését, illetve szinonimakörét az 'olvas [vmit]' mozzanattól kiindulva ragadjuk meg. Az aktuálisan általánosként értelmezett (közös) igei mozzanat ezen a szinten nem fölérendelt, hanem alapszintű kategória, amelyet az adott konstrukcióban előforduló, illetve az adott szemantikai csoportokba tartozó vonzatokkal konstrukciót alkotó metaforikus jelentésű igék (pl. a *fal* vagy a *habzsol*) specifikálnak – szükségszerűen valamilyen sajátos módon interpretálva az adott jelenetet. Ekkor (legalábbis aktuálisan, az adott konstrukcióhoz kötötten) szinonim viszony jön létre az 'olvas' igei tartalmat specifikáló, tulajdonképpeni jelentésükben azonban nem az *olvas* ige szinonimakörébe tartozó igék megfelelő jelentései között (pl. *falja ~ habzsolja ~ bújja* 'olvassa [vhogyan]' *a könyveket*).

A szinonim jelentésviszonyok szempontjából ennek az esetnek a legfőbb sajátossága az, hogy a vonzatok (és gyakran a tágabb szövegösszefüggések is) szorosan kötődnek az adott igei tartalomhoz, illetve igei mozzanathoz (lásd pl. a *könyvet* és az 'olvas' viszonyát: a tárgyragos vonzat megfelelő kontextusban, illetve megfelelő szövegösszefüggések között akkor is mintegy megidézi az 'olvas' igei tartalmat, ha olyan igével áll együtt, amely más esetekben nem utal olvasási folyamatra – ilyen például a *fal* ige is). Éppen ez az egyes vonzatok és egyes igei tartalmak közötti kötődés, asszociatív viszony teszi lehetővé, hogy a konstrukció értelmes és érthető legyen akkor is, ha egy, a várttól (akár nagymértékben) eltérő ige jelenik meg a kifejezésben. A szinonimaköröket összetartó közös mozzanat

csupán azokban az esetekben ragadható meg az általánosság alacsony fokán, amikor a vonzatok viszonylag szorosan kötődnek az adott igei tartalomhoz (pl. az 'olvas'-hoz), illetve akár ahhoz a konkrét lexikai elemhez (pl. az *olvas* igéhez), amelyet a konstrukcióba belépő más (szinonim használatú) igék kvázi „helyettesítenek”, pontosabban amelynek a jelentését specifikálják.

Látni kell ugyanakkor azt is, hogy ebben az esetben a szinonímia egy sajátos formájáról van szó: a szóban forgó szinonim jelentésű igék (pl. *falja ~ bújja a könyveket*) csupán alkalmilag válnak egymással felcserélhetővé. A szinonim használat, illetve az átosztályozódás sajátosan néhány kifejezésre korlátozódik: az egyes igék a megfelelő szöveggörnyezetben, a megfelelő szemantikai csoportokba tartozó vonzatokkal együtt utalhatnak például olvasásra, de a saját poliszém jelentésrendszerükön belül nem körvonalazható olyan jelentéstípus, amelyet az 'olvas' mozzanaton keresztül ragadhatunk meg.

Ilyen alkalmi szinonímia, pontosabban ilyen konstrukcióhoz kötött szinonim használat jellemző gyakran az ún. pregnáns kifejezésekben előforduló igék megfelelő jelentéseire is – hiszen például a (191) szövegrészletben a *kinyávog*-nak nem alakul ki 'kiűz' jelentése (és önmagában a *nyávog* sem jelentheti azt, hogy 'űz'), csupán az adott konstrukcióban, illetve az adott kontextusban válik ilyen módon értelmezhetővé az ige (miközben a saját tulajdonképpeni jelentésének is megőrzi valamennyi mozzanatát, vö. pl. Hrenek 2016b):

(191) reggel a macska **kinyávogott** ['(nyávogásával) kikergetett'] az ágyból fél ötkor, megettettem, aztán jól visszafeküdtem a szokásos merengésemb¹³¹ (Google)

Ebben, illetve az ehhez hasonló esetekben is – a már említett *falja ~ bújja a könyveket* esetéhez hasonlóan – két olyan ige válik alkalmilag szinonim használatúvá egymással, amelyek mind a tulajdonképpeni jelentésükben, mind pedig a metaforikus jelentéseik többségében (vagy akár mindegyikében) távol állnak egymástól szemantikailag. A felcserélhetőség ekkor tehát nem jár együtt a jelentésváltozással, és nagyon erősen konstrukciófüggő (abban az értelemben, hogy egy bizonyos konstrukció sematikus formáját követi, és jelentése is az adott konstrukció bizonyos mértékig sematikus jelentésének feltethető meg, illetve azt specifikálja). Az igei jelentés természetesen más esetekben sem független az igei konstrukció jelentésétől, itt azonban nem csupán szoros kapcsolatról, hanem egyértelmű kötöttségről van szó.

Ez a jelenség jól megvilágítja a szinonímia és a felcserélhetőség (mint jelenség és mint fogalom) kapcsolatát: a felcserélhetőség lehet alkalmi és konstrukciófüggő is, szinonim jelentésviszonyokról azonban csupán azokban az esetekben beszélhetünk, amikor különböző, bizonyos mértékig konvencionális nyelvi egységek jelentései (mint sematikus szemantikai egységek) között jön létre kapcsolat, és ez alapozza meg a felcserélhetőséget.

B) A szinonimaköröket (és ezzel együtt a jelentéstípusokat) összetartó általános igei mozzanatok – ahogyan erre fentebb is utaltam, és ahogyan ezt a III.3.2.2. alpontban is láttuk – az **A)**-ban említett **általánosabb szinteken** is megfogalmazhatók. (Ilyen, nagyobb mértékben általános, szinonimaköröket szervező közös mozzanat lehet például a 'mond,

¹³¹ A példa az alapszakos szakdolgozatomhoz készült gyűjtésből származik; forrása: <http://35per8.blogspot.hu/2015/06/boldogsagegyetem-10-nap-barinstorming.html> (Utolsó letöltés: 2025. aug. 4.)

kommunikál’ [vö. pl. III.3.2.1., III.4.1.] vagy – még általánosabb szinten – a ’befogad’ is [vö. pl. III.3.2.2..]

Ezek a közös mozzanatok az igei jelentések szélesebb körére épülő általánosítások eredményeként állnak elő, és a fentiekhez képest tágabb, nem annyira homogén szinonimaköröket fognak át. Az ilyen szinonimakörökben a tulajdonképpeni jelentés szintjén egymástól távoli igék egyes metaforikus jelentései is szinonim viszonyba kerülhetnek egymással – és ebben az esetben már valóban szinonim jelentésviszonyok kialakulásáról van szó, nem csupán alkalmi használatról, illetve felcserélhetőségről. Az igei vonzatok szemantikai csoportjai ekkor sem annyira homogének, mint a korábban említett esetekben, és a lexikális kötöttség sem jellemző.

Az általánosság ilyen (nem túl alacsony, és nem is túl magas) szintjein megfogalmazott közös általános mozzanatok révén viszonylag kiterjedt, de nem túlságosan heterogén jelentéstípusokat körvonalazhatunk az egyes igék poliszém jelentésrendszerén belül (III.3.2.2.), és ugyanez igaz az általuk összetartott szinonimakörökre is, amelyek esetében általában jól megragadhatók az egyes igei jelentések közötti hasonlóságok és különbségek. Ezenkívül az A)-ban említettekhez képest szorosabb szinonim kapcsolatot feltételez, ha két (vagy több) ige jelentését az általánosítás ilyen, közbülső szintjein megragadható általános mozzanatokkal kapcsoljuk össze egymással. (Látszólag nagyobb szemantikai távolságra utal, hogy az előzőekben említettekhez képest nagyobb mértékű általánosításra van szükség ahhoz, hogy a különböző igék megfelelő jelentései közötti kapcsolat leírható legyen. Az A) esetben azonban nem elsősorban a szóban forgó igék közötti szemantikai közelség, hanem a konstrukció kötöttsége alapozza meg a felcserélhetőséget, miközben az egyes igei jelentések közötti kapcsolatok tipikusan kevésbé szorosak.)

Például a korábban (III.3.2.1., III.4.1.) bemutatott elemzéseket áttekintve is látható, hogy a ’mond, kommunikál’ általános mozzanat által meghatározható szinonimakörhöz bizonyos esetekben az általam feldolgozott igék jelentős része csatlakozik. Egyes jelentéseikben ennek a mozzanatnak alárendelődve (másképp: ezt a mozzanatot magukba foglalva) a *dob*, a *lök*, a *szór* vagy éppen az itt (a terjedelmi korlátokra való tekintettel) nem tárgyalt, de a kutatás során szintén részletesen elemzett *vet* igék is a mondásigék kategóriájába kerülhetnek, és adott jelentésükben szinonimmá válhatnak számos más (akár tulajdonképpeni jelentésében is) mondást kifejező ige megfelelő jelentéseivel. Ez az átosztályozódás azonban – legalábbis az általam vizsgált igék esetében – mindig szorosan összefügg azzal, hogy milyen vonzatokkal, illetve milyen szövegösszefüggések között fordulnak elő az adott igék, vagyis csupán akkor vonatkozhatnak valamely kommunikációs folyamatra, ha a vonzatok vagy a szöveggörnyezet más egységei egyértelműen jelzik, hogy mondásról/kommunikációról van szó (pl. *a pap is rettenetesen altató **dumákat** hintett; [vki] **egy szó** nem sok, annyit se lökött felém; ő akaratlanul is hatalmas **bókot** dobott a magyaroknak; Melinda vetett már olykor egy-egy jó **szót** az unokahúgának*).

Ilyen értelemben az A)-ban említett konstrukciófüggőség ebben az esetben is fennmarad, hiszen rendszerint nem önmagukban a *dob*, *lök* (stb.) igék, hanem az igei kifejezések mint egységek utalnak arra, hogy a szóban forgó személy kimond, illetve kommunikál valamit. Hasonló szövegösszefüggések között, lexikai értelemben is azonos, vagy legalábbis azonos/hasonló szemantikai csoportokba tartozó vonzatokkal együtt állva

válhat szinonim használatúvá egymással például egy tulajdonképpeni jelentésében (is) mondásra utaló és egy tulajdonképpeni jelentésében mozg(at)ást kifejező ige (mint amilyen pl. a *dob* vagy a *lök*). Fontos különbség azonban az **A**-hoz képest, hogy itt nem egyszerűen alkalmi felcserélhetőségről van szó, hiszen a szinonímia együtt jár az érintett (metaforikus jelentésű) igék poliszém jelentésrendszerének megváltozásával, illetve az új igei jelentések kialakulásával (ahogyan ezt a jelen kötet megfelelő pontjain ismertetett elemzések is mutatják). A vizsgált mozg(at)ásigék (pl. *dob*, *lök*, *szór*) átosztályozódásának alapja ekkor az, hogy a szavak gyakran kicsi, könnyen manipulálható tárgyakként konstruálódnak meg nyelvileg, amelyeket – a fizikai értelemben vett tárgyakhoz hasonlóan – mozgatni lehet, el lehet juttatni másokhoz stb. (Ezt az összefüggést részletesebben lásd a III.3.2.1.1. alponthan.)

A szinonimakörök ekkor több szinten is bővíthetnek. A 'mond, kommunikál' általános mozzanat által összetartott szinonimakör példájánál maradva: egyrészt szinonímia jön létre a metaforizálódó mozg(at)ásigék és az igei vonzatok szemantikai csoportjaihoz szorosan kötődő igék (tehát a tulajdonképpeni jelentésükben is mondásra vonatkozó igék, pl. [*vki*] *mond*, *szól*, *ság*, *kiabál* /*kiált* [*vkinek vmit*]) megfelelő jelentései között, másrészt a tulajdonképpeni jelentésükben hasonló jellegű mozgásra utaló, és ezzel együtt a poliszém jelentésrendszerük kiépülése során részben hasonló irányokba metaforizálódó igék (pl. *dob*, *lök*, *szór*) szóban forgó – tehát mondásra utaló, illetve a 'mond, kommunikál' általános mozzanat által meghatározott – metaforikus jelentései között (lásd fentebb). Harmadrészt akár olyan igék megfelelő jelentései is a szinonimakör tagjaivá válhatnak, amelyek tulajdonképpeni jelentésükben nem mondásra, és nem is mozgatásra utalnak, hanem egészen más metaforizációs ösvényeken keresztül kerülnek kapcsolatba egyes metaforikus jelentéseikben a 'mond, kommunikál' általános mozzanat által összetartott szinonimakörrel (pl. *Goldberg a díj átvételekor a névadónak címezte szavait; Mint a rosszul kent kereke a harci szekérnek, úgy csikorogta a szót jó bajnok Achates; Hanuszek az ablaknak háttal ontja a szót*).

C) Mindezek mellett – ahogyan ezt a poliszém jelentésrendszereken belüli összefüggésekkel foglalkozó III.3.2.2. alponthan is láttuk – a jelentéstípusokat, illetve a szinonimaköröket egységbe szervező általános mozzanatok **az általánosság rendkívül magas szintjén** is megragadhatók; ilyen, nagymértékben általános közös mozzanat lehet pl. a 'fogyaszt' (vö. III.3.2.2.) vagy a 'juttat' (vö. pl. III.2.2., III.3.2.1., III.4.1., 1.2.).

Ezek az általános mozzanatok – éppen a különösen általános voltukból adódóan, hiszen esetükben a konkrét előfordulások, jelentésváltozatok széles körére épülő általánosításokról van szó – nagymértékben különböző igei jelentéseket kötnek össze egymással, vagyis rendkívül heterogén szemantikai kategóriákat tesznek körvonalazhatóvá. Ezzel hozható összefüggésbe az is, hogy az ennyire általános mozzanatok önmagukban általában keveset árulnak el az egyes szinonimakörök szerveződéséről, illetve az egyes szinonimakörökbe tartozó különböző igei jelentések közötti viszony sajátosságairól. Láttuk, hogy vannak az igei szinonímiának olyan esetei is, amelyek csupán az ilyen, magas általánosítási szinten válnak magyarázhatóvá (ilyen pl. a *fal*, a *néz* és az *olvas* megfelelő jelentései közötti szinonímia, vö. III.3.2.2.). Jellemzőbbnek tűnik azonban, hogy az egyes igei jelentések közötti szinonim viszonyok alakulása ennél kevésbé általános szinten dől el. Például a *bök*, a *szúr* és a *dőf* viszonyában is azt

figyelhettük meg (1.2.), hogy a mindhárom ige jelentésrendszerében megragadható közös általános 'juttat [vmit vhová]' mozzanat segítségével nem szervezhetők egyetlen szinonimakörbe mindazok a jelentések, amelyekben ez a mozzanat tételezhető. Hogy az egyes igék mely jelentései között alakulhat, illetve nem alakulhat ki szinonímia, az tipikusan a kevésbé általános közös igei mozzanatok – pl. 'rögzít [vmit vmire/vmihez]', 'irányul [vmi felé]', 'zavar' – függvénye. (Erre a jelenségre lásd még pl. a 2.1. elemzéseit a *taszít* szinonim jelentésviszonyainak változásáról.)

A vonzatszerkezetet tekintve megállapítható, hogy a nagymértékben általános igei mozzanatok általában meghatározzák, hogy az adott jelentésű ige szerkezeti értelemben milyen vonzatokkal állhat együtt (pl. 'juttat [vmit vhová]' > *vhová: vmire, vmibe, vmi alá, fölé, mellé* stb.), szemantikai szempontból azonban nem kötődnek a vonzatok sajátos szemantikai csoportjaihoz. Ez utóbbi sajátosságuk összefügg azzal, hogy ezekhez a nagyon általános mozzanatokhoz általában nem rendelhetők olyan szinonimakörök, amelyeknek tagjai adott jelentéseikben rendszerint felcserélhetők egymással, az ezen mozzanatok révén körvonalazható jelentéstípusok pedig rendkívül heterogének. Az igei jelentéseket a vonzatok szemantikai csoportjai is jellemzik (III.1.1.), ha pedig ezek a szemantikai csoportok nagymértékben variálódhatnak egy adott kategórián belül, akkor az adott kategóriába (jelentéstípusba) sorolható jelentések is viszonylag távol állhatnak egymástól, és nem (vagy nem okvetlenül) írhatók le egyetlen szinonimakör tagjaiként.

A fenti A)–C) csoportok természetesen nem egymástól élesen elkülönülő típusok. Az említett összefüggéseket tekintetbe véve ezeket a csoportokat sokkal inkább egy, a szinonim igei jelentéseket összekötő közös igei mozzanatok általánosságának mértéke szerinti skálán helyezhetjük el. Ez a skála az igei jelentésváltozatok (illetve jelentések) szűk körre épülő, alacsony szinten általánosító közös igei mozzanatoktól a különböző (nem feltétlenül szinonim) igei jelentések széles körét átfogó, nagymértékben általános közös igei mozzanatokig terjed. Ezzel együtt, a skála egyik végpontjától a másik felé haladva

- az egyes igék poliszém jelentésrendszerén belül az adott általános mozzanat által meghatározható jelentéstípusok „hatóköre” és heterogenitása nő;
- az adott általános mozzanat révén egységbe szervezhető szinonimakörök kiterjedtsége és heterogenitása nő;
- az igei vonzatok szemantikai csoportjai egyre heterogénebbek, és egyre kisebb mértékben kötődnek a közös általános igei mozzanathoz;
- ezzel párhuzamosan az igei jelentés megértésében, értelmezésében feltehetően egyre kisebb szerepet játszik a közös igei mozzanat (abban az értelemben, hogy pl. a *falja a szentet* megértése során nem feltétlenül releváns a 'fogyaszt' általános mozzanat, míg pl. a *falja a regényeket* esetében az 'olvas'-hoz fűződő viszony fontos tényező a kifejezés értelmezésekor).

Ezek az összefüggések egyúttal arra is rávilágítanak, hogy az igei szinonímia nem csupán az egyes igék viszonyában értelmezhető: azokban az esetekben, amikor erős a konstrukcióba illeszkedés, illetve amikor a szinonim jelentésű igék valamely vonzata lexikálisan kötött, az igei szinonímia nem függetleníthető az igei konstrukciók jelentései közötti szinonímia kérdésétől. (A poliszém jelentésrendszerek kiépülése, valamint

a szinonim jelentésviszonyok kialakulása és módosulása közötti kapcsolatokat egy sajátos konstrukciótypussal, a funkcióigés konstrukciókkal összefüggésben l. pl. Hrenek 2022-ben és 2024c-ben.)

3. Összegzés: poliszém igei jelentésrendszerek szinonim jelentésviszonyai

A IV. fejezet első szerkezeti egységében (1.) a tulajdonképpeni jelentésükben (is) szinonim igék közötti szemantikai kapcsolatok leírásának, illetve ezek változásának kérdéseivel foglalkoztam.

Azt vizsgáltam meg részletesebben, egy esettanulmány keretében, a *bök*, a *szúr* és a *dőf* igék szinonim jelentésviszonyait elemezve, hogy a szóban forgó igék tulajdonképpeni jelentései közötti szinonímia hogyan alakul, illetve hogyan változhat a metaforikus jelentések szintjén, és mindez hogyan függ össze az igék poliszém jelentésrendszerében tételezett általános és specifikus jelentésmozzanatokkal.

Az elemzések eredményei egyrészt megerősítették azt a feltételezést, amely szerint az igei jelentésrendszeren belül az egyes (tételezett) jelentésmozzanatok nem diszkrét, jól elkülönülő egységekként értelmezendők, hanem úgy, mint amelyek folyamatosan, kölcsönösen hatnak egymásra, árnyalják egymást, és – ennek megfelelően – szerves egységként, csupán a közöttük feltételezett dinamikus kölcsönviszonyokat is számításba véve írhatók le.

Másrészt láthatóvá vált az is, hogy a vizsgált igék tulajdonképpeni jelentései közötti szoros szinonim viszony (a közösnek, illetve nagymértékben hasonlóknak tekinthető jelentésmozzanatok révén) éppúgy megalapozza az egyes metaforikus jelentések közötti szinonímiát, mint (az eltérőként megragadható mozzanatok révén) a szinonim viszony meggyengülését vagy akár felszámolódását.

Fontos összefüggésként merült fel ezenkívül az is, hogy bár a szinonim jelentésviszonyok modellálásában a közös(ként értelmezhető) általános igei mozzanatok tekinthetők a szinonímia elsődleges szemantikai alapjának, a szinonim kapcsolatok alakulása nem magyarázható az érintett jelentések specifikus jelentésmozzanatainak tekintetbevétele nélkül.

Ezt követően, a második nagyobb szerkezeti egységben (2.) a metaforikus jelentések szintjén kialakuló szinonim jelentésviszonyokat vizsgáltam, illetve ennek a kérdéskörnek a különböző aspektusaival foglalkoztam.

Elsőként (2.1.) egyetlen ige, a *taszít* jelentéseit elemezve kerestem a választ arra a kérdésre, hogy hogyan változhatnak, hogyan alakulhatnak át az ige szinonim jelentésviszonyai a poliszém jelentésrendszer kiépülésével, változásával párhuzamosan. A vizsgálat elsősorban arra fókuszált, hogy a jelentésváltozás, illetve az átosztályozódás során milyen új szinonimakörökbe léphet be az adott ige, és mindeközben mennyiben távolodhat el azoktól a szinonimaköröktől, amelyekkel a tulajdonképpeni jelentésében (és/vagy más metaforikus jelentéseiben) szoros kapcsolatban áll.

Az elemzések egyrészt alátámasztották azt a korábban is említett feltevést (vö. pl. III.1.1.), amely szerint a poliszém jelentésrendszer kiépülése és a szinonim jelentésviszonyok változása, a szinonimakörökhöz való kapcsolódás szervesen összefügg egymással. Másrészt az is láthatóvá vált, hogy a szinonim jelentésviszonyok alakulásának leírásában nem csupán a

közösként értelmezhető általános mozzanatok játszanak szerepet, hanem éppilyen fontosak lehetnek a specifikus jelentésmozzanatok is, amelyek révén bizonyos esetekben megragadhatjuk a szinonímia korlátozottságát. Ez különösen azokban az esetekben figyelhető meg, amikor valamely specifikus mozzanat nagyon erősen asszociálódik egy adott ige jelentésrendszerével, és – éppen ezért – a metaforikus jelentésekben, illetve a magas szintű általánosítás során sem tekinthetünk el tőle teljes mértékben (ilyen például a *szór* jelentésében tételezhető 'számosság' mozzanata vagy a *nyom* jelentésrendszerében meghatározónak tekinthető 'erőteljesen' mozzanat).

Láthattuk ugyanakkor azt is, hogy a specifikus jelentésmozzanatok sem csupán a jelentések elkülönítésére lehetnek alkalmasak: bizonyos esetekben – a megfelelő általános mozzanatokkal összefonódva – közös fölérendeltként és ezzel együtt bizonyos mértékig általánosulva a szinonim jelentések közötti hasonlóságok modellálásában, illetve a szinonimaköröket összetartó szemantikai jegyek leírásában is meghatározó szerepet játszhatnak. (Itt említhető pl. a *taszít* és a *nyom* megfelelő jelentéseit összekapcsoló '**erővel, nekifeszülve** mozgat [vmit vhová]' közös mozzanat, illetve mozzanat-együttállás.)

A 2.2. alpontban az általánosság különböző szintjein megragadható általános (igei) mozzanatok és a szinonimakörök kiépülése, illetve bővülése közötti lehetséges összefüggéseket kerestem. A különböző mértékű általánosítások során kirajzolódó szemantikai kapcsolatokat tekintetbe véve egy, az igei jelentésváltozatok (és jelentések) viszonylag szűk köreire épülő, alacsony szinten általánosító közös igei mozzanatoktól a különböző igei jelentések széles körét átfogó, nagymértékben általános közös mozzanatokig terjedő skálát feltételeztem. Ezen a skálán az egyre nagyobb mértékű általánosítással együtt mind az adott általános mozzanatokon keresztül meghatározható szinonimakörök, mind az igei vonzatok szemantikai csoportjai egyre heterogénebb kategóriákként válnak megragadhatóvá, a közös általános mozzanatok és az igei vonzatok közötti szemantikai kapcsolat egyre lazább, és – miközben a szinonim jelentésviszonyok egyre kevésbé tekinthetők alkalminak – a szinonim jelentésű igék konstrukciófüggősége is csökken. Az is kirajzolódott, hogy bár a szinonim jelentésviszonyok lehetnek egészen közeli és egészen távoli szemantikai kapcsolatok is – attól függően, hogy milyen mértékben általános az a közös mozzanat, amely összeköti egymással a szóban forgó jelentéseket –, az említett skála két végpontjához közeledve már nem beszélhetünk valódi szinonímiáról. A nagyon kevésbé általános (vagy másfelől: a nagyon specifikus) közös mozzanatok (pl. 'olvas [vmit]') csak az alkalmi felcserélhetőséget teszik lehetővé anélkül, hogy az adott igék poliszém jelentésrendszerén belül új jelentések alakulnának ki, a nagyon általános közös mozzanatok (pl. 'juttat [vmit vhová]') pedig önmagukban rendszerint túlságosan absztraktak ahhoz, hogy szinonimaköröket szervezenek, illetve megragadhatóvá tegyék az igei jelentések közötti releváns hasonlóságokat.

V. Összegzés és kitekintés

1. Összefoglalás

Kutatásomban a poliszém igei jelentésrendszerek sajátosságaival, leírásuk, leírhatóságuk néhány kérdésével, valamint az igei poliszémia és az igei szinonímia közötti lehetséges összefüggésekkel foglalkoztam a valós (írott) nyelvhasználatot reprezentáló Magyar Nemzeti Szövegtár adatait elemezve. A kutatás elsődleges célkitűzése annak a szakirodalomban jelenleg kevésbé tematizált feltételezésnek az empirikus vizsgálata, illetve árnyalása volt, amely szerint az igei poliszémia és az igei szinonímia jelensége lényegét tekintve elválaszthatatlan egymástól. Ezenkívül törekedtem egy olyan elvi-módszertani háttér kialakítására is, amely a későbbiekben (tovább módosítva, pontosítva) alkalmas lehet a szinonim (igei) jelentésvizonyok elemzésére és modellálására is. (Hiszen míg a poliszém jelentésrendszerek különböző szempontok szerinti vizsgálatával számos tanulmány foglalkozik, addig a szinonímia szisztematikus – nem statisztikai alapokon álló, hanem a szemantikai összefüggések feltárását célzó – leírásának jelenleg nincs egységes, az adatok viszonylag széles körén tesztelt és alkalmazható modellje.)

Kutatásaimban egyaránt támaszkodtam a szerves nyelvelmélet és a funkcionális kognitív nyelvészet egyes megállapításaira, kérdésfeltevéseimet azonban az előbbi megközelítés szemléleti keretére építve fogalmaztam meg, és (kvalitatív, dinamikusan változó jelentés-mozzanatokkal operáló) jelentéselemzéseim során is a Zsilka János által kidolgozott metódusokat vettem alapul – noha az elemzések során, a feldolgozott korpuszadatok fényében a kiindulópont bizonyos mértékig módosult.

A kutatás eredményei azt mutatják, hogy az igei poliszémia és az igei szinonímia valóban elválaszthatatlan egymástól, kapcsolatuk pedig sokkal komplexebb és meghatározóbb viszony annál, mint hogy (a funkcionális kognitív nyelvészeti keretben elfogadott nézeteknek megfelelően) a szemasziológiai és az onomasziológiai változatosság dichotómiájából kiindulva árnyalt módon megragadható legyen. A két jelenség leírásához és a közöttük lévő összefüggések modellálásához, értelmezéséhez munkámban egy olyan megközelítést javasoltam, amely a konkrét használatok, illetve az egyes igei jelentések egymásra vonatkoztatása során körvonalazható jelentés-mozzanatok dinamikus rendszerére épít, ezenkívül alkalmas lehet arra is, hogy az igei jelentéseket és jelentésvizonyokat – a funkcionális kognitív felfogáshoz hasonlóan – a nyelvi konstruálással összefüggésben, tágabb kontextusukban, stilisztikai és szintaktikai vonatkozásait is tekintetbe véve tegye elemezhetővé.

A következőkben részletesebben is áttekintem a kutatás főbb eredményeit, majd felvázolok néhány továbbvezető kérdést, illetve néhány olyan lehetséges kutatási irányt, amelyek az elemzéseim során felmerültek.

2. A kutatás eredményeinek áttekintése

2.1. A poliszém igei jelentésrendszerek leírása

Az igei jelentések rendszerét – a poliszém jelentésrendszereket és a szinonim jelentések hálózatait – a szerves nyelvelméletben kidolgozott elemzési módszereket alapul véve komponenses jelentéselemzések keretében kíséreltem meg leírni olyan módon, hogy az elemzések során dinamikusan változó, egymással kölcsönhatásban álló jelentésmozzanatokat és mozzanatvariánsokat tételeztem. Ezeket a mozzanatokat olyan – a különböző jelentések folyamatos egymásra vonatkoztatása során körvonalazható, tehát nem eleve adott, rögzített és változatlan – leírástechnikai eszközökként kezeltem, amelyek hozzásegíthetnek a valós nyelvhasználatból származó adatok elemzése során kirajzolódó összefüggések megragadásához, valamint annak feltárásához, hogy milyen analógiák mentén értelmezhető egy-egy nyelvi egység jelentése. A jelentésmozzanatokat azonban – bár bizonyos mértékig összefüggésben állhatnak azzal is, ahogyan a nyelvhasználók a nyelvi jelentéseket feldolgozzák – nem tekintettem kognitív realitásnak, azaz nem merült fel, hogy a jelentések megértése során a beszélők ilyen szemantikai komponensekre lebontva értelmeznék az egyes megnyilatkozásokat.

A vizsgálatok eredményei megerősítik, hogy a mozzanatokkal és mozzanatvariánsokkal operáló kvalitatív, korpuszadatokra épülő elemzési módszerek lehetővé teszik olyan szemantikai természetű összefüggések szisztematikus vizsgálatát is, amelyek egy holisztikus (vagy csupán kevésbé részletező, a szemantikai egységek kölcsönhatásait, kapcsolatainak komplex, dinamikusan változó rendszerét általánosabb szinten vizsgáló) megközelítés számára nehezen megragadhatók. Az itt felvázolt értelmezési keret – amennyiben és amilyen mértékben ezt a feldolgozott anyagok sajátosságai lehetővé teszik – alkalmas arra is, hogy a jelentések értelmezése során tekintetbe vegye a kontextus hatását, valamint más olyan tényezőket is, amelyek a nyelvi konstruálás módját, illetve a mindenkor megnyilatkozó(k) és befogadó(k) jelentéstulajdonítási folyamatait befolyásolhatják.

Ebben a megközelítésben az igeek szemantikai sajátosságait a jelentésváltozatok, a jelentések és a jelentéstípusok fogalomhármásának bevezetésével kíséreltem meg leírni. Az (igei) jelentések eszerint olyan sémákként, sematikus szemantikai egységekként ragadhatók meg, amelyek a használatban közvetlenül megmutatkozó, az aktuális beszédshituációkhoz közvetlenül kötődő jelentésváltozatokból vonódnak el, általános és specifikus jelentésmozzanatok sajátos együttállásaiként foghatók fel, és elválaszthatatlanok az igei vonzatok sematikus szemantikai csoportjaitól. A poliszém igeek ekként értelmezett jelentései a bennük dominánsnak tételezhető általános igei mozzanatok alapján csoportokba, ún. jelentéstípusokba szervezhetők, az egyes jelentéstípusok, illetőleg az ezeket összefogó általános mozzanatok pedig a szinonim jelentésviszonyok alakulásában is fontos szerepet töltenek be, hiszen nem csupán a poliszém jelentésrendszeren belül, hanem a szinonim jelentések hálózatán belül is alkalmasak arra, hogy különböző jelentéseket kapcsoljanak össze egymással.

A bemutatott esettanulmányok (és az itt csupán érintőlegesen említett további elemzéseim) eredményei azt mutatják, hogy az igeek tulajdonképpeni jelentése, valamint

a tulajdonképpeni és a metaforikus (igei) jelentések közötti kapcsolat is szisztematikusan vizsgálható a felvázolt szemléleti keretben. A tulajdonképpeni jelentés – mint (a fent említetteknek megfelelően) bármely más igei jelentés – jelentésváltozatokból sematizálódik, vagyis (másképp) különböző jelentésváltozatokban létezhet, amelyek bizonyos mértékig eltérhetnek egymástól (hiszen a jelentések és a jelentésváltozatok közötti viszony ebből a szempontból a sémák és megvalósulásai közötti kapcsolatnak feleltethető meg). Ebből egyúttal az is következik, hogy nem húzható éles és egyértelmű határ a tulajdonképpeni és a metaforikus jelentések szintje között.

Másképp a tulajdonképpeni jelentés (is) szorosan összefügg az igei vonzatok szemantikai csoportjaival. Az általam vizsgált igék tulajdonképpeni jelentéseikben konkrét fizikai tárgyak manipulálására, konkrét térbeli mozg(at)ásra, illetve személyek által végzett cselekvésekre utalnak, és vonzataik is ennek megfelelő szemantikai csoportokba sorolhatók. Ez összhangban áll azzal a szakirodalommal is gyakran felmerülő megállapítással, amely szerint a tulajdonképpeni (elsődleges) jelentés az adott nyelvi egység legközvetlenebb jelentéseként – vagy legalábbis a legközvetlenebb jelentéseinek egyikeként – határozható meg.

A tulajdonképpeni jelentés sajátossága emellett, hogy az adott ige poliszém jelentérendszerén belül a metaforikus jelentések forrásaként írható le, (tétélezett) mozzanatai pedig a metaforikus jelentések forrásai. Elemzéseim ugyanakkor azt mutatják, hogy a tulajdonképpeni jelentés kijelöléséhez, illetve jellemzéséhez – mivel az igei jelentérendszerek soha nem önmagukban állnak, hanem az egymással való viszonyukban értelmeződnek – a szinonim igei jelentések rendszerét és az ezen belül kirajzolódó kontrasztokat is érdemes tekintetbe venni. Ebből a szempontból a tulajdonképpeni jelentés olyan jelentésként ragadható meg, amely az adott szituáció más lehetséges nyelvi interpretációihoz képest semleges interpretációnak tekinthető, azaz egészelegesen, a maga egészében, nem pedig valamely specifikus nézőpontból teszi nyelvileg hozzáférhetővé az adott jelenetet.

Ezek a szempontok az általam vizsgált igék esetében rendszerint összefüggnek egymással, és együttesen alkalmazhatók anélkül, hogy ez ellentmondásokhoz vezetne. (Ez nem jelenti azt, hogy más igecsoportok, illetve más szófajú nyelvi egységek esetében is problémátlanul, ellentmondásmentesen alkalmazható ez a megközelítés – ennek megállapításához további vizsgálatok szükségesek.)

A jelentések elhatárolásának kérdése ugyanakkor nem csupán a tulajdonképpeni jelentés kijelölésével összefüggésben merülhet fel: a szemantikai elemzéseknek számot kell adniuk arról is, hogy a gyakorlatban, a tényleges elemzések során hogyan, milyen szempontok szerint határolják el egymástól az egyes jelentéseket. Kutatásomban a jelentések elkülönítését segítő tényezőként értelmeztem a) a grammatikai konstrukció megváltozását (ide értve az igei vonzatkeret módosulását, a *mint* vagy a *-ként* elemek megjelenését az ige szövegkörnyezetében, valamint a névelő hiányát az igei szerkezeten belül), b) az igei szerkezetek névszói komponenseinek jelentését, valamint c) a szinonimakörökhöz való kapcsolódást (hiszen a jelentésváltozással gyakran az igék szinonim jelentéskapcsolatai is megváltoznak). Ezek közül a szempontok közül kétségtelenül a vonzatok szemantikai csoportjainak alakulása tekinthető a leginkább megragadható és az igék, igei jelentések legszélesebb körében alkalmazható szempontnak. Kutatásaim eredményei azonban azt mutatják, hogy árnyaltabb képet kaphatunk, ha ebben az esetben is abból a már említett feltevésből indulunk ki, hogy a poliszém igék különböző

jelentései nem egyszerűen a vonzatok szemantikai csoportjainak függvényében írhatók le, hanem az igei jelentést általános és specifikus jelentésmozzanatok együttállásaival, valamint a vonzatok szemantikai csoportjainak a sajátos mintázatokba rendezésével kíséreljük meg körvonalazni.

Az elemzések kapcsán ugyanakkor arra is rámutattam, hogy a jelentésselhatárolás kérdése szorosan összefügg az általánosítás kérdésével – vagyis azzal, hogy milyen mértékben általánosítunk a leírás során, és az általánosság mely szintjén ragadjuk meg az ige adott jelentésében meghatározóként értelmezett általános (igei) mozzanatot.

Az igei jelentések általános mozzanatai ebben a megközelítésben a jelentések közötti kapcsolatok, hasonlóságok leírására alkalmas eszközök: a jelentések olyan (tétélezett) egységei, komponensei, amelyeket alapul véve nemcsak a poliszém igék különböző jelentései szervezhetők jelentéstípusokba, hanem a különböző igék megfelelő jelentései-nek szinonimakörei is körvonalazhatók (amelyeknek a szerveződését szintén bizonyos általános igei mozzanatok alapul véve írhatjuk le). Az általános jelentésmozzanatok tehát fontos szerepet töltenek be az igei jelentésrendszerek szerveződésének leírásában, és szoros kapcsolatban állnak mind a specifikus jelentésmozzanatokkal, mind az igei vonzatok szemantikai csoportjaival. Ezenkívül egy-egy ige poliszém jelentésrendszerén belül egymással is szervesen összefüggnek, és gyakran hierarchikus viszony tétélezhető közöttük: a nagyobb mértékben általános igei mozzanatok a jelentések szélesebb körét átfogva heterogénebb kategóriákat körvonalaznak, míg a kevésbé általánosak ezen kategóriákon belül tartják össze a jelentések szűkebb, homogénebb csoportjait.

Az általános mozzanatoknak ez a hierarchiája, szinteződése mind a poliszém jelentésrendszerek, mind a szinonim jelentésviszonyok leírása során döntő kérdés, hiszen az, hogy hol húzzuk meg a jelentések, illetőleg a szinonimakörök határait, alapvetően annak függvénye, hogy milyen mértékben általánosítunk a leírás során, és milyen mértékben általános az az igei mozzanat, amelyet a jelentések leírása során alapul veszünk. Ebben a keretben nem a jelentések éles elkülönítése és nem is a szinonimakörök egyértelmű elhatárolása a cél, hanem sokkal inkább az, hogy az adott kutatás fókuszában álló szemantikai jelenségek értelmezésében relevánsnak tekinthető általánosítási szinten ragadjuk meg a jelentések sajátosságait és összefüggéseit, figyelembe véve ugyanakkor a más általánosítási szinteken kirajzolódó jelentéskapcsolatokat is.

Az itt felvázolt felfogásban az általános jelentésmozzanatok a specifikus mozzanatokkal való viszonyukban jellemezhetők. A specifikus jelentésmozzanatok a jelentések olyan (tétélezett) komponensei, amelyeknek a segítségével elsősorban különbségeket, kontrasztokat körvonalazhatunk a különböző igei jelentések között – mind a poliszém jelentésrendszeren belül, mind pedig a szinonim jelentések viszonyában. Szemantikai elemzéseim során világossá vált ugyanakkor az is, hogy ezek a specifikus mozzanatok még abban az esetben sem foghatók fel diszkrét egységekként, mechanikusan egymás mellé állított „építőelemekként”, ha csupán leírástechnikai eszközökként tekintünk rájuk: a vizsgált igék jelentésváltozási folyamatai, illetve az egyes igei jelentések komplex összefüggései éppen ezeknek a mozzanatoknak a sajátos együttállásait, differenciálódását, változását, folyamatos és kölcsönös egymásra hatását tétélezve válnak megragadhatóvá.

Kutatási eredményeim emellett azt is megmutatták, hogy az egyes specifikus jelentésmozzanatoknak a változására is hatással van az a szemantikai összefüggésrendszer,

amelyen belül az adott mozzanatok értelmezhetők. A különböző igék jelentésrendszerében tételezett specifikus mozzanatok felfoghatók olyan kvázi-azonos mozzanatokként, amelyek bizonyos esetekben kapcsolatot teremtenek az adott (akár szinonim) igei jelentések között,¹³² másfelől ugyanakkor az igék jelentésváltozási folyamatait vizsgálva láthatóvá válik, hogy a szóban forgó mozzanatoknak a metaforizáció során végbemenő differenciálódására – a specifikus mozzanatok között tételezhető kölcsönhatásokból következően – nagy hatással lehet az, hogy a metaforizálódó jelentés esetében milyen más mozzanatokkal áll együtt, illetve milyen mozzanat-együttállásokban fordul elő az adott mozzanat.

2.2. Az igei poliszémia és az igei szinonímia összefüggései

Kutatásomban az igei szinonímiát az igei poliszémiával való kapcsolatára fókuszálva vizsgáltam, és a poliszém igei jelentésrendszerek leírása során (például a tulajdonképpeni jelentés körvonalazásakor és az általános, illetve specifikus jelentésmozzanatok funkcióinak, sajátosságainak felvázolásakor) is törekedtem a két jelenség közötti kapcsolódási pontok feltárására, valamint egy olyan szemléleti keret kialakítására, amelyen belül ezek a kapcsolódási pontok minél árnyaltabb módon ragadhatók meg.

Ennek megfelelően az egyes igék jelentéseit elemezve – a kutatás kiindulópontját jelentő szerves nyelvelmélet módszereitől eltérően – nem csupán az adott igék saját jelentésrendszerén belüli szemantikai összefüggéseket kerestem, hanem igyekeztem tekintetbe venni a szinonim igei jelentések rendszerét is, hiszen ilyen módon, a szinonim jelentések közötti hasonlóságok és különbségek, kontrasztok feltárásával az érintett igék poliszém jelentésrendszerének árnyalt leírásához is közelebb juthatunk. A szinonim igei jelentések összevetése, egymásra vonatkoztatása ezenkívül – illetőleg ezzel együtt – hozzájárulhat ahhoz, hogy a leírás során tételezett általános és specifikus jelentésmozzanatok valóban az empirikus adatok viszonylag széles köréből kirajzolódó jelentésvizonyokat tükrözzenek, és segítségükkel modellálhatók legyenek mind a poliszém igei jelentésrendszer szemantikai sajátosságai, mind pedig a szinonim igei jelentések közötti kapcsolatok, illetve a szinonímia alakulását befolyásoló tényezők.

Ebben a viszonylatban – tehát a szinonim igei jelentések rendszerét is tekintetbe véve – is plauzibilis feltevésnek látszik az a 2.1-ben említett elméleti megállapítás, amely szerint a tipikusan egyfajta közös fölérendeltként értelmezhető általános igei mozzanatok elsősorban a különböző jelentések közötti hasonlóságokat teszik megragadhatóvá, míg a specifikus jelentésmozzanatoknak inkább a különbségek körvonalazásában van szerepük. (Ez rendszerint még azokban az esetekben is igaz, amikor hasonló specifikus jelentésmozzanatok tételezhetők különböző jelentésekben – hiszen a jelentéseknek ezek a hasonló mozzanatai általában más és más mozzanat-együttállásokhoz kötődnek, és ennek megfelelően értelmezéseik, illetve változási folyamataik is eltérőek lehetnek a különböző esetekben.)

¹³² Pontosabban megerősítik az elsődlegesen a közös általános mozzanatokkal magyarázható szemantikai kapcsolatot.

A poliszém jelentésrendszereket elemezve is láttuk ugyanakkor, hogy az általános és a specifikus jelentésmozzanatok nem különíthetők el élesen egymástól, a közöttük lévő döntő különbség pedig nem az, hogy hol helyezkednek el az általánosság és a specifikusság közötti skálán, hanem sokkal inkább a(z) aktuális jelentéskapcsolatok esetében értelmeződő szerepükre, funkciójukra (összetartás vs. elkülönítés) fókuszálva különböztethetők meg egymástól. Ugyanez igaz a szinonim jelentésviszonyokat vizsgálva is. A közösként értelmeződő általános igei mozzanatok segítségével körvonalazhatóvá válnak az egyes (szűkebb vagy tágabb, azaz több vagy kevesebb igei jelentést átfogó) szinonimakörök, és a szinonímia alapja az, hogy ilyen közös általános mozzanatok tételezhetők legyenek a szóban forgó igék adott jelentéseiben; ugyanakkor a közös általános mozzanatok önmagukban nem elégségesek ahhoz, hogy szinonímiáról beszélhessünk. A szinonímiát befolyásolhatja, illetve korlátozhatja mind az általános mozzanatoknak az adott igék jelentésrendszerén belül tételezhető hierarchiája, mind pedig az a szemantikai összefüggésrendszer (tkp. „szemantikai kontextus”), amelyen belül a szóban forgó általános mozzanatok értelmeződnek – így például az is, hogy milyen specifikus jelentésmozzanatokkal állhatnak együtt az érintett jelentések esetében.

Ez a jelenség éppúgy megragadható volt a metaforikus jelentések szintjén kialakuló szinonim viszonyokat vizsgálva, mint akkor, amikor tulajdonképpeni jelentésükben (is) szinonim használatú igék esetében kerestem a jelentésváltozás és a szinonim viszony alakulása közötti összefüggéseket, illetve (ezzel együtt) a szinonim viszony alakulását befolyásoló tényezőket. Az elemzések eredményei azt mutatják, hogy a közös általános mozzanatok a szinonímia alapjának és egyfajta feltételének tekinthetők – hiszen elengedhetetlen, hogy legyen valamiféle releváns és lényegi (felismert) hasonlóság az egymással szinonim kapcsolatba kerülő jelentések között –, míg a specifikus jelentésmozzanatok szintjén hasonlóságok és különbségek összjátékával számolhatunk. Ugyanakkor ha az általánosítás alacsonyabb szintjein körvonalazódó mozzanatok esetében a különbségek kerülnek előtérbe, illetőleg ha a különböző igék poliszém jelentésrendszerében dominánsnak, „felülírhatatlannak” tételezhető specifikus jelentésmozzanatok (mint amilyen például a *szór* esetében a számostság mozzanata) korlátozzák a szinonim használatokat, akkor nem jön létre, nem mutatható ki szinonímia a szóban forgó igei jelentések között.

Az elemzések során az is kimutathatóvá vált, hogy a különböző igék tulajdonképpeni jelentéseiben tételezhető általános és specifikus jelentésmozzanatok mintegy megalapozzák azt, hogy a szóban forgó igék metaforikus jelentéseikben milyen viszonyban állhatnak egymással. Az igei jelentések jelentésmozzanatokkal megragadható hasonlóságai, illetve különbségei magyarázhatják nemcsak azt, hogy a tulajdonképpeni jelentésükben (is) szinonim használatú igék egyes metaforikus jelentéseikben miért távolodhatnak el egymástól, hanem azt is, hogy a tulajdonképpeni jelentésükben viszonylag távoli igék egyes jelentései a metaforizáció során hogyan válhatnak szinonimmá egymással.

A kutatás eredményei ezenkívül azt is alátámasztották, hogy az általános jelentésmozzanatok hierarchiája nem csupán a poliszém jelentések körvonalazásának szempontjából döntő kérdés, hanem a szinonimakörök meghatározásával is összefügg. Az alacsony szintű, az igei jelentések (jelentésváltozatok) viszonylag szűk körére épülő általánosítás

eredményeként előálló közös általános mozzanatok és az igei jelentések széles körét átfogó közös általános mozzanatok, illetőleg az ezek segítségével meghatározható szinonimakörök egy skála két végpontján helyezhetők el, és az általánosítás mértékének növekedésével nem csupán a szinonimakörök kiterjedése és heterogenitása nő, hanem – ettől nem függetlenül – az igei vonzatok szemantikai csoportjai is egyre heterogénebbekké válnak, míg az általános mozzanatok és az igei vonzatok közötti szemantikai kapcsolat egyre kevésbé szoros, a szinonim jelentésviszonyok pedig egyre kevésbé tekinthetők alkalmi, kontextus- és konstrukciófüggő felcserélhetőségnek.

Mindezek alapján látható, hogy a szinonim jelentésviszonyok elemzésének eredményei nem csupán megerősítik, hanem árnyalják és ki is egészítik a poliszém jelentésrendszerek vizsgálata során kirajzolódott összefüggéseket.

A poliszém jelentésrendszerek kiépülése és az új igei jelentések kialakulása elválaszthatatlan az adott nyelvi egység érintett jelentéseire jellemző szinonim jelentésviszonyok átalakulásától, hiszen egyfelől az új jelentések új szinonimakörökkel teremthetnek kapcsolatot, másfelől az átosztályozódás és az új szinonimakörökbe való belépés esetenként együtt járhat a korábbi szinonim kapcsolatok felszámolódásával is. Az igei poliszémiát és az igei szinonímiát emellett az is szorosan egymáshoz kapcsolja, hogy mindkét jelenség értelmezésében, illetőleg mind a poliszém igei jelentésrendszerek, mind a szinonim jelentéskapcsolatok értelmezésében és változási folyamataik modellálásában meghatározó szerep jut az igei jelentések általános és specifikus jelentésmozzanatainak, valamint az igei vonzatok szemantikai csoportjainak.

3. Továbbvezető kérdések

Kutatásomban a szerves nyelvelmélet és a funkcionális kognitív nyelvészet egyes megállapításait alapul véve, illetve a feldolgozott korpuszadatok elemzésének eredményeire támaszkodva kíséreltem meg felvázolni egy olyan szemléleti keretet, amelyben az általam vizsgált igék jelentései és szemantikai összefüggései, szinonim jelentésviszonyai árnyalt módon megragadhatók.

A kutatásban azonban elsősorban a poliszém jelentésrendszerek leírásának kérdéseire fókuszáltam, míg a szinonímiát csupán a poliszémiával való kapcsolata felől vizsgáltam. Az igei szinonímia szemantikai szempontok szerinti, empirikus adatokra épülő meghatározásának éppúgy további kutatások tárgyát kell képeznie, mint ahogyan fontos kérdés a jelenség határainak és a más szemantikai jelenségekkel (például az antonímiával vagy a hipo-, illetve hiperonímiával) való összefüggéseinek feltérképezése is. Mind elméleti, mind módszertani szempontból fontos volna ezenkívül szisztematikusan és a valós nyelvhasználatból származó adatok feldolgozásán, elemzésén keresztül megvizsgálni, hogy milyen kapcsolat tételezhető a szinonímia és a felcserélhetőség között.

Szükség lenne annak a kérdésnek a korpuszalapú vizsgálatára is, hogy hogyan fognának össze egymással az igei szinonímia szemantikai, stilisztikai és szintaktikai vonatkozásai, valamint hogy a stílus, illetve akár a műfajiség kapcsolatba hozható-e – és ha igen, miként hozható kapcsolatba – a szinonímia alakulásával. Ezenkívül érdemes volna korpuszadatok széles körén tesztelni, hogy a szinonim jelentésviszonyok feltárása,

elemzése hogyan járulhat hozzá az igei jelentések elhatárolásához azokban az esetekben (is), amikor a szóban forgó igeik más jelentéscsoportokba, igeosztályokba tartoznak, mint az általam feldolgozott igeik. A nagyobb anyag bevonása, illetve a tulajdonképpeni jelentésükben más jelentéstípusokba sorolható (azaz nem konkrét, fizikai értelemben vett mozg[at]ásra utaló) igeik vizsgálata is hozzájárulhat az itt felvázolt összefüggések pontosításához, árnyalásához és kiterjesztéséhez.

Források

- Ball. = Ballagi Mór 1867–1872. *A magyar nyelv teljes szótára* 1–2. Pest: Franklin.
- CzF. = Czuczor Gergely – Fogarasi János 1862–1874. *A magyar nyelv szótára* 1–6. Pest/Budapest: Emich Gusztáv / Athenaeum.
- ÉKsz.¹ = Juhász József – Szőke István – O. Nagy Gábor – Kovalovszky Miklós (szerk.) 1972. *Magyar értelmező kéziszótár*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- ÉKsz.² = Pusztai Ferenc (főszerk.) 2003. *Magyar értelmező kéziszótár*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- ÉrtSz. = Bárczi Géza – Országh László (főszerk.) 1959–1962. *A magyar nyelv értelmező szótára*. I–VII. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Mazsola = *Mazsola – a magyar igei bővítményszerkezet vizsgálata*.
<http://corpus.nytud.hu/mazsola>
- MNSZ2 = *Magyar Nemzeti Szövegtár 2*. <http://clara.nytud.hu/mnsz2-dev>
- Nsz. = Ittész Nóra (főszerk.) 2006–. *A magyar nyelv nagyszótára*. I–. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Sass Bálint – Váradi Tamás – Pajzs Júlia – Kiss Margit 2010. *Magyar igei szerkezetek. A leggyakoribb vonzatok és szókapcsolatok szótára*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- TESz. = Benkő Loránd (főszerk.) 1967–1976. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. I–III. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- ÚEsz. = Gerstner Károly (szerk.) [szerkesztés alatt] *Új magyar etimológiai szótár*.
<https://uesz.nytud.hu>

Hivatkozott irodalom

- Allport, G. W. 1980. *A személyiség alakulása*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Andor József 1998. A fogalmi keret, a szemantikai mező és a szinonimitás határvonalai. In Geccső Tamás – Spannrafft Marcellina (szerk.): *A szinonimitásról*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 7–19.
- Berrár Jolán 1970. Zsilka János: A magyar mondatformák rendszere és az esetrendszer / The System of Hungarian Sentence Patterns. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok VII*: 271–276.
- Brugman, Claudia 1988. *The story of over. Polysemy, semantics, and the structure of the lexicon*. New York: Garland.
- Brugman, Claudia – Lakoff, George 1988. Cognitive topology and lexical networks. In Small, S. – Cottrell, G. – Tannenhaus, M. (eds): *Lexical ambiguity resolution*. San Mateo, CA: Morgan Kaufman. 477–507.
<https://doi.org/10.1016/B978-0-08-051013-2.50022-7>
- Cameron, Lynne – Deignan, Alice 2006. The Emergence of metaphor in discourse. *Applied Linguistics* 27/4: 671–690. <https://doi.org/10.1093/applin/aml032>
- Cruse, Alan 1986. *Lexical semantics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Cuyckens, Hubert 1991. *The Semantics of spatial prepositions in Dutch*. PhD thesis, University of Antwerp.
- Dąbrowska, Ewa – Divjak, Dagmar S. (eds) 2015. *Handbook of cognitive linguistics*. Berlin–Boston: Mouton de Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110292022>
- Dancygier, Barbara (ed.) 2017. *The Cambridge handbook of cognitive linguistics*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781316339732>
- Deane, Paul 2006. Multimodal spatial representation. On the semantic unity of *over*. In Hampe, Beate (ed.): *From perception to meaning. Image schemas in cognitive linguistics*. Berlin – New York: Mouton de Gruyter. 235–284.
<https://doi.org/10.1515/9783110197532.3.235>
- Deignan, Alice 2005. *Metaphor and corpus linguistics*. Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins. <https://doi.org/10.1075/celcr.6>
- Deignan, Alice 2008. Corpus linguistic data and conceptual metaphor theory. In Zanotto, Mara Sophia – Cameron, Lynne – Cavalcanti, Marilda C. (eds): *Confronting metaphor in use. An applied linguistic approach*. Amsterdam: John Benjamins. 149–162.
<https://doi.org/10.1075/pbns.173.10dei>
- Dér Csilla Ilona 2016. Jelentésváltozás a szerves-dialektikus nyelvelméletben és a grammatikalizációelméletben. In Ladányi Mária – Hrenek Éva (szerk.): *A szerves-dialektikus nyelvelmélet és hatásai*. Budapest: ELTE BTK Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék. 40–50.
- Dilts, Philip 2010. Good nouns, bad nouns: what the corpus says and what the native speakers think. In Gries, Stefan Th. – Wulff, Stefanie – Davies, Mark (eds): *Corpus-linguistic applications. Current studies, new directions*. Amsterdam – New York: Rodopi. 103–117. https://doi.org/10.1163/9789042028012_008

- Dimény Hajnalka 2021. *Az igei jelentések fő jellemzői és a magyar igeik lexikalizációs mintázatai. Szempontok a magyar igeik jelentés alapú tipológiájához.* Doktori értekezés. Kézirat. Kolozsvár.
- Divjak, Dagmar 2006. Ways of intending. Delineating and structuring near-synonyms. In Gries, Stefan Th. – Stefanowitsch, Anatol (eds): *Corpora in cognitive linguistics. Corpus-based approaches to syntax and lexis.* Berlin – New York: Mouton de Gruyter. 19–56. <https://doi.org/10.1515/9783110197709.19>
- Dobos Csilla 2009. *Funkcióigés szerkezetek.* Miskolc.
- Dorst, Aletta G. – Mulder, Gerben – Steen, Gerard J. 2011. Recognition of personification in fiction by non-expert readers. *Metaphor and the Social World* 1/2: 174–201. <https://doi.org/10.1075/msw.1.2.04dor>
- Elekfi László 1966. Az igeik szótári ábrázolásáról. In Országh László (szerk.): *Szótártani tanulmányok.* Budapest: Tankönyvkiadó. 183–214.
- Evans, Vyvyan 2004. *The structure of time: Language, meaning and temporal cognition.* Amsterdam: John Benjamins. <https://doi.org/10.1075/hcp.12>
- Evans, Vyvyan 2007. *A glossary of cognitive linguistics.* Salt Lake City: The University of Utah Press. <https://doi.org/10.1515/9780748629862>
- Evans, Vyvyan – Green, Melanie 2006. *Cognitive linguistics. An introduction.* Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Eysenck, Michael W. – Keane, Mark T. 2003. *Kognitív pszichológia.* Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Fauconnier, Gilles 2007. Mental spaces. In Geeraerts, Dirk – Cuyckens, Hubert (eds): *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics.* Oxford: Oxford University Press. 351–376.
- Fauconnier, Gilles – Turner, Mark 2002. *The Way We Think: Conceptual Blending and the Mind's Hidden Complexities.* New York: Basic Books.
- Forgács Tamás 2012. *Bevezetés a frazeológiába.* Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Forgács Tamás 2021. *Történeti frazeológia. A történeti szólás- és közmondáskutatás kézikönyve.* Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Geeraerts, Dirk 1992. The semantic structure of Dutch *over*. *Leuvense Bijdragen* 81: 205–230.
- Geeraerts, Dirk 2015. Sense individuation. In Riemer, Nick (ed.): *The Routledge handbook of semantics.* London – New York: Routledge. 233–247.
- Geeraerts, Dirk – Cuyckens, Hubert (eds) 2007. *The Oxford handbook of cognitive linguistics.* Oxford: Oxford University Press.
- Geeraerts, Dirk – Grondelaers, Stefan – Bakema, Peter 1994. *The structure of lexical variation. Meaning, naming, and context.* Berlin – New York: Mouton de Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110873061>
- Giora, Rachel 1997. Understanding figurative and literal language: the graded salience hypothesis. *Cognitive Linguistics* 7/1: 183–206. <https://doi.org/10.1515/cogl.1997.8.3.183>
- Glynn, Dylan 2010. Synonymy, lexical fields, and grammatical constructions. A study in usage-based cognitive semantics. In Schmid, Hans-Jörg – Handle, Susanne (eds): *Cognitive foundations of linguistic usage patterns.* Berlin – New York: Mouton de Gruyter. 89–118. <https://doi.org/10.1515/9783110216035.89>

- Glynn, Dylan 2014a. Polysemy and synonymy. Cognitive theory and corpus method. In Glynn, Dylan – Robinson, Justyna (eds): *Corpus methods for semantics. Quantitative studies in polysemy and synonymy*. Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins. 7–38. <https://doi.org/10.1075/hcp.43.01gly>
- Glynn, Dylan 2014b. The many uses of *run*. Corpus methods and socio-cognitive semantics. In Glynn, Dylan – Robinson, Justyna A. (eds): *Corpus methods for semantics. Quantitative studies in polysemy and synonymy*. Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins. 117–144. <https://doi.org/10.1075/hcp.43.05gly>
- Glynn, Dylan – Fischer, Kerstin (eds) 2010. *Quantitative methods in cognitive semantics. Corpus-driven approaches*. Berlin – New York: De Gruyter Mouton. <https://doi.org/10.1515/9783110226423>
- Glynn, Dylan – Robinson, Justyna A. (eds) 2014. *Corpus methods for semantics. Quantitative studies in polysemy and synonymy*. Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins. <https://doi.org/10.1075/hcp.43>
- Goldberg, Adele 1995. *Constructions. A construction grammar approach to argument structure*. Chicago: Chicago University Press.
- Gries, Stefan Th. 2015. Polysemy. In Dąbrowska, Ewa – Divjak, Dagmar S. (eds): *Handbook of cognitive linguistics*. Berlin–Boston: Mouton de Gruyter. 472–490. <https://doi.org/10.1515/9783110292022-023>
- Horváth Katalin 1983. *Transzformációs csoportok a magyarban*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Horváth Katalin 1996. Hogyan bővülnek a szinonimasorok? A poliszémia és a szinonímia összefüggéséről. *Magyar Nyelv* 325–331.
- Horváth Katalin 1998. Szinonímia és metaforizálódás. In Gecső Tamás – Spannraft Marcellina (szerk.): *A szinonimitásról*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 83–88.
- Horváth Katalin 2000. Kontrasztivitás és szófejtés. In Gecső Tamás (szerk.): *Kontrasztív szemantikai kutatások*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 148–154.
- Horváth Katalin 2001. Metafora – metonímia. In Kemény Gábor (szerk.): *A metafora grammatikája és stilisztikája*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 108–113.
- Hrenek Éva 2014. *Igei jelentés és vonzatszerkezet. A jelentésintegráció és a vonzatszerkezet változása*. Alapszakos szakdolgozat. Kézirat. Budapest: ELTE BTK Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék.
- Hrenek Éva 2016a. *A funkcióigés szerkezetek a metaforikus jelentésű igei szerkezetek rendszerében*. Mesterszakos diplomamunka. Kézirat. Budapest: ELTE BTK Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék.
- Hrenek Éva 2016b. A jelentésintegráció és a vonzatszerkezet változása közötti összefüggések a pregnáns jelentésű igei szerkezetek körében. In Ladányi Mária – Hrenek Éva (szerk.): *A szerves-dialektikus nyelvelmélet és hatásai. Tanulmánykötet Zsilka János professzor (1930–1999) tiszteletére*. Budapest: ELTE BTK Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék. 109–134.
- Hrenek Éva 2017. A funkcióigéi jelentés az *ad* jelentésrendszerében. *Ösvények* 2017: 14–26.

- Hrenek Éva 2019a. Az igei jelentésmozzanatok változásai és változatai a *csap* ige jelentérendszerén belül. In Ladányi Mária – Hrenek Éva (szerk.): *Nyelvi és nyelvhasználati motivációk*. Budapest: ELTE BTK Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék.
- Hrenek, Éva 2019b. On the meaning of light verbs. Hungarian light verb constructions within the system of verbal constructions with metaphorical meanings. *Język, Komunikacja, Informacja / Language, Communication, Information* XIV: 14–32.
- Hrenek Éva 2022. Funkcióigés szinonimakörök szerveződésének szemantikai motivációi. *A feledésbe + ige* típusú szinonim szerkezetek. In Ballagó Júlia – Havasi Zsuzsanna – Roskó Mira Rózsa (szerk.): *Diskurzus, jelentés, rendszer. Tanulmányok a 16. Félúton konferenciáról*. Budapest: ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola. 54–73.
- Hrenek Éva 2023a. *Igei poliszémia és igei szinonímia a magyarban. Az igei poliszémia és szinonímia összefüggéseiről*. Doktori disszertáció. Budapest: ELTE Nyelvtudományi Doktori Iskola. <https://doi.org/10.15476/ELTE.2023.188>
- Hrenek Éva 2023b. A tulajdonképpeni (elsődleges) jelentés fogalmának újradefiniálása. *Nyelvtudományi Közlemények* 119: 109–143. <https://doi.org/10.15776/NYK.2023.119.4>
- Hrenek Éva 2024a. Funkcióigés szerkezetek komponensei közötti szemantikai kölcsönhatások. In Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd – Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Magyar igei konstrukciók. Használatalapú függőségi vizsgálatok*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó. 135–178.
- Hrenek Éva 2024b. Tulajdonképpeni jelentésükben (is) szinonim igék jelentéseinek összefüggései a felcserélhetőség és a szinonímia vonatkozásában. *Nyelvtudományi Közlemények* 120: 79–107. <https://doi.org/10.15776/NyK.2024.120.4>
- Hrenek Éva 2024c. Funkcióigés szerkezetek szinonímiája és szinonimaköreik összefüggései. *Argumentum* 20: 224–259. <https://doi.org/10.34103/ARGUMENTUM/2024/12>
- Hrenek Éva 2025. A szintaktikai formák és a konstrukciós sémák szerepe az igék felcserélhetőségében és szinonímiájában. *Jelentés és Nyelvhasználat* 12: 1–22. <https://doi.org/10.14232/jeny.2025.1.1>
- Imrényi András 2016. A mondat típusok implikatív rendszere. In Ladányi Mária – Hrenek Éva (szerk.): *A szerves-dialektikus nyelvelmélet és hatásai. Tanulmánykötet Zsilka János professzor (1930–1999) tiszteletére*. Budapest: ELTE BTK Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék. 163–176.
- Ittész Nóra 2011. *A magyar nyelv nagyszótárának lexikográfiai koncepciója, különös tekintettel a szemantika és a grammatika összefüggésére a szótárírásban*. Doktori disszertáció. Szeged: Szegedi Tudományegyetem.
- Janda, Laura A. – Solovjev, Valery D. 2009. What constructional profiles reveal about synonymy. A case study of Russian words for *sadness* and *happiness*. *Cognitive Linguistics* 20/2: 367–393. <https://doi.org/10.1515/COGL.2009.018>
- Kállay Géza 2016. Zsilka János és a jelentés elméletei. In Ladányi Mária – Hrenek Éva (szerk.): *A szerves-dialektikus nyelvelmélet és hatásai. Tanulmánykötet Zsilka János professzor (1930–1999) tiszteletére*. Budapest: ELTE BTK Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék. 19–31.
- Kelemen Sándor – Ladányi Mária – Spannrafft Marcellin 1985. Igei jelentéselemzések. *Magyar Nyelvőr* 218–234.

- Kertész András – Rákosi Csilla 2007. Adatok, evidencia és plauzibilis érvelés a nyelvészetben. In Csátár Péter – Pethő Gergely (szerk.): *Szemantikai intuíciók mint nyelvészeti adatok*. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó. 49–94.
- Kiefer Ferenc 2003. A kétféle igemódosítóról. *Nyelvtudományi Közlemények* 100: 177–186.
- Kövecses Zoltán 2005. *A metafora. Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe*. Budapest: Typotex.
- Kövecses, Zoltán 2020. *Extended conceptual metaphor theory*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781108859127>
- Kövecses Zoltán – Benczes Réka 2010. *Kognitív nyelvészet*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kugler Nóra 2016. A többség -ék morfémás jelölésének nyelvváltozási folyamata. Kettősmozgások a mintázat jelentésváltozásában. In Ladányi Mária – Hrenek Éva (szerk.): *A szerves-dialektikus nyelvelmélet és hatásai. Tanulmánykötet Zsilka János professzor (1930–1999) tiszteletére*. Budapest: ELTE BTK Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék. 51–71.
- Ladányi Mária 1982. A *hagy, enged, ereszt, bocsát* igecsoport elemzése. In *Jelentéselemzések – a dictum körében*. A „Nyelvi mozgásformák dialektikája” kutatócsoport munkái 1. Budapest: ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék.
- Ladányi Mária 1988. A *szór* ige jelentésszerkezetének elemzése. In Ladányi Mária (szerk.): *A metaforikus jelentések belső rétegződése*. Budapest: ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék. 33–66.
- Ladányi Mária 1992. Van-e „elágazás” a *lüktet* ige jelentésrendszerében? In Füsy Ágnes (szerk.): *A metaforikus jelentések belső rétegződése 2*. Budapest: ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék. 43–58.
- Ladányi Mária 1993. Az *eszik* ige és szinonimái. Általános mozzanatok szerepe a metaforizációban és a szinonimitásban. In Hadas Emese (szerk.): *A metaforikus és a hipotetikus jelentés további konkretizációja*. A „Nyelvi mozgásformák dialektikája” kutatócsoport munkái 10. Budapest: ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék. 13–41.
- Ladányi Mária 1994. Szerkezetek metaforizációja – állandósult szerkezetek jelentéstípusai. In Kelemen Sándor (szerk.): *Allegória*. A „Nyelvi mozgásformák dialektikája” kutatócsoport munkái 11. Budapest: ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék. 19–36.
- Ladányi Mária 1997. A szerves-dialektikus nyelvelmélet. Eredeti megjelenés: *Palimpszeszt* 1997/3. (március–április). Jelenlegi elérhetősége: <http://alknyelv.elte.hu/szerves.pdf>
- Ladányi Mária 1998a. Jelentésváltozás és grammatikalizáció – kognitív és szerves nyelvelméleti keretben. *Magyar Nyelv* 407–423.
- Ladányi Mária 1998b. A jelentés szerepe az igekötők kapcsolhatóságában. A *szét* igekötő kapcsolódási lehetőségei. In Horváth Katalin – Ladányi Mária (szerk.): *Elem szerkezet és linearitás. A jelentés és szerkezet összefüggése*. Budapest: ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék. 149–161.
- Ladányi Mária 2004. Rendszeres igei poliszémia. In Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 4. A szótár szerkezete*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 269–320.
- Ladányi Mária 2016a. A jelentésintegráció és az igék jelentésrendszere. In Ladányi Mária – Hrenek Éva (szerk.): *A szerves-dialektikus nyelvelmélet és hatásai. Tanulmánykötet*

- Zsilka János professzor (1930–1999) tiszteletére. Budapest: ELTE BTK Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék. 89–108
- Ladányi Mária 2016b. Kerekasztal-beszélgetés: Zsilka János szerves-dialektikus elmélete és hatásai. (Hozzászólás.) In Ladányi Mária – Hrenek Éva (szerk.): *A szerves-dialektikus nyelvelmélet és hatásai. Tanulmánykötet Zsilka János professzor (1930–1999) tiszteletére*. Budapest: ELTE BTK Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék. 225–253.
- Ladányi Mária – Tolcsvai Nagy Gábor 2008. Funkcionális nyelvészet. In: Tolcsvai Nagy Gábor – Ladányi Mária (szerk.): *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXII. Tanulmányok a funkcionális nyelvészet köréből*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 17–58.
- Lakoff, George 1987. *Women, fire, and dangerous things. What categories reveal about the mind*. London: University of Chicago Press.
<https://doi.org/10.7208/chicago/9780226471013.001.0001>
- Lakoff, George – Johnson, Mark 1980/2003. *Metaphors we live by*. Chicago: The University of Chicago Press. <https://doi.org/10.7208/chicago/9780226470993.001.0001>
- Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of cognitive grammar 1. Theoretical prerequisites*. Stanford: Stanford University Press.
- Langacker, Ronald W. 2008. *Cognitive grammar. A basic introduction*. Oxford: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780195331967.001.0001>
- Langacker, Ronald W. 2009. Cognitive (construction) grammar. *Cognitive Linguistics* 20/1: 167–176. <https://doi.org/10.1515/COGL.2009.010>
- Langacker, Ronald W. 2013. *Essentials of cognitive grammar*. Oxford: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199544004.013.0005>
- Lewandowska-Tomaszczyk, Barbara 2007. Polysemy, prototypes, and radial categories. In Geeraerts, Dirk – Cuycens, Hubert (eds): *The Oxford handbook of cognitive linguistics*. Oxford: Oxford University Press. 139–169.
- Lyons, John 1995. *Linguistic semantics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Markó Alexandra 2017. Hangtan. In Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó. 75–203.
- D. Máta Mária 1989. Igekötérendszerünk történetéből. *Magyar Nyelv* 9–28; 151–171.
- D. Máta Mária 2011. *Magyar szófaj történet*. Budapest: Argumentum Kiadó.
- Mátis Bernadett 2009. *Sportnyelvünk változásai a 21. század elején – labdajátékok szó-készletének összehasonlító elemzése*. Doktori disszertáció. Budapest: ELTE Nyelvtudományi Doktori Iskola.
- Mező Ferenc – Mező Katalin 2024. A futball metaforikus és funkcionális kapcsolata a hadviseléssel. *Honvédségi Szemle* 152/1: 94–108. <https://doi.org/10.35926/HSZ.2024.1.8>
- MMNy. = Benczédi József – Fábián Pál – Rácz Endre – Velcsov Mártonné 1968. *A mai magyar nyelv*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- MMNyR. = Tompa József (szerk.) 1961–1962. *A mai magyar nyelv rendszere. Leíró nyelvtan*. 1–2. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- H. Molnár Ilona 1969. Az igei csoport, különös tekintettel a vonzatokra. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 6: 229–269.
- Murphy, Lynne 2003. Synonymy and similarity. In Murphy, Lynne: *Semantic relations and the lexicon. Antonymy, synonymy, and other paradigms*. Cambridge: Cambridge University Press. 133–169. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511486494.005>

Nerlich, Brigitte 2003. Polysemy: past and present. In Nerlich, Brigitte – Todd, Zazie – Herman, Vimala – Clarke, David D. (eds): *Polysemy. Flexible patterns of meaning in mind and language*. Berlin – New York: Mouton de Gruyter. 49–78.

<https://doi.org/10.1515/9783110895698.49>

NyMDK. 1–11. = A „Nyelvi mozgásformák dialektikája” kutatócsoport munkái 1–11. Budapest: ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék. 1982–1994.

1. *Jelentéselemzések – a dictum körében*. Budapest: ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék. 1982.
2. *Jelentéselemzések – a modalitás köréből*. Budapest: ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék. 1983.
3. *Jelentésszerkezet és szintaxis*. Budapest: ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék. 1985.
4. *Jelentés-elemzések*. Budapest: ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék. 1985.
5. *Kontrasztív szemantikai elemzések*. Budapest: ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék. 1986.
6. *Az ellentét szerepe a szó és a mondat jelentésében*. Budapest: ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék. 1987.
7. *A metaforikus jelentések belső rétegződése*. Szerk. Ladányi Mária. Budapest: ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék. 1988.
8. *Nominális mondatok*. Szerk. Ladányi Mária. Budapest: ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék. 1989.
9. *A metaforikus jelentések belső rétegződése 2*. Szerk. Füsy Ágnes. Budapest: ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék. 1992.
10. *A metaforikus és hipotetikus jelentés további konkretizációja*. Szerk. Hadas Emese. Budapest: ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék. 1993.
11. *Allegória*. Szerk. Kelemen Sándor. Budapest: ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék. 1994.

Oravecz, Csaba – Váradi, Tamás – Sass, Bálint 2014. The Hungarian Gigaword Corpus. In *Proceedings of LREC 2014*.

Panther, Klaus-Uwe – Thornburg, Linda L. – Barcelona, Antonio (eds) 2009. *Metonymy and metaphor in grammar*. Amsterdam – New York: John Benjamins.

<https://doi.org/10.1075/hcp.25>

Pomázi Bence 2021. Grammatikalizációs ösvények a *-nak/-nek* rag jelentéshálózatában. *Magyar Nyelv* 117/4: 446–465. <https://doi.org/10.18349/MagyarNyelv.2021.4.446>

Pomázi Bence 2022. *A ragpoliszémia komplex vizsgálati módja a -nak/-nek esetrag kapcsán*. Budapest: Akadémiai Kiadó. <https://doi.org/10.1556/9789634548065>

Riemer, Nick 2008. *The semantics of polysemy. Reading meaning in English and Warlpiri*. Berlin – New York: Mouton de Gruyter.

Rosch, Eleanor 1986. Egyetemes és kulturálisan specifikus jegyek az emberi kategorizációban. In Pléh Csaba (szerk.): *Gondolkodáslélektan I*. Budapest: Tankönyvkiadó. 64–94.

Rosch, Eleanor 2009. Categorization. In Sandra, Dominiek – Östman, Jan-Ola – Verschueren, Jef (eds): *Cognition and pragmatics*. Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins. 41–52.

- Rosch, Eleanor – Mervis, Carolyn 1975. Family resemblances. Studies in the internal structure of categories. *Cognitive Psychology* 7: 573–605.
[https://doi.org/10.1016/0010-0285\(75\)90024-9](https://doi.org/10.1016/0010-0285(75)90024-9)
- Ruzsiczky Éva 1985. A fölcserélhetőség szempontjai a szinonímia értelmezésében. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* XVI: 209–228.
- Sandra, Dominiek 1998. What linguists can and can't tell you about the human mind. A reply to Croft. *Cognitive Linguistics* 9/4: 361–478.
<https://doi.org/10.1515/cogl.1998.9.4.361>
- Sandra, Dominiek – Rice, Sally 1995. Network analyses of prepositional meaning. Mirroring whose mind – the linguist's or the language user's? *Cognitive Linguistics* 6/1: 89–130. <https://doi.org/10.1515/cogl.1995.6.1.89>
- Sass Bálint 2018. Mazsola – mindenkinek. In Vincze Veronika (szerk.): *XIV. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia*. Szeged: Szegedi Tudományegyetem, Informatikai Intézet. 16–24.
- Simon Gábor 2016. A metaforikus jelentés nyelvtanvezérelt megközelítése. *Magyar Nyelvőr* 140: 178–199.
- Simon Gábor 2018. Az igei jelentés metaforizációjának mintázatai. Nyelvtan- és korpuszvezérelt esettanulmányok. *Jelentés és Nyelvhasználat* 5: 1–36.
doi.org/10.14232/JENY.2018.1.1
- Simon Gábor 2022. A megismerés korpuszvezérelt vizsgálata a magyarban. Egy pilot korpusz elemzésének tanulságai. *Digitális Bölcsészettudomány* 6: 3–22.
<https://doi.org/10.31400/dh-hun.2022.6.4409>
- Simon Gábor – Bajzát Tímea – Ballagó Júlia – Havasi Zsuzsanna – Roskó Mira – Szilágyi Eszter 2019. Metaforaazonosítás magyar nyelvű szövegekben: egy módszer adaptálásáról. *Magyar Nyelvőr* 143/2: 223–247.
- Sinha, Chris 1999. Grounding, mapping and acts of meaning. In Janssen, Theo – Redeker, Gisela (eds): *Cognitive linguistics: foundations, scope, and methodology*. Berlin – New York: Mouton de Gruyter. 223–255. <https://doi.org/10.1515/9783110803464.223>
- Steen, Gerard J. 2007. *Finding metaphor in grammar and usage. A methodological analysis of theory and research*. Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins.
<https://doi.org/10.1075/celcr.10>
- Steen, Gerard J. – Biernacka, Ewa – Dorst, Aletta G. – Kaal, Anna A. – López-Rodríguez, Clara I. – Pasma, Tryntje 2010. Pragglejaz in practice. Finding metaphorically used words in natural discourse. In Low, Graham – Todd, Zazie – Deignan, Alice – Cameron, Lynne (eds): *Researching and applying metaphor in the real world*. Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins. 165–184. <https://doi.org/10.1075/hcp.26.11ste>
- Szilágyi N. Sándor 1996. *Hogyan teremtsünk világot? Rávezetés a nyelvi világ vizsgálatára*. Kolozsvár: Erdélyi Tankönyvtanács.
- Tátrai Szilárd 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Tátrai Szilárd 2017. Pragmatika. In Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó. 899–1058.
- Tátrai Szilárd 2021. Nézőpont kérdése. A konstruálás pragmatikai vonatkozásairól. *Argumentum* 17: 532–550. <https://doi.org/10.34103/ARGUMENTUM/2021/27>

- Tátrai Szilárd 2023. *A nézőpont a nyelvi megismerésben. A kontextusfüggő kiindulópontok kognitív nyelvészeti megközelítése*. Akadémiai nagydoktori mű. Budapest: ELTE.
- Talmy, Leonard 2000. *Toward a cognitive semantics*. Vol. I. Cambridge, MA: The MIT Press. <https://doi.org/10.7551/mitpress/6847.001.0001>
- Taylor, John 1989. *Linguistic categorization. Prototypes in linguistic theory*. Oxford: Clarendon Press.
- Taylor, John R. 1995. *Linguistic categorization*. Oxford: Oxford University Press.
- Taylor, John R. 2002. *Cognitive grammar*. Oxford: Oxford University Press.
- Taylor, John R. 2003. Cognitive models of polysemy. In Nerlich, Brigitte – Todd, Zazie – Herman, Vimala – Clarke, David D. (eds): *Polysemy. Flexible patterns of meaning in mind and language*. Berlin – New York: Mouton de Gruyter. 31–49. <https://doi.org/10.1515/9783110895698.31>
- Tognini-Bonelli, Elena 2001. *Corpus linguistics at work*. Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins. <https://doi.org/10.1075/scl.6>
- Tolcsvai Nagy Gábor 2012. A stílus szociokulturális tényezőinek kognitív nyelvészeti megalapozása. In Tátrai Szilárd – Tolcsvai Nagy Gábor (szerk): *A stílus szociokulturális tényezői. Kognitív stilisztikai tanulmányok*. Budapest: ELTE. 19–49.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2013. *Bevezetés a kognitív nyelvészetbe*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2015. *Az ige a magyar nyelvben. Funkcionális elemzés*. Budapest: Tinta Kiadó.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2017. Jelentéstan. In Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.) 2017. *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó. 207–466.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2021. *Kognitív szemantika*. Harmadik, átdolgozott és bővített kiadás. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó.
- Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.) 2017. *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Tomasello, Michael 2002. *Gondolkodás és kultúra*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Traugott, Elizabeth Closs – Dasher, Richard B. 2002. *Regularity in semantic change*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511486500>
- Turner, Mark 2007. Conceptual integration. In Geeraerts, Dirk – Cuyckens, Hubert (eds): *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*. Oxford: Oxford University Press. 377–393.
- Tyler, Andrea – Evans, Vyvyan 2001. Reconsidering prepositional polysemy networks: the case of *over*. *Language* 77/4: 724–765. <https://doi.org/10.1353/lan.2001.0250>
- Tyler, Andrea – Evans, Vyvyan 2003. Reconsidering prepositional polysemy networks. The case of *over*. In Nerlich, Brigitte – Todd, Zazie – Herman, Vimala – Clarke, David D. (eds): *Polysemy. Flexible patterns of meaning in mind and language*. Berlin – New York: Mouton de Gruyter. 95–160. <https://doi.org/10.1515/9783110895698.95>
- Verhagen, Arie 2007. Construal and perspectivization. In Geeraerts, Dirk – Cuyckens, Hubert (eds): *The Oxford handbook of cognitive linguistics*. Oxford: Oxford University Press. 48–81.
- Verschueren, Jef 1995. Pragmatic perspective. In Verschueren, Jef – Östman, Jan-Ola – Blommaert, Jan (eds.): *Handbook of pragmatics*. Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins. 1–19. <https://doi.org/10.1075/hop.m.prag>

- Verschueren, Jef 1999. *Understanding pragmatics*. London – New York – Sydney – Auckland: Arnold.
- Xu, Wen – Taylor, John R. (eds) 2021. *The Routledge handbook of cognitive linguistics*. London – New York: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781351034708>
- Zinken, Jörg – Mussolf, Andreas 2009. A discourse-centred perspective on metaphorical meaning and understanding. In Musolff, Andreas – Zinken, Jörg (eds): *Metaphor and discourse*. Basingstoke, UK: Palgrave Macmillan. 1–8.
https://doi.org/10.1057/9780230594647_1
- Zsilka János 1967. *A magyar mondatformák rendszere és az esetrendszer: tárgyas mondat-szerkezetek*. Nyelvtudományi Értekezések 53. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Zsilka János 1973. *A nyelvi mozgásformák dialektikája. A nyelvi rendszer szerves, hipotetikus és homoszintaktikai síkja*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Zsilka János 1975. *A jelentés szerkezete. (A jelentés-mozgás egysége)*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Zsilka János 1976. Zsilka János hozzászólása. In I. Gallasy Magdolna (szerk.): *Vita a nyelvtudomány jövőjéről (1972)*. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem. 77–78.
- Zsilka János 1978a. *Jelentés-integráció*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Zsilka János 1978b. Válasz Bakos Ferencnek. *Nyelvtudományi Közlemények* 447–462.
- Zsilka János 1982. *De constructione. Történet és állapot egysége a nyelvben*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Zsilka János 1989. *Szemantika*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Zsilka János 1994. *Szintaxis*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.

A poliszémia és a szinonímia szorosan, lényegi módon összefügg egymással; kapcsolatukra, lehetséges kölcsönhatásaikra azonban jelenleg kevés figyelem irányul. Az ebben a kötetben ismertetett empirikus, korpuszalapú és funkcionális szemléletű igeszemantikai kutatások a poliszém igei jelentésrendszerek és a szinonim igei jelentésviszonyok jellemzőinek, valamint összefüggéseinek jobb megismeréséhez kívánnak hozzájárulni. Elsődleges céljuk a valós nyelvhasználatból származó adatokkal, illetve konkrét jelentéselemzésekkel (esettanulmányokkal) igazolni, hogy a poliszémia és a szinonímia egymástól elválaszthatatlan jelenségek, amelyek együttesen formálják az igék (és feltehetően a más szófajokba sorolható nyelvi egységek) jelentésrendszerét (is).

Ez a könyv ugyanakkor a poliszém jelentésrendszerek leírásának elvi és módszertani kérdéseit helyezi előtérbe. Az igei jelentések elhatárolásának és az igei jelentésrendszerek modellálásának problematikájára fókuszál, míg a szinonímia jelenségét elsősorban a poliszémiával összefüggésben tárgyalja – arra keresve a választ, hogy a) hogyan járulhat hozzá a szinonim jelentésviszonyok vizsgálata a poliszém jelentésrendszerek leírásához, valamint b) hogyan árnyalhatja a szinonim jelentésviszonyok értelmezését a poliszém jelentésrendszerek részletes, az egyes jelentések közötti dinamikus kölcsönhatásokkal is számoló elemzése.

A kutatás szemlélete, módszertana és terminológiája egyrészt a szerves nyelvelméletre épül, másrészt nagymértékben támaszkodik a funkcionális kognitív nyelvészetre a téma szempontjából releváns megállapításaira is.

ELTE | EÖTVÖS
KIADÓ
Az ELTE hivatalos könyvkiadója

ELTE | BTK
BOLCSÉSZETTUDOMÁNYI KAR

ISBN 978-963-429-935-8

9 789634 899358